MASSIMO LIVI BACCI

POPULAȚIA ÎN ISTORIA EUROPEI

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM

Massimo Livi Bacci (Florenţa, 1936) este profesor titular la Facultatea de Ştiinţe Politice a Universităţii din Florenţa. Din vasta sa bibliografie, amintim: *Introduzione alla demografia* (Torino, 1990); *Popolazione e alimentazione* (Bologna, 1993); *La popolazione italiana dal Medioevo a oggi* (în colaborare cu L. Del Panta, G. Pinto şi E. Sonnino, 1996); *Storia minima della popolazione del mondo* (Bologna, 1998).

This book is part of the international series **The Making of Europe** of which Jacques Le Goff is the General Editor and C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung in Munich – Germany, Blackwell Publishers Oxford – UK, Editorial Critica in Barcelona – Spain, Gius – Laterza & Figli in Rome – Italy, Editions du Seuil in Paris – France are the original Publishers.
By arrangement of the Literary Agency Eulama, Rome – Italy.

Massimo Livi Bacci, *La Popolazione nella storia d'Europa*,
Editori Laterza, Roma-Bari, 1998

© 1998 by Gius. Laterza & Figli, Roma-Bari

© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

LIVI BACCI, MASSIMO

Populaţia în istoria Europei / Massimo Livi Bacci;
trad. de Alina Vamanu. – Iaşi: Polirom, 2003

256 p.; 20 cm (Construcţia Europei)

ISBN: 973-681-149-2

I. Vamanu, Alina (trad.)

94(4)

Printed in ROMANIA

CONSTRUCȚIA EUROPEI

Massimo Livi Bacci

POPULAȚIA ÎN ISTORIA EUROPEI

Traducere de Alina Vamanu

POLIROM
2003

Cuvânt înainte

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie : o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres. Între Atlantic, Asia şi Africa, Europa noastră există cu adevărat de o vreme extrem de îndelungată, desenată de geografie şi modelată de istorie, încă din timpurile când grecii i-au dat numele pe care-l poartă. Viitorimea trebuie să se sprijine pe aceste moşteniri care, încă din Antichitate, ba chiar din preistorie, au îmbogăţit Europa treptat, făcând-o extraordinar de creativă în unitatea şi în diversitatea ei, inclusiv într-un context mondial mai amplu.

Seria „Construcţia Europei" apare din iniţiativă a cinci edituri de limbi şi naţionalităţi diferite (Beck din München, Basil Blackwell de la Oxford, Crítica din Barcelona, Laterza de la Roma şi Bari şi Seuil din Paris) şi urmăreşte să arunce lumină asupra construirii Europei şi a punctelor de forţă din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această serie nu le va ascunde ; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. De aici titlul „activ" al seriei. De fapt, nu ni se pare că a sosit timpul pentru a scrie o istorie sintetică a Europei. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre, inclusiv neeuropeni, fie că sunt sau nu deja afirmaţi. Ei vor aborda problemele esenţiale ale istoriei Europei în diferite domenii – economic, politic, social, religios, cultural – sprijinindu-se pe îndelungata tradiţie istoriografică ce se întinde de la Herodot până la noile concepţii elaborate în Europa în cursul secolului XX, şi mai cu seamă în ultimele decenii, concepţii care au reînnoit în profunzime ştiinţa istoriei. Mulţumită dorinţei lor de claritate, aceste eseuri sunt accesibile inclusiv publicului larg.

Ambiţia noastră este de a aduce elemente de răspuns la marile întrebări ce stau în faţa celor care construiesc şi care vor construi Europa şi, de asemenea, în faţa tuturor celor ce se interesează de Europa : „Cine suntem ? De unde venim ? Încotro ne îndreptăm ? ".

Jacques Le Goff
coordonator

Capitolul 1

Cifre

Factori coercitivi şi factori electivi

La începutul mileniului al doilea, populaţia continentului european – de la Atlantic la Urali – număra între treizeci şi cincizeci de milioane de locuitori. O cifră modestă în raport cu vastul teritoriu de circa 10 milioane de kilometri pătraţi, în general favorabil aşezărilor umane şi agriculturii, dar având, pe de altă parte, şi numeroase zone pustii ori aproape nelocuite. În cursul unui mileniu, populaţia iniţială a devenit de zece sau douăzeci de ori mai numeroasă, a populat zonele nelocuite şi a format pe continent o reţea deasă de aşezări umane, organizate în jurul unui puternic sistem urban.

Această transformare majoră nu s-a petrecut gradat; au alternat, mai degrabă, perioade de avânt cu intervale de stagnare ori regres, bine cunoscute în general, deşi nu întotdeauna sunt evidente mecanismele acestora. E cu adevărat extraordinară capacitatea populaţiilor de a-şi regla ritmul de creştere în timp, ca urmare a interacţiunii între imperativele bionaturale ale speciei umane şi constrângerile pe care mediul le exercită asupra acestor imperative. Înregistrarea locuinţelor („cămine") din împrejurimile (*baillages*) oraşelor Caux, Rouen şi Gisors indică faptul că în 1328 existau 164.519 de gospodării repartizate în 1.891 de parohii; patru secole mai târziu, s-au calculat, într-un teritoriu aproape identic, 165.871 de gospodării distribuite în 1.908 de parohii. O lipsă de mobilitate a populaţiei şi a repartizării sale într-adevăr surprinzătoare – în ciuda faptului că, între cele două date, ciuma şi războiul de o sută de ani au provocat tulburări puternice –, explicabilă doar prin relativa stabilitate a resurselor şi a distribuirii lor. Această imobilitate se întâlneşte la multe populaţii rurale, în cazul cărora resursele, legate de posesia

pământului, erau aproximativ stabile. Dacă ne deplasăm cu câteva sute de kilometri mai la est, dincolo de Rin, recensământurile germane arată că populaţia districtelor (*Kreise*) industriale (Düsseldorf, Arnseberg, Aquisgrana, Münster) creşte de aproape patru ori (de la 1,5 la 5,8 milioane) în mai puţin de jumătate de secol, din 1861 până în 1910. Este vorba de o sporire cu atât mai surprinzătoare cu cât a fost doar în mică măsură alimentată de imigrare şi care, în mod raţional, trebuie pusă pe seama intensei creşteri a cererii de forţă de muncă, precum şi a veniturilor nete, într-o perioadă de puternică dezvoltare. Mai la sud, în inima Toscanei, populaţia oraşului Prato şi a împrejurimilor sale a scăzut de la 26.000 de locuitori la începutul secolului al XIV-lea la puţin peste 8.000 în primul sfert al secolului al XV-lea – consecinţă a izbucnirii ciumei.

Aceste trei exemple de aşezări umane destul de reduse ca dimensiuni, dintre care una a staţionat, alta a sporit puternic, iar cea de-a treia a scăzut, sunt reproduse şi pe scară mai largă. Între 1650 şi 1800, populaţia Olandei se menţine – datorită unor raţiuni complexe – surprinzător de stabilă, în timp ce aceleaşi cauze ce au determinat dezvoltarea aşa-numitelor *Kreise* industriale din Germania au stimulat sporirea populaţiei Angliei, care, în secolul al XIX-lea, a devenit de patru ori mai numeroasă (de la 8,9 milioane s-a ajuns la 32,5 milioane). În partea răsăriteană a continentului, de la Vistula la Urali, o creştere asemănătoare celei din Anglia a fost determinată de cauze ce nu ţineau de industrializare, ci mai degrabă de bogatele resurse ale pământului. Izbucnirea celei mai cumplite epidemii de ciumă din 1348 a condus în secolul următor la scăderea drastică – cu o treime sau o pătrime – a aproape întregii populaţii europene, în timp ce la baza diminuării populaţiei irlandeze (de la 8,2 la 4,5 milioane în cei 60 de ani de după 1841) se găseşte saturarea demografică în cadrul unui slab sistem agricol, având drept consecinţă dezastrul declanşat de Marea Foamete şi emigrarea în masă.

Pentru toate aceste cazuri – locale ori naţionale – există explicaţii „tari" : resursele stabile şi distribuirea lor rigidă, care se reflectă în imobilitatea populaţiilor rurale ; crearea de noi resurse prin intermediul industrializării sau prin accesul la alte pământuri, care stimulează creşteri rapide ; epidemii ori supraaglomerări de populaţie în anumite zone, ce conduc la dezechilibre demografice. Lăsând detaliile pentru mai târziu, putem indica acum două chestiuni care

vor servi ca premise pentru consideraţiile viitoare. În primul rând, capacităţile ori posibilităţile de creştere – cele care ţin de caracteristicile bionaturale ale speciei umane – sunt, din câte se ştie, fixe şi nu prezintă diferenţe de la epocă la epocă sau de la grup la grup. Cu alte cuvinte, potenţialul strict biologic de reproducere şi supravieţuire este o constantă; diferă doar manifestările sale concrete (naşteri, morţi), în funcţie de mediul înconjurător, de condiţiile de trai şi de comportamentele sociale. Astfel, se regăsesc în istoria populaţiilor – şi aceasta e cea de-a doua chestiune – atât cazuri de sporire continuă şi susţinută, cât şi cazuri de neîncetată diminuare, cu toată gama de situaţii intermediare.

Pornind de la premise identice – caracteristicile bionaturale ale speciei umane –, se ajunge la rezultate extrem de diferite: de ce se întâmplă aceasta? Simplificând la maximum, am putea afirma că transformările demografice sunt rezultatul confruntării dintre forţele coercitive (legate de mediu, înţeles în sensul cel mai larg, şi de resursele acestuia) şi forţele elective, determinate social şi cultural, care ţin de comportamentele demografice individuale, familiale ori colective. Regulile acestei confruntări nu sunt fixe, pentru că interacţiunea între alegere şi constrângere le schimbă; totuşi, ele se modifică treptat, ceea ce facilitează cercetarea lor.

Să ne oprim asupra forţelor coercitive. Printre ele se numără clima, spaţiul, solul, tipurile de aşezări umane, bolile, energia şi alimentele. Aceste forţe cunosc diverse grade de interdependenţă, dar au două caracteristici comune: relevanţa demografică şi ritmul lent în care se transformă. În ceea ce priveşte primul aspect – relevanţa pentru dinamica demografică –, mecanismele de funcţionare pot fi chiar intuite, pe lângă faptul că au fost demonstrate în amănunt. Spaţiul influenţează modurile de statornicire umană, mobilitatea şi densitatea populaţiei, şi tot de el depinde bogăţia resurselor din sol. Acesta din urmă oferă alimente, materii prime şi surse energetice, care condiţionează nivelul de trai şi gradul de supravieţuire a populaţiei. Clima determină fertilitatea zonei, decide până unde se vor întinde aşezările umane şi se află în strânsă corelaţie cu bolile. Acestea, legate şi de regimul alimentar, influenţează în mod direct reproducerea şi supravieţuirea. Zona şi tipul de aşezare determină densitatea populaţiei şi gradul de transmisibilitate a bolilor. Se poate intui, chiar din aceste scurte precizări, complexitatea sistemului constrângerilor şi al interacţiunilor lor.

Cel de-al doilea aspect pe care îl au în comun forţele coercitive este imobilitatea acestora (dacă ne gândim la spaţiu, climă şi boli) ori ritmul lent în care ele se modifică (solul, energia, alimentele şi tipul de aşezare). Noţiunea de imobilitate nu trebuie înţeleasă literal, deoarece însăşi zona poate fi îmbunătăţită (prin asanări, de exemplu) ori distrusă (prin eroziune), clima poate cunoaşte periodizări lung şi toate bolile se modifică şi îşi schimbă virulenţa cu care se manifestă. Conceptul se referă mai degrabă la „perioada de timp" la care se raportează comportamentul demografic uman: durata unei generaţii sau, cel mult, a unei vieţi umane. În general, aceste forţe sunt relativ fixe, iar efectele lor pot fi modificate prin acţiune umană doar cu foarte multă greutate. Este evident că alimentele, materia primă sau energia pot fi sporite prin cultivarea de noi terenuri ori datorită modificărilor tehnice şi tehnologice; că efectele negative ale climei pot fi contracarate cu ajutorul locuinţelor şi vestimentaţiei adecvate; că ne putem apăra de agresivitatea bolilor şi epidemiilor împiedicând transmiterea şi răspândirea acestora. Însă cultivarea de noi terenuri, dezvoltarea mijloacelor tehnice moderne ori controlarea bolilor nu se pot efectua de la o zi la alta, ci necesită perioade lungi de timp. Pe durate scurte ori medii (şi adeseori chiar lungi), populaţia trebuie să se „adapteze" la convieţuirea cu forţele coercitive.

Procesul de adaptare implică existenţa comportamentelor flexibile, ce permit populaţiei adecvarea vitezei sale de creştere şi a propriilor dimensiuni la forţele coercitive descrise mai sus. Flexibilitatea comportamentelor este automată în anumite cazuri, determinată social în altele sau, în al treilea rând, poate fi o consecinţă a unor alegeri explicite. Un exemplu de adaptare automată este încetinirea creşterii în greutate şi înălţime în cazurile de stres alimentar. Dacă se menţin între anumite limite, aceste adaptări pot să nu aibă efecte negative asupra capacităţii fizice, asupra sănătăţii şi supravieţuirii. Dincolo de aceste limite însă, stresul alimentar se plăteşte, bineînţeles, prin sporirea mortalităţii, ce poate fi cel mult selectivă (îmbunătăţind aşadar rata de supravieţuire a generaţiilor succesive), dar care, prin definiţie, nu este adaptativă. Un alt tip de adaptare aproape automată şi independentă, în orice caz, de voinţa umană e acela care conduce la imunizarea (temporară sau permanentă) indivizilor atacaţi de anumite boli, cum ar fi pojarul sau vărsatul, ori adaptarea reciprocă ce survine între agentul patogen şi gazda umană şi care, pe termen lung, are drept consecinţă un gen de

„domesticire" a bolii extrem de violente iniţial, aşa cum s-a întâmplat cu sifilisul.

Ne interesează în mod deosebit schimbările de comportament cu relevanţă demografică, legate de opţiuni deliberate, individuale sau colective, care influenţează în cea mai mare măsură ritmul de creştere a unei populaţii. Este vorba de elemente puternice, bine cunoscute demografilor, care au rolul de a stimula ori, dimpotrivă, de a încetini creşterea : nupţialitatea, ce îşi revendică dreptul asupra reproducerii ; ritmul fertilităţii, determinat de factori predominant naturali (durata alăptării, de exemplu) sau voluntari (rata avorturilor şi controlul naşterilor) ; mobilitatea şi migrările, care influenţează geografia zonei alese pentru statornicire, precum şi dimensiunile numerice.

Eseul de faţă studiază dinamica perioadelor îndelungate şi se desfăşoară pe parcursul mai multor secole, încercând să urmărească două direcţii distincte, însă strâns legate una de cealaltă. Prima conduce către analiza acelui sistem de constrângeri care a condiţionat în timp fenomenele demografice ; îl vom discuta referindu-ne la trei componente fundamentale : zona şi resursele solului ; producerea alimentelor şi regimurile alimentare ; în sfârşit, tabloul epidemiologic. Cea de-a doua direcţie aduce în atenţie modurile de funcţionare a „sistemului" demografic sau, mai bine spus, diversele tipologii ale acestuia. Componentele sistemului – nupţialitatea, fecunditatea şi reproducerea, mortalitatea, mobilitatea şi migrarea – cunosc reguli de funcţionare şi moduri de interdependenţă. De regulile de funcţionare a sistemului demografic depind viteza de schimbare a populaţiei, modificările structurii sale şi ale formelor de constituire în grupuri umane şi de statornicire. Sistemul constrângerilor, după cum am mai precizat, e destul de rigid, nu pentru că acestea ar fi stabile în timp (tabloul epidemiologic, de exemplu, este foarte inconstant), ci pentru că acţiunea umană le poate modifica doar cu extrem de multă greutate. Sistemul demografic nu e invariabil, depinzând mult de alegerile adaptative ale populaţiei, care se schimbă în timp.

Un mileniu de dezvoltare demografică

Estimările densităţii populaţiei Europei se bazează pe elemente cât de cât consistente abia o dată cu sfârşitul Evului Mediu. Curba din figura 1.1 propune un profil al evoluţiei care întruneşte, în general, acordul între cercetători, însă gradul său de incertitudine creşte cu atât mai mult cu cât ne întoarcem în timp. Documentul istoric cel mai cuprinzător şi mai demn de încredere pe care îl deţinem – acel *Domesday Book* elaborat în 1086, o lucrare cadastrală ce cuprinde aproape întreaga Anglie a zilelor noastre, oferind în plus şi o înregistrare a indivizilor – estimează populaţia epocii la 1,1 milioane, însă aceste evaluări ar suporta un procent de 20% în plus sau în minus. Este evident că în cazul altor zone, unde indicaţiile cantitative sunt mai limitate ori lipsesc în întregime, situaţia e mult mai incertă. În figura 1.1 apar şi unii factori coercitivi şi moduri de adaptare care, pe termen lung, au contribuit la modelarea creşterii.

Elementele de bază ale dezvoltării populaţiei europene sunt bine cunoscute şi vom avea ocazia să revenim asupra lor cu mai multe detalii. Se cunoaşte etapa puternicei creşteri numerice între începutul mileniului şi secolul al XIII-lea, atestată de cultivarea de noi terenuri, de extinderea populaţiei în special la est de Elba şi de Oder, de construirea miilor de noi castele şi sate şi de lărgirea zidurilor ce înconjurau marile oraşe (*cf.* cap. 2).

Numeroase indicii incontestabile dovedesc că această creştere se diminuează spre sfârşitul secolului al XIII-lea, urmând o diminuare interpretată în general ca efect al scăderii randamentului noilor terenuri cultivate din cauza sporirii cererii şi populaţiei, acutizării problemelor legate de subzistenţă – cum a fost cea deosebit de gravă din jurul anului 1320 –, precum şi a crizelor demografice ulterioare. Consecinţele ciumei, care a bântuit în Europa de la sfârşitul anului 1347, sunt atestate de o documentaţie destul de consistentă cantitativ. Valurile succesive ale epidemiei, care se răresc în cursul primei jumătăţi a secolului al XV-lea, au determinat scăderea drastică a populaţiei continentului. S-a atins în această perioadă nivelul cel mai scăzut al populaţiei şi doar importanţa acestui regres este pusă în discuţie. Redresarea ulterioară, care va dura un secol şi jumătate, va aduce cu sine depăşirea cifrelor de dinainte de izbucnirea ciumei; reîncep acum ocuparea teritoriilor şi intensificarea

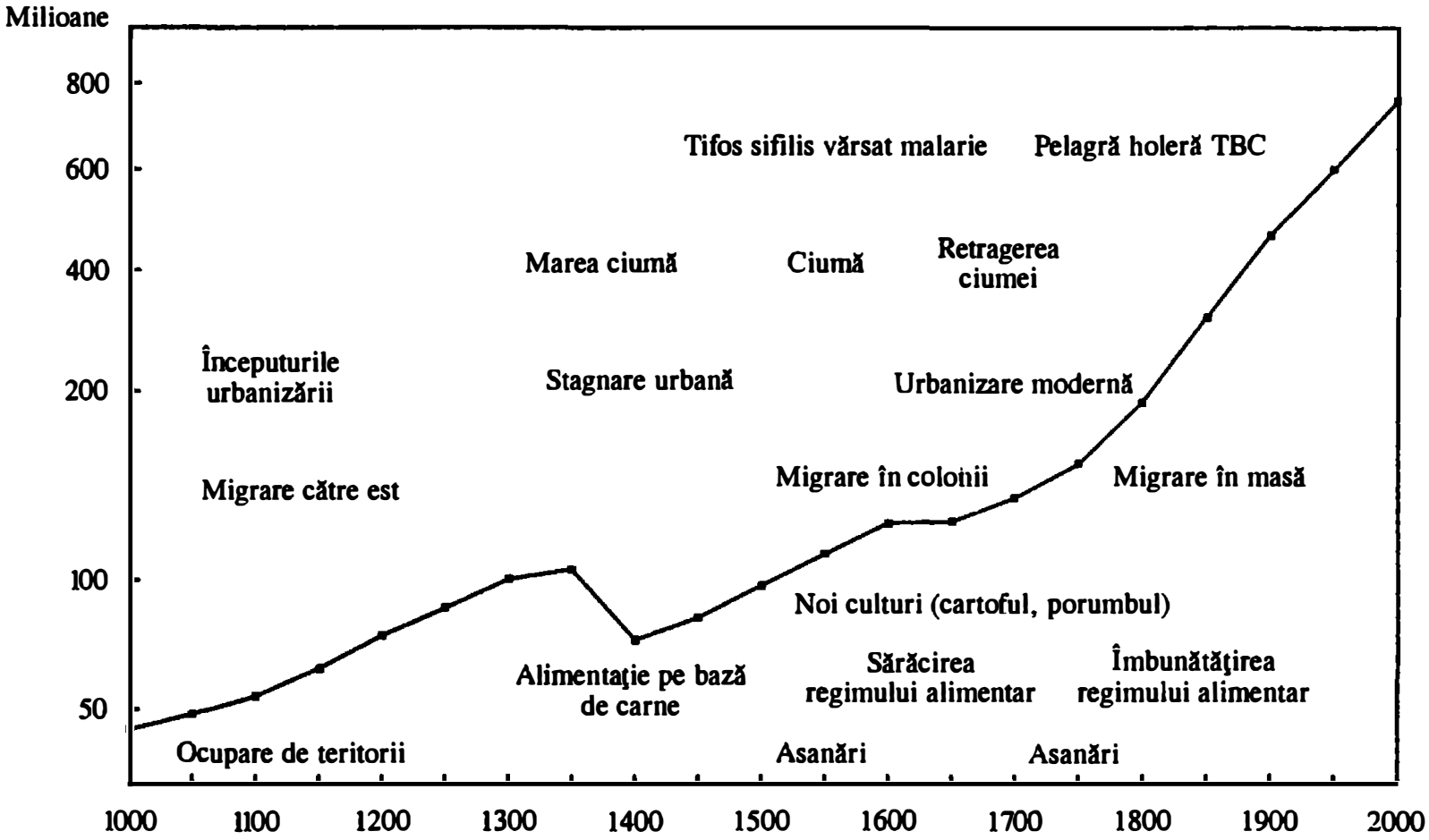

Figura 1.1. *Populaţia europeană, 1000-2000*

exploatării solului, se reînnoieşte fluxul de populaţie către partea răsăriteană a continentului. Europa se confruntă pentru prima oară cu emigrarea o dată cu deschiderea căii spre America, iar reţeaua urbană se dezvoltă. Este o etapă care se încheie către sfârşitul secolului al XVI-lea şi continuă cu criza secolului al XVII-lea, alimentată de războiul de treizeci de ani, de revenirea ciumei şi de accentuarea problemelor legate de subzistenţă. O dată cu secolul următor, populaţia europeană intră în epoca modernă, o perioadă a cărei prosperitate a fost favorizată de dispariţia ciumei de pe continent, de înmulţirea surselor de energie şi de creşterea productivităţii datorită industrializării, precum şi de deschiderea marilor porţi – la vest către America, iar la est către Urali – care permit ieşirea resurselor umane şi intrarea celor materiale.

Câteva remarce suplimentare sunt necesare acestei sinteze. Prima se referă la cursul pe care îl cunoaşte popularea, înţeleasă nu doar ca sporire demografică, ci şi ca densitate a aşezărilor şi exploatare a teritoriului. Pe termen lung, se configurează două direcţii: una merge de la sud-est către nord-vest, de la un vechi nucleu mediteranean estic la bariera atlantică; cealaltă se îndreaptă de la vest spre est, de-a lungul unei axe de pătrundere treptată în inima Europei – axa Rinului –, către câmpiile întinse ale Poloniei şi Rusiei. Cea de-a doua precizare priveşte inversarea ulterioară a rolului Europei, care, din importatoare de populaţie în Evul Mediu, se transformă în exportatoare în epoca modernă şi contemporană, pentru a redeveni importatoare spre sfârşitul mileniului. Şi, în fine, o observaţie referitoare la ritmurile de dezvoltare pe perioade îndelugate, uşor deductibile din înclinaţia curbei din figura 1.1. Dacă efectuăm, în mare, o împărţire a mileniului în trei faze dictate de perioadele de „oboseală" ori recesiune – prima etapă până la epuizarea violentei epidemii de ciumă; a doua până la sfârşitul crizei secolului al XVII-lea; iar ultima până în zilele noastre, când are loc o creştere nulă ori negativă –, devin evidente ritmuri de expansiune foarte diferite: ceva mai puţin de o dublare în primul (1000-1400) şi al doilea ciclu (1400-1700) şi o creştere de aproximativ şase ori în cel de-al treilea (1700-2000).

Am precizat anterior că abia în epoca modernă se intră cu hotărâre în faza „statistică", moment în care exprimarea în cifre a populaţiei încetează să mai însemne asumarea unui risc. Tabelul 1.1 înfăţişează creşterea populaţiei din 1550 până în 1900 în cinci ţări

(Anglia, Olanda, Franţa, Italia şi Spania), care reprezenta în 1550 circa 52% din populaţia europeană, fără a lua în calcul Rusia; în perioada 1700-1900 se mai adaugă cinci ţări (Norvegia, Suedia, Irlanda, Germania şi Rusia), care, întocmai ca şi primele, conţineau între două treimi şi trei pătrimi din populaţia europeană de la Atlantic la Urali. Estimările densităţii populaţiei, ale repartizării şi intensităţii creşterii sale ne furnizează câteva coordonate interpretative pentru perioade lungi de timp. Se arată astfel că, de exemplu, ritmul de creştere este mai accentuat la periferiile Europei – atlantică, baltică şi răsăriteană – şi mai scăzut, în schimb, în nucleul franco-italian şi iberic; că a avut loc o accelerare a acestuia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în decursul secolului al XIX-lea; că, de la dimensiuni modeste, Anglia ia proporţii; că Rusia devine tot mai impunătoare.

Interpretate în altă manieră, aceleaşi date ne permit să arătăm în ce fel, înaintea secolului al XIX-lea, adică în perioada vechiului regim demografic, când o mare parte a resurselor – alimente, materii prime ori energie – era legată de fertilitatea solului, dublarea populaţiei reprezenta o transformare profundă a societăţii: în lipsa acumulării de bunuri şi fără îmbunătăţirea nivelului de trai, o dublare demografică echivala aproximativ cu dublarea cererii de alimente, materii prime şi energie, fiind deci necesar un efort productiv sporit, în absenţa unor schimbări tehnologice şi productive semnificative. Tabelul 1.2, ce include o serie de ţări europene, indică anii în care acestea şi-au dublat populaţia, şi anume 1550, 1700 şi 1800. Pe de altă parte, întreaga populaţie europeană din 1550 se va dubla în 1800, adică două secole şi jumătate mai târziu; cifrele la care se ajunsese în 1700 se vor dubla în 1835, în vreme ce acelea atinse în 1800 vor creşte de două ori în următorii 90 de ani.

În cele cinci ţări despre care avem date demne de încredere cu privire la creşterea populaţiei din 1550, dublarea se petrece în minimum două secole (Anglia) şi maximum trei secole şi jumătate (Franţa). Se poate afirma, în cazul celor zece ţări în care se observă dublarea populaţiei din 1700, că aceasta are loc în cel puţin 80 de ani (Rusia) şi cel mult 220 (Franţa). În sfârşit, pentru cele treisprezece ţări în care se analizează populaţia de la 1800, se observă că dublarea survine după minimum 50 de ani (Anglia), cifra maximă atinsă fiind necunoscută, căci Irlanda – a cărei creştere a fost întreruptă la jumătatea secolului al XIX-lea de Marea Foamete şi de

Tabelul 1.1. *Populația câtorva țări europene, 1500-1900*

Ani	Irlanda	Anglia	Norvegia	Suedia	Olanda	Franța	Germania	Rusia	Italia	Spania	Europa
Milioane de locuitori											
1500	–	–	–	–	1,0	–	–	–	9,0	–	84
1550	–	3,0	–	–	1,3	19,5	–	–	11,5	5,3	97
1600	–	4,1	–	–	1,5	19,6	–	–	13,5	6,7	111
1650	–	5,2	–	–	1,9	20,3	–	–	11,7	7,0	112
1700	2,5	4,9	0,52	1,37	1,9	22,6	16	16	13,6	7,4	125
1750	3,2	5,8	0,64	1,78	1,9	24,6	17	25	15,8	8,6	146
1800	5,3	8,6	0,88	2,35	2,1	29,3	24,5	39	18,3	10,6	195
1850	6,6	16,6	1,41	3,48	3,1	36,3	35,4	60	24,7	14,8	288
1900	4,5	30,4	2,24	5,14	5,1	40,6	56,4	109,7	33,8	18,6	422
Procent din totalul Europei											
1500	–	–	–	–	1,1	–	–	–	10,7	–	–
1550	–	3,1	–	–	1,3	20,1	–	–	11,9	5,4	41,8[1]
1600	–	3,7	–	–	1,4	17,7	–	–	12,2	6,0	40,9[1]
1650	–	4,7	–	–	1,7	18,1	–	–	10,4	6,3	41,1[1]
1700	2,0	3,9	0,4	1,1	1,5	18,0	12,8	12,8	10,9	5,9	69,4[2]
1750	2,2	3,9	0,4	1,2	1,3	16,9	11,6	17,1	10,8	5,9	71,4[2]
1800	2,7	4,4	0,4	1,2	1,1	15,0	12,6	20,0	9,4	5,5	72,3[2]
1850	2,3	5,8	0,5	1,2	1,1	12,6	12,3	20,8	8,6	5,1	70,3[2]

Ani	Irlanda	Anglia	Norvegia	Suedia	Olanda	Franţa	Germania	Rusia	Italia	Spania	Europa
1900	1,1	7,2	0,5	1,2	1,2	9,6	13,4	26,0	8,0	4,4	72,6[2]
Spor anual la mie											
1550-1600	–	6,3	–	–	3,6	0,1	–	–	3,2	4,8	2,7
1600-1650	–	4,8	–	–	4,5	0,7	–	–	–2,9	1,0	0,2
1650-1700	–	–1,1	–	–	0,3	2,2	–	–	3,0	1,0	2,2
1700-1750	4,9	3,1	4,3	5,3	0,3	1,7	1,2	8,9	3,0	3,1	3,1
1750-1800	10,1	8,0	6,2	5,5	1,5	3,5	7,3	8,9	2,9	4,2	5,8
1800-1850	4,4	13,2	9,5	7,9	7,7	4,3	7,4	8,6	6,0	6,6	7,8
1850-1900	–7,7	12,2	9,3	7,8	10,3	2,2	9,3	12,1	6,3	4,6	7,6
1550-1700	–	3,3	–	–	2,8	1,0	–	–	1,1	2,3	–
1700-1900	2,9	9,1	7,3	6,6	4,9	2,9	6,3	9,6	4,6	4,6	6,1

Note: 1. Procentul celor 5 ţări din totalul Europei.
2. Procentul celor 10 ţări din totalul Europei.

Sursă: Vezi nota de la tabelul 1.2.

Tabelul 1.2. *Dublarea şi durata dublării populaţiei în câteva ţări europene, 1550, 1700 şi 1800*

Ţări	1550[1]		1700[1]		1800[1]	
	Anul dublării	Intervalul de timp	Anul dublării	Intervalul de timp	Anul dublării	Intervalul de timp
Anglia	1760	*210*	1810	*110*	1850	*50*
Olanda	1825	*275*	1870	*170*	1886	*86*
Franţa	1900	*350*	1920	*220*	1985	*185*
Italia	1840	*240*	1870	*170*	1886	*86*
Spania	1800	*250*	1850	*150*	1922	*122*
Norvegia	–	–	1827	*127*	1881	*81*
Suedia	–	–	1820	*120*	1886	*86*
Irlanda	–	–	1795	*95*	–	–
Germania	–	–	1838	*138*	1889	*89*
Rusia	–	–	1780	*80*	1875	*75*
Austro-Ungaria	–	–	–	–	1902	*102*
Elveţia	–	–	–	–	1904	*104*
Portugalia	–	–	–	–	1923	*123*
Europa	1800	*250*	1835	*135*	1890	*90*

Notă: [1] Anul în care creşterea populaţiei din anul indicat se dublează şi durata necesară dublării. Estimările de după 1800 ale populaţiei sunt extrase din surse naţionale oficiale şi din lucrarea lui G. Sundbärg *Aperçus statistiques internationaux*, Imprimerie Royale, Stockholm, 1908. Pentru celelalte date, s-au utilizat estimările (completate, în anumite cazuri, de autor) din lucrările următoare. Anglia: A.E. Wrigley şi R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Arnold, Londra, 1981; B.H. Slicher van Bath, „Historical demography and the social and economic development of the Netherlands", *Daedalus*, primăvara 1968, p. 609. Pentru Franţa, vezi J. Dupâquier şi B. Lepetit, „La peuplade", in *Histoire de la Population Française*, coordonată de J. Dupâquier, vol. II, *De la Renaissance à 1789*, PUF, Paris, 1988. Pentru Italia, vezi L. Del Panta, M. Livi Bacci, G. Pinto, E. Sonnino, *La popolazione italiana dal medioevo a oggi*, Laterza, Roma-Bari, 1996. Spania: J. Nadal, *La población española, siglos XVI a XX*, Ariel, Barcelona, 1984. Suedia: D.S. Thomas, *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements*, New York, 1941. Norvegia: S. Dyrvik, „Historical demography in Norway: A short survey, 1601-1801", *Scandinavian Economic History Review*, 20, 1, 1972. Germania: J.J. Sheenan, *German History, 1770-1866*, Clarendon Press, Oxford, 1989. Irlanda: K.H. Connell, *The Population of Ireland (1745-1845)*, Clarendon Press, Oxford, 1950. Rusia: estimări cu privire la teritoriul european cu graniţele din 1914, bazate pe F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, League of Nations, Geneva, 1946.

emigrare – abia dacă îşi mai păstrează chiar şi astăzi populaţia de la 1800. Mesajul este clar: în trecut, când circa patru cincimi din populaţie se folosea de resursele solului pentru a supravieţui, durata temporală în care era posibilă dublarea populaţiei se situa undeva între două şi trei secole; în cazul populaţiilor de la începutul secolului al XIX-lea, când pe continent aveau loc transformările industriale, această limită scade cu aproximativ un secol.

Ne putem forma o imagine mai precisă cu privire la ritmurile de creştere la începutul epocii contemporane din figura 1.2, ce ilustrează geografia temporală a dublării populaţiilor de la 1800: geografic, se limitează la unităţi statale, mergând la nivel sub-naţional doar în cazul anumitor entităţi statale mari.

Geografia ce rezultă de aici este destul de interesantă: ariile periferice, precum Anglia şi Rusia Meridională, îşi dublează populaţia înainte de 1850; alte zone periferice (Scoţia, Rusia Orientală) îşi dublează populaţia înainte de 1870, în timp ce ariile scandinavă, germanică, poloneză şi baltică ating cifra dublă înainte de 1890. Aceeaşi situaţie se realizează mult mai târziu – după primul ori al doilea război mondial – în cea mai mare parte din zona Mediteranei şi în Franţa.

Lentele transformări ale vechiului regim

Vechiul regim demografic, adică cel de dinaintea revoluţiei industriale, este marcat de o evoluţie lentă pe termen lung şi de o remarcabilă stabilitate a mecanismelor ce o generează.

Voi discuta aceste aspecte mai târziu (*cf.* cap. 5); însă trebuie să adaug imediat că adjectivul „lent", referitor la evoluţie, se datorează comparaţiei cu ratele de creştere din ultimii cincizeci de ani, care, în ţările sărace, au atins procente între 2 şi 4% pe an, fiind net superioare ritmului în care s-au dezvoltat populaţiile europene în epocile medievală şi modernă. În realitate însă, o sporire susţinută cu 2 sau 3‰ – în stare să conducă la dublarea populaţiei în două-trei secole – nu poate fi judecată separat de o rată analoagă a creşterii economice, deloc de neglijat în sisteme economice cu un capital sărac şi cu o tehnologie relativ stagnantă.

Ne vor fi utile câteva elemente cantitative pentru a susţine ceea ce am afirmat până acum. Sistemele economice ale vechiului regim

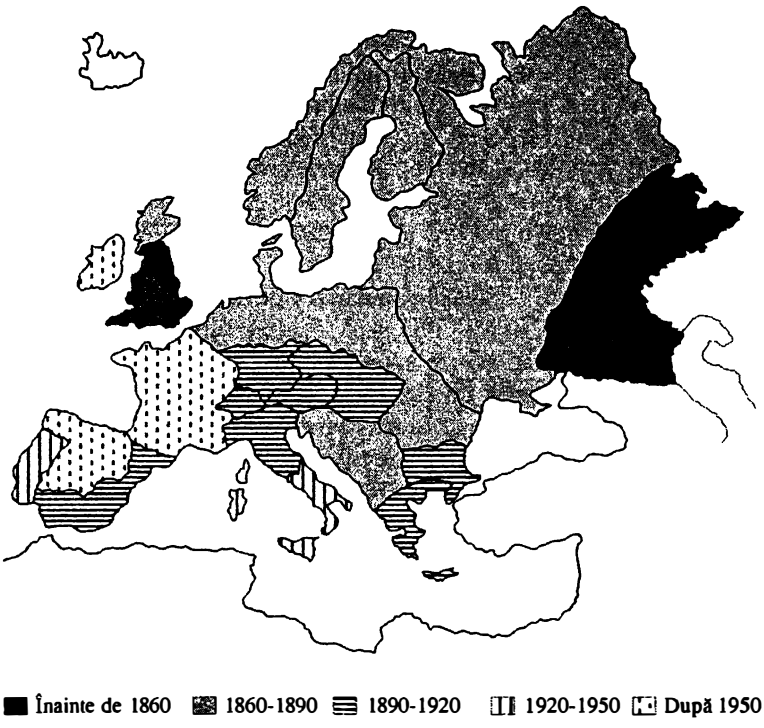

Figura 1.2. *Perioada în care se dublează populaţia atinsă în 1800*

se bazau mai ales pe agricultură, de progresul căreia era aşadar determinată, în mare măsură, lenta dezvoltare a societăţii. Nu suntem departe de adevăr dacă afirmăm că aproximativ trei sferturi sau patru cincimi din mâna de lucru se ocupa cu agricultura. Recensământurile din a doua parte a secolului al XIX-lea, în ţările cu industrializare tardivă, evidenţiază procente puţin mai mici de lucrători agricoli, numărul acestora situându-se între două treimi şi patru cincimi : acesta era cazul în Suedia şi Finlanda, în Rusia, Austria şi Ungaria, ca şi în Spania, Portugalia şi Irlanda. Estimări mai vechi furnizează procente mai ridicate : 80% în Franţa, la începutul secolului al XVIII-lea, şi în Suedia, la mijlocul secolului ; 75% în Austria în 1790, 78% în Boemia în 1756 şi 72% în Statele Unite în 1820. În rest, cum vom vedea mai târziu (*cf.* cap. 2), aceste cifre sunt strâns

legate de progresul lent al urbanizării: în Europa întreagă, unde procentul populaţiei ce trăia în oraşe de peste 10.000 de locuitori nu atingea 6% în 1500 şi abia dacă depăşea 9% în 1700, populaţia ce locuia în cătune sau izolat în mijlocul câmpiei se compunea, în mare majoritate, din ţărani, arendaşi şi mici proprietari. Astfel de oameni legaţi de pământ depindeau de dezvoltarea agriculturii, pentru a putea menţine şi face profitabile surplusurile care apăreau. În acest sens, factorul limitativ nu era atât mâna de lucru, cât mai degrabă capitalul – în primul rând resursele solului – şi tehnologia relativ stagnantă. Istoria demografică europeană e legată în mare parte de statornicirea indivizilor şi de ocuparea de noi teritorii, începând cu pătrunderea spre est a colonizatorilor germani în secolele XI-XIII şi până la marile migrări peste Ocean, cu direcţia America. Obţinerea de pământ este dificilă şi costisitoare în epoca modernă, însă dorinţa de spaţii noi e atât de mare, încât s-a ajuns chiar la efectuarea de asanări scumpe. În rest, o dată încheiat procesul de statornicire, populaţiile europene s-au confruntat cu un obstacol greu de depăşit aflat în calea capacităţii lor de transformare a mediului. Această piedică era energia disponibilă: „Faptul că principalele surse de energie, diferite de forţa de muncă a omului, s-au limitat în special la plante şi animale – scrie Cipolla – trebuie să fi frânat posibilele cheltuieli ale energiei disponibile în orice societate agricolă din trecut. Factorul limitativ este, în acest sens, cantitatea de pământ aflată la dispoziţie". Doar o dată cu introducerea maşinilor cu aburi vor fi puse la dispoziţia populaţiei noi surse de energie. Acesta este poate semnalul cel mai semnificativ al trecerii de la epoca modernă la cea contemporană.

Însă şi progresul tehnicilor este destul de lent, cu toate că diferenţele geografice privitoare la productivitate, legate de tehnici agrare şi nu doar de factori naturali, se fac deja simţite în epoca medievală. Acest fapt ne este indicat de una dintre puţinele evaluări ale productivităţii ce ne stau la dispoziţie, şi anume raportul dintre recoltă şi însămânţare pentru cereale (principala sursă alimentară), care pare a fi destul de constant în epoca modernă. Marele cercetător al istoriei agrare Slicher van Bath pune în evidenţă faptul că profiturile erau, cu siguranţă, în creştere începând cu secolul al XVII-lea în Anglia şi Olanda – unde agricultura era mai dezvoltată –, pentru care raportul recoltă-însămânţare era cam de 7 în secolul al XVI-lea, 9 în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi 10

în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Totuşi, se pare că profiturile au rămas constante (în jur de 7) între 1500 şi 1800 în Franţa, Italia şi Spania, după cum tot constante s-au menţinut, numai că la un nivel mai scăzut (în jur de 4), în ţările din nordul şi centrul Europei, precum şi în Europa Răsăriteană. Consecinţa acestei relative stabilităţi a profiturilor se traduce în imposibilitatea – în funcţie de zona cultivată – de a spori producţia. Fluctuaţiile productivităţii au un efect puternic asupra nivelului de alimentaţie, un alt factor ce limitează creşterea demografică: în linii mari, o dată depăşită criza din Evul Mediu târziu, care coincide cu diminuarea populaţiei şi cu regimuri alimentare mai consistente, nivelul alimentaţiei sărăceşte, iar redresarea are loc în secolul al XVIII-lea în anumite zone, iar în altele, mai puţin bogate şi mai periferice, abia în secolul următor, dacă nu chiar la începutul secolului XX. Desigur că simplific la maximum aici – lăsând la o parte toate căile de progres deschise prin extinderea ariilor cultivabile ori prin introducerea de noi culturi şi de crescătorii, prin specializarea, aportul comerţului –, tocmai pentru a demonstra că marile tendinţe demografice s-au desfăşurat într-un cadru în care prevala imobilitatea în detrimentul schimbării, cu toate că aceasta din urmă poate fi observată uneori şi e chiar semnificativă.

După cum se poate deduce cu uşurinţă din figura 1.1, marile schimbări ale populaţiei europene, ce s-au petrecut începând cu Evul Mediu târziu, au fost puternic condiţionate de factorul epidemiilor, rămânând în mare măsură independente de condiţiile de viaţă. Aceste fluctuaţii sunt însă legate şi de forţele economice care au acţionat asupra sistemelor demografice, obligându-le să se modifice. Preţurile şi salariile prezintă puternice transformări de fond de-a lungul istoriei, aflându-se în strânsă legătură cu ciclurile demografice, aşa cum reiese din schema din figura 1.3, preluată din lucrarea de referinţă a lui Slicher van Bath.

Modelul este pur malthusian: în faza negativă a ciclului demografic – ca, spre exemplu, în secolul ce a urmat ciumei ori în secolul al XVII-lea –, declinul sau stagnarea populaţiei, şi deci a cererii, contribuie la diminuarea preţurilor şi, în acelaşi timp, a solicitării de locuri de muncă şi salarii. Între jumătatea secolului al XIV-lea şi jumătatea secolului al XV-lea, preţul grâului a scăzut la jumătate, pentru a creşte apoi din nou. Slicher van Bath scrie: „A sosit apoi criza secolelor al XIV-lea şi al XV-lea. Populaţia fusese secerată de

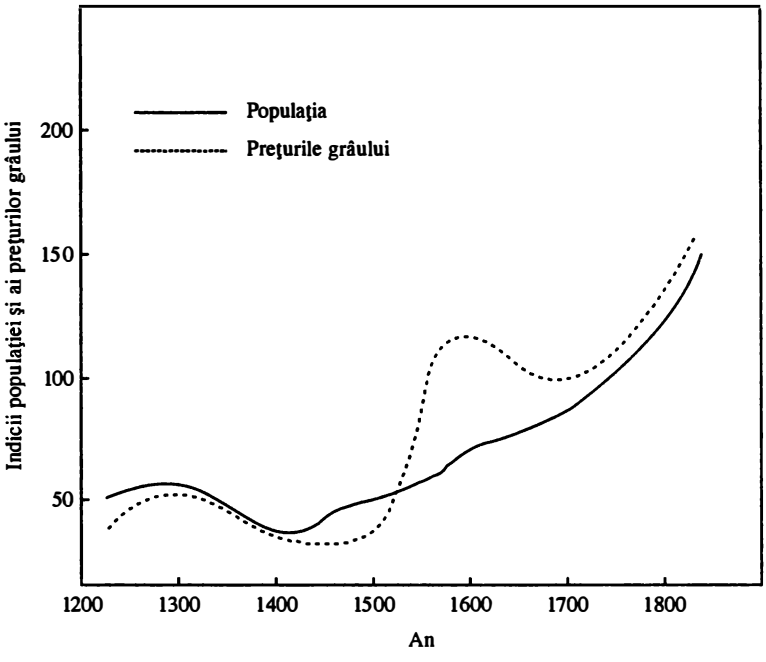

Figura 1.3. *Populaţia şi preţurile grâului în Europa, 1200-1800 (1721-45 = 100)*

epidemii şi, din moment ce suprafaţa cultivată era prea mare în comparaţie cu populaţia ce trebuia hrănită, preţurile cerealelor au scăzut. Din cauza diminuării populaţiei, mâna de lucru s-a împuţinat, ceea ce a condus la creşterea considerabilă atât a salariilor brute, cât şi a celor nete". Redresarea energică din secolul al XVI-lea răstoarnă situaţia: creşterea cererii a determinat urcarea preţurilor grâului şi altor produse alimentare, în timp ce salariile nete au scăzut, tendinţă ce a atins faza critică la începutul secolului al XVII-lea. Ritmul demografic lent din secolul al XVII-lea şi pagubele suferite de populaţiile germanice în urma războiului de treizeci de ani se numără printre cauzele unei noi răsturnări de situaţie (însoţită de scăderea cererii şi a preţurilor, ca şi de creşterea salariilor), ce a durat până la mijlocul secolului al XVIII-lea, când accelerarea demografică a produs o nouă inversare a lucrurilor.

Opţiuni interpretative

Dacă ne propunem să oferim un cadru coerent al dezvoltării populaţiei europene, dispunem de mai multe variante, toate respectabile, însă nu neapărat practicabile. Direcţia cea mai acceptabilă ne pare a fi cercetarea incidenţei şi interacţiunii între forţele coercitive şi forţele elective (*cf. supra*, p. 9), pentru a putea înţelege funcţionarea sistemului demografic şi modificările sale în timp. Acest punct de vedere impune alegerea materialului documentar şi a direcţiilor interpretative. În paginile ce urmează au fost într-adevăr privilegiate mai degrabă aspectele la scară mare decât cele la scară redusă, marile tendinţe în defavoarea particularităţilor temporale; analizele ce nu intră în detalii sau uniformităţile geografice în detrimentul analizelor locale. Această direcţie are şi avantaje, dar şi inconveniente evidente: să vedem pe scurt care sunt acestea. Macroanaliza tinde către reconstrucţia componentelor şi a mecanismelor sistemului demografic, referindu-se la populaţia ca întreg; se bazează pe estimarea ori relevarea fluctuaţiilor generale ale evenimentelor demografice şi grupurilor de populaţie. Microanaliza se bazează, de regulă, pe genealogii ori reconstrucţii familiale, vizând evenimentele legate de indivizi particulari, identificaţi printr-un singur nume. Cu ajutorul microanalizei nominative, se pot reconstrui în detaliu mecanismele formării, creşterii şi decăderii anumitor familii studiate. Însă, deoarece procesul de reconstrucţie este destul de lung şi necesită documente complete care să înregistreze nominal naşteri, căsătorii şi decese (lucru posibil, în general, doar începând cu secolul al XVII-lea), acesta se poate aplica numai la colectivităţi restrânse ori chiar la grupuri particulare aparţinând acestor colectivităţi, precum familiile stabile (în cazul celor ce migrează, reconstrucţia e mult mai dificilă, dacă nu imposibilă). Se ajunge astfel la cunoaşterea în detaliu a comportamentelor specifice, însă rămâne întrebarea dacă ele se pot extrapola la întreaga colectivitate. În eseul lor despre satul normand Crulai – în care s-au folosit şi perfecţionat metodologiile analizei nominative –, Henry şi Gautier au reuşit să reconstruiască tot ceea ce un demograf curios ar putea dori să afle despre fecunditate, pe lângă valoroase precizări cu privire la nupţialitate şi mortalitate, mărturisind însă că nu cunosc prea multe despre modificările numerice ale colectivităţii, cu toate că se declară tentaţi

să considere destul de stabilă populaţia de 1.000 de locuitori a oraşului secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Astfel, evoluţia populaţiei totale a Franţei în prima etapă a modernităţii rămâne încă în mare măsură ipotetică, în ciuda înfloririi demografiei istorice, care a făcut multe progrese faţă de Montesquieu, Mareşalul de Saxa ori Mirabeau, ce considerau, în secolul al XVIII-lea, că populaţia Franţei se afla în declin. Preferinţa pentru macrodimensiuni derivă din dorinţa de a oferi un cadru coerent pentru datele – sau ipotezele – privitoare la cele mai relevante mărimi demografice, în primul rând evoluţia populaţiei. Aceasta se va face, poate, în detrimentul studiului comportamentelor individuale care, pe de altă parte, nu vor fi neglijate. Există un motiv mai important decât cel banal de a opera alegeri reductive pe o temă atât de vastă, şi anume acela că factorii coercitivi cei mai importanţi – ca de exemplu resursele locale şi ale solului, cele alimentare şi situaţia epidemiologică – sunt strâns legaţi nu atât de variatele comportamente ale segmentelor sociale, cât mai degrabă de aglomerarea, densitatea şi creşterea populaţiei văzute ca întreg. Comportamentele individuale – pe care microanaliza reuşeşte să le descrie atât de bine – sunt adeseori consecinţa tensiunii dintre două forţe ce se confruntă: demografia pe de o parte şi factorii coercitivi pe de altă parte.

Pentru astfel de motive am preferat studierea tendinţelor pe scară largă mai degrabă decât cercetarea de mai mare fineţe a evoluţiilor temporale (face excepţie studiul crizei, căruia i se dedică un spaţiu mare) ori importanţa acordată analizei geografice în linii mari şi nu celei bazate pe particularităţi locale. La modul ideal, această carte ar trebui să constituie punctul de plecare pentru un studiu al variaţiilor majore ale comportamentelor demografice privite în contextul temporal şi geografic ce le este propriu.

Capitolul 2

Spaţiu

Geografia şi mediul

Ca şi celelalte fiinţe vii, specia umană are nevoie de spaţiu pentru a-şi procura resursele necesare supravieţuirii, pentru a-şi menţine sporul numeric şi pentru a se organiza din punct de vedere social. Aceasta se întâmplă mai ales în regimurile demografice vechi, dată fiind dependenţa aproape totală a populaţiei de resursele terestre (alimente, materie primă şi energie). Acestea sunt, într-adevăr, locuri comune, acceptate fără discuţie; poate că nu ar fi trebuit nici măcar să le menţionăm, dacă în tratatele de istorie a populaţiei nu ar fi fost împinse pe ultimul loc, ori chiar uitate, pentru că amintesc de determinismul biologic sau natural. Totuşi, evenimentele din existenţa populaţiilor europene, şi nu doar cele demografice, sunt legate prin numeroase aspecte de procesul de cucerire a spaţiului; după cum scria Malthus, „roadele îmbelşugate ale pământului fertil, care se obţin fără nici o străduinţă, reprezintă un factor ce influenţează atât de puternic populatea, încât îl întrece pe oricare altul". Să acordăm aşadar cuvenita importanţă legăturilor între populare şi spaţiu, accentuând patru aspecte.

Primul de care mă voi ocupa priveşte caracteristicile naturale ale spaţiului, cum sunt dimensiunile sale, particularităţile mediului, accesibilitatea şi fertilitatea; asupra acestor elemente geonaturale mă voi opri doar pentru puţină vreme, amintind numai câteva aspecte relevante, direct legate de populare. Cea de-a doua temă se referă la modurile şi direcţiile de ocupare a vastelor spaţii nelocuite ori foarte slab populate, încă destul de întinse în primele secole ale mileniului al doilea. Al treilea aspect vizează recuperarea prin desţelenire a locurilor virane, prin defrişări şi asanări de terenuri deja disponibile,

dar care nu sunt ocupate şi nici exploatate la modul activ, în vederea stabilirii indivizilor şi producţiei. În sfârşit, în al patrulea rând, voi avea în vedere ritmul crescător de ocupare şi exploatare a spaţiului prin producţia agricolă şi statornicirea oamenilor. Aşadar ultimele trei teme de discuţie sunt strâns legate între ele şi reprezintă stadii succesive din punct de vedere logic, ele contopindu-se adesea în realitate în unul şi acelaşi proces. Tratarea celor patru puncte va atinge teme demografice precum mobilitatea, migrarea, formele de aşezare şi urbanizare, ce vor fi examinate mai îndeaproape în cele ce urmează.

Până la revoluţia industrială – o perioadă pe care o voi numi frecvent de acum înainte „vechiul regim", având în vedere comportamentele demografice dinaintea transformărilor pe care le-a cunoscut era contemporană –, populaţia depindea aproape în întregime de spaţiu, de pământ. După cum spune Cipolla, „până la revoluţia industrială, omul a continuat să-şi satisfacă nevoia de energie bazându-se în special pe plante şi animale : se folosea de plante pentru hrană şi combustibil, iar de animale, pentru hrană şi energie mecanică. [...] Cu toate că nu există date pe care să putem întemeia o evaluare cantitativă exactă, am putea risca să afirmăm că aproximativ 80-85% din energia aflată la dispoziţia omenirii în orice epocă anterioară revoluţiei industriale era furnizată de plante, de animale şi de omul însuşi".

Având o suprafaţă de circa 10 milioane de kilometri pătraţi, continentul european prezintă graniţe bine delimitate la vest – Oceanul Atlantic, la sud – Marea Mediterană, Marea Neagră, Munţii Caucaz şi Marea Caspică, iar la nord – Oceanul Arctic. Există însă şi o zonă de frontieră convenţională : Uralii sunt o barieră uşor identificabilă, dar şi simplu de trecut, iar spre sud, până la Marea Caspică, se întinde pe sute de kilometri, mai degrabă decât o barieră, o imensă cale de acces formată de vasta stepă care acoperă întreaga suprafaţă de la nordul Chinei şi până la Marea Neagră. În zona de frontieră, această fâşie îşi „restrânge" lăţimea la circa 600 de kilometri. Această poartă a făcut posibile, în ultimele mii de ani, mişcările umane fundamentale pentru evoluţia Europei.

Continentul european astfel delimitat este în realitate partea occidentală a Eurasiei ; el are următoarele coordonate geografice : 10° V şi 67° E – 36° şi 71° N. Vom aminti câteva caracteristici extrem de importante pentru istoria populării. Prima dintre ele se referă la climă şi la importanţa diferenţei de temperatură pe

direcţia est-vest, care nu este mai puţin importantă decât diferenţa pe direcţia nord-sud. Aceasta se datorează efectului moderator al masei de apă atlantică, ce scade treptat pe măsură ce ne îndreptăm spre est, astfel încât, pentru aceeaşi latitudine, temperatura de iarnă tinde să scadă cu cât ne îndepărtăm mai mult către est, în vreme ce temperatura rămâne constantă pe aceeaşi longitudine (între anumite limite, bineînţeles) dacă ne deplasăm de la nord la sud. Bergen în Norvegia şi Lyon în Franţa, oraşe care se află pe acelaşi meridian, dar la distanţă de 1.500 de kilometri, au în timpul iernii aceeaşi temperatură medie. La vest de linia Veneţia-Hamburg, temperatura medie a lunii celei mai friguroase din an, ianuarie, se ridică peste 0°, inclusiv pe coasta norvegiană vecină cercului arctic. La est de această linie, izoterma din ianuarie descreşte rapid şi atinge -15° de-a lungul versantului uralic. De acest gradient se leagă o serie complexă de caracteristici climatice, ce concură la explicarea orientării populării, care, din punct de vedere istoric, a urmat de la bun început o direcţie de la sud-est la nord-vest (adică înspre teritorii mai septentrionale, moderate însă de influenţa atlantică) şi doar ulterior şi relativ recent (mileniul al doilea) un gradient de la vest spre est, spre zone tot mai estice din punct de vedere climatic. Pe de altă parte, de climă se leagă întârzierea sezonului agricol productiv, care poate fi măsurat în funcţie de intervalul între primul şi ultimul îngheţ anual, perioadă ce depăşeşte 300 de zile în spaţiul meridional european şi scade până la două sau trei luni în zonele nordice ale Rusiei.

O caracteristică propice populării este puternica dezvoltare a coastelor continentale, în raport cu interiorul, ce datorează mult şi prezenţei extinse a mărilor interioare (Mediterană, Neagră şi Baltică). Raportul coastă-interior pe care îl prezintă Europa, raport ce constituie un indicator fizico-geografic legat semnificativ de accesibilitatea la spaţiile interne, este unul mult superior celui propriu altor continente. Un efect asemănător îl are bogata reţea hidrografică, ce a favorizat pătrunderea în interiorul continentului, dacă ar fi să ne amintim doar funcţia vitală pe care o au ape precum Volga, Dunărea şi Rinul. Amenajarea fluviilor şi a coastelor a determinat un grad înalt de accesibilitate a continentului pentru oameni şi lucruri.

O altă caracteristică importantă a continentului şi relevantă pentru argumentaţia noastră este legată de înălţimea relativ scăzută a reliefului.

Procentul zonelor muntoase autentice ale continentului – peste 1.000 de metri înălţime – abia dacă atinge 7% din suprafaţa totală, în timp ce aproximativ două treimi din acesta prezintă un relief sub 300 de metri. Altitudinea medie a Europei, mai mică de 300 de metri, nu se compară cu cea de 600 de metri a Americii şi nici cu cea de peste 1.000 de metri a Asiei. Formele de relief înalt au contribuit mai mult la distribuirea populării decât la împiedicarea dispersării ei. Marea câmpie ce se întinde din nordul Franţei, prin întreaga Europă Septentrională şi până la stepele Rusiei a fost protagonista procesului de populare din mileniul al doilea.

Avem astfel un cadru general de climă moderată, cu un gradient est-vest la fel de relevant ca şi cel nord-sud, important pentru aşezările umane şi agricultură, o pronunţată accesibilitate a continentului şi o zonă aproape neîntreruptă de câmpie vastă (şi pământ fertil), care a favorizat migrările şi statornicirile oamenilor.

Cucerirea spaţiului până la marea ciumă

În sistemele economice agricole europene până în secolul al XVIII-lea, creşterea producţiei necesare unei populaţii ce sporea depindea în special de mărirea suprafeţei cultivate. Tehnicile tradiţionale, cu rotaţia culturilor şi menajarea pământului pentru o durată destul de lungă, nu permiteau obţinerea unor profituri prea mari; productivitatea stagna, după cum demonstrează relativa stabilitate a raportului însămânţare-recoltare, în cazul culturilor de cereale care satisfăceau majoritatea necesităţilor alimentare. Cea mai mare parte a populaţiilor era constrânsă la economie autarhică, astfel că specializarea, diviziunea muncii şi dezvoltarea schimburilor la scară largă deveneau foarte dificile. Bineînţeles că această descriere este valabilă doar în linii mari, căci există excepţii notabile, ca de exemplu nivelul ridicat al productivităţii agricole atins în Flandra sau în unele zone din valea Padului. De vreme ce nu există motive să credem că regimul alimentar s-ar fi îmbunătăţit între începutul mileniului al doilea şi secolul al XVIII-lea, e plauzibil să afirmăm că triplării populaţiei din această perioadă trebuie să-i fi corespuns o expansiune similară a terenurilor cultivate – dacă nu chiar o extindere încă şi mai mare atunci când randamentul era în scădere.

În secolele care precedă marea ciumă din 1348, demografia populării continentului sfârşeşte prin a se organiza într-un sistem care va rămâne în continuare destul de stabil. Acest concept de stabilitate este foarte relativ ; o dată cu prezenţa fluxurilor externe, marile transformări ale populaţiei europene nu se termină cu sedentarizarea nomazilor din stepa maghiară a secolului al IX-lea şi nici cu *reconquista* Peninsulei Iberice, deţinută de arabi în secolul al XIII-lea, ci vor continua în spaţiile deschise ale stepelor răsăritene până în secolul al XVIII-lea, cu avansarea şi retragerea turcilor în şi din Balcani. Însă la sfârşitul Evului Mediu aproape ia sfârşit imigraţia în Europa, graniţa zonelor puternic şi stabil locuite se mută mult spre est şi se consolidează structura urbană a continentului.

Primele secole ale mileniului al doilea sunt caracterizate de un proces intens de migrare spre est în scopul stabilirii, proces ce nu se va opri o dată cu recesiunea demografică produsă de ciumă, ci va continua în faze şi moduri alternative până în secolul al XIX-lea. Este un proces destul de bine articulat de recucerire gradată de către populaţiile germanice a teritoriilor ocupate de etniile slave în timpul primului mileniu. Pe lângă această direcţie importantă de mişcare se conturează şi altele mai mici, cum ar fi cea de la nord la sud, drept consecinţă a *reconquistei* Peninsulei Iberice, cea spre nord a populaţiilor scandinave sau aceea către sud în Rusia, ţară marcată de aşezarea populaţiilor aflate în căutarea unei frontiere mai stabile.

Marea deplasare către est începe pe scară largă în secolul al XI-lea şi se încheie cu criza secolului al XIV-lea. Simplificând la maximum, procesul se articulează pe trei direcţii : cea meridională, de-a lungul albiei naturale a Dunării, către câmpiile Ungariei ; cea de mijloc s-a dezvoltat pe teritoriile Ţărilor de Jos, prin Turingia, Saxonia şi Silezia, şi la nord de formele de relief din centrul Boemiei ; şi, în sfârşit, cea mai nordică, ce evita zonele mlăştinoase şi pădurile Germaniei, nefavorabile migrărilor ori aşezărilor, se desfăşura de-a lungul coastei baltice şi a fost martora înfiinţării treptate a unor oraşe precum Rostock şi Königsberg. Sedentarizarea slavilor este aşadar împinsă către est şi dislocată prin pătrunderea unor zone pronunţat germanice, cum sunt cele din sudul Austriei, centrul Sileziei, Pomerania şi nordul Prusiei. În afara acestor arii compacte (care păstrează totuşi, în diferite grade, şi etnii slave), penetrarea nu se opreşte, ci se divide şi se fragmentează în provinciile baltice, în Volinia, Ucraina, Transilvania, Ungaria şi chiar mai la est.

În fruntea procesului de colonizare se află principi – precum margraful de Meissen –, episcopi și, mai târziu, cavaleri ai Ordinului Teutonic, aceștia punând în joc resurse considerabile. În secolele al XI-lea și al XII-lea începe colonizarea dincolo de linia formată de fluviile Elba și Saale, care constituiau frontiera estică a Imperiului Carolingian și limita orientală a așezărilor germanice. Pe parcursul secolului al XII-lea se colonizează orașele Holstein, Mecklenburg și Brandenburg. În secolul al XIII-lea, imigrarea a pătruns până în Brandenburgul Oriental, Pomerania, Silezia și nordul Moraviei, trecând mai departe de albia Oderului. Stabilirea populației în Prusia, dincolo de Vistula, va atinge apogeul în secolul al XIV-lea. Expansiunea germanică nu a afectat Boemia, interiorul Pomeraniei și Lausitz. Tendința extinderii spre răsărit va continua chiar și după regresele și abandonurile determinate de lunga criză demografică a secolelor al XIV-lea și al XV-lea. „Ritmul" procesului de colonizare este corect semnalat de înființarea noilor orașe, care atinge maximul în jurul anului 1300, după cum reiese din figura 2.1.

Marea mișcare către est, *Drang nach Osten*, este cel mai amplu proces de colonizare medievală, dar nu singurul. O direcție nord-sud se poate delimita în Peninsula Iberică, o dată cu *reconquista*, care împinge în mai multe etape populația creștină spre zonele recucerite de sub stăpânirea arabă și care ia sfârșit în timpul lui Ferdinand al III-lea Sfântul, o dată cu căderea Seviliei, în 1248; numai Granada, cu teritoriul său restrâns, va face excepție, capitulând abia în 1492. *Reconquista* (figura 2.2) a fost însoțită de înființarea de sate și desțelenirea treptată a pământurilor din jurul lor; după căderea Seviliei, au fost distribuite creștinilor bunuri și pământuri de către o comisie regală prezidată de Raimundo, episcopul de Segovia. Totuși, noile teritorii erau foarte întinse, iar consistența demografică a regatelor creștine extrem de firavă; populareа nu se făcea din dorința de a cuceri noi pământuri, ci mai degrabă din motive politico-militare; așezările nu erau întotdeauna stabile și adesea cele noi se înființau în detrimentul celor deja existente, într-o rețea foarte rară, mai ales în ceea ce privește teritoriile Coroanei Castiliei. Încercarea de repopulare a văii Guadalquivirului în secolul al XIII-lea a fost un eșec: s-a spus că problema a fost excesul de pământ în comparație cu numărul redus de oameni, poate și slab echipați și organizați.

La celălalt capăt al continentului, popoarele scandinave nu se limitează la expansiunea înspre continent, ci vor pătrunde chiar în

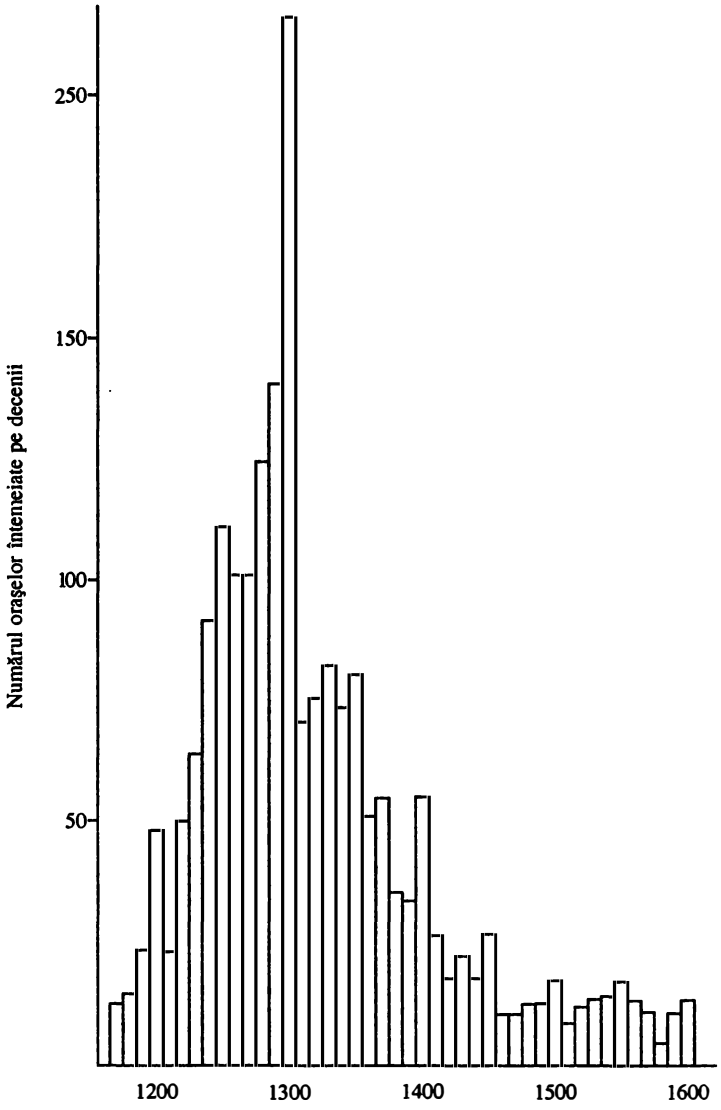

Sursă: N.J.C. Pounds, *An Historical Geography of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990 (in W. Abel, *Geschichte der Landwirtschaft*, Stuttgart, 1962), p. 46.

Figura 2.1. *Întemeierea oraşelor în Europa Centrală*

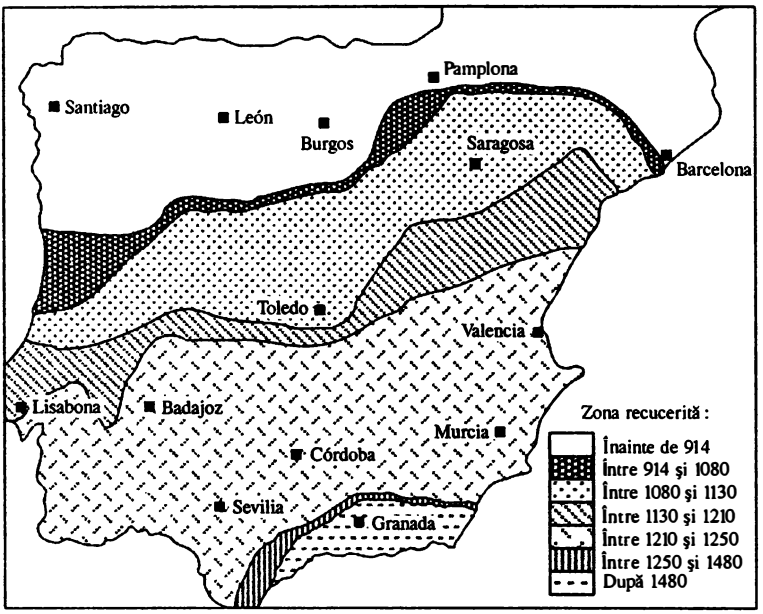

Sursă: D.W. Lomax, *La Reconquista*, Editorial Crítica, Barcelona, 1984.

Figura 2.2. *Etape ale „reconquistei" în Peninsula Iberică, 900-1500*

zone dificile climateric şi marginale. În secolul al IX-lea, norvegienii unificaţi de Harald Fairhair, ocupă Islanda: un document extraordinar, aşa-numitul *landnamabok*, ce se referă aproximativ la anul 930, atestă stabilirea aici a unui număr de circa 30-35.000 de persoane. Ei se vor aşeza şi în Insulele Shetland şi Orkney (Orcade), iar mai târziu chiar în Groenlanda, fără ca totuşi această colonizare să fie prea stabilă. Dincolo însă de aceste episoade temerare, deţinem documente cu privire la întemeierea treptată de aşezări agricole în insulele baltice, în Scania şi în depresiunea centrală a Suediei.

În urma acestor mişcări de populaţie, structura localităţilor pe continentul european capătă o formă destul de stabilă, pe care procesul de depopulare ce a urmat marii ciume o răvăşeşte fără a o distruge însă. Teritoriul european este ocupat, în mare parte, nu doar din punct de vedere politic, ci se construiesc sate, castele şi oraşe într-o reţea ce se va dovedi stabilă şi rezistentă.

Mişcările medievale schematizate în paginile precedente ridică multe probleme de mare importanţă demografică. Prima se referă la dimensiunile fenomenului migrator, despre care deţinem elemente în special ipotetice. Kuhn a studiat diversele documente disponibile – recensământuri, inventarieri cadastrale, întemeieri de sate etc. –, ajungând la ipoteza că, în secolul al XII-lea, deplasarea din vechea Germanie înspre teritoriile dintre Elba şi Oder a mobilizat circa 200.000 de persoane. O mişcare de dimensiuni similare ar fi fost implicată, după el, în colonizarea din secolul următor, care s-a extins până în Pomerania şi Silezia. Potrivit lui Aubin, în Silezia s-au întemeiat circa 1.200 de sate între 1200 şi 1360, iar în estul Prusiei ele au fost în număr de 1.400, totalizând 60.000 de gospodării şi aproximativ 300.000 de persoane. Este vorba, bineînţeles, de cifre destul de mici, dar care trebuie raportate la o populaţie germanică de dimensiuni reduse, evaluată la câteva milioane de locuitori (în jur de 6 milioane în 1200). Chiar dacă am presupune că estimările se găsesc mult sub cifrele reale şi că valurile de populaţie au fost de două-trei ori mai mari, tot am avea de-a face cu migrări destul de modeste, ce nu treceau de 1‰ pe an. Trebuie să ţinem cont, totuşi, de faptul că acest flux relativ restrâns a avut un efect „fondator" important (puţini străbuni, dar mulţi urmaşi), dacă ne gândim că populaţiile germanice la est de linia Elba-Saale se apropiau de 30 de milioane de persoane la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Apar aici unele întrebări importante. Înainte de toate: mişcarea către est poate fi oare considerată – după cum se afirmă deseori – o deplasare determinată de nevoia de noi pământuri, drept consecinţă a creşterii densităţii agricole, care era foarte mare în zonele de plecare şi care se datora unui viguros spor demografic? Există mai multe îndoieli cu privire la această interpretare tradiţională; o contrazic câţiva factori, şi anume densitatea încă mică în zonele de unde s-a plecat (în special la începutul mişcării), dimensiunile relativ reduse ale fluxului migrărilor în comparaţie cu sporul natural pronunţat, precum şi existenţa în aceste regiuni a unor teritorii nelocuite. În realitate, deplasările par să fi fost stimulate mai degrabă de diferenţa între înaltul nivel organizatoric şi tehnologic atins de populaţia originară şi, pe de altă parte, statutul mai puţin evoluat al popoarelor slave aflate în teritoriile înspre care s-a produs migrarea, precum şi de condiţiile extrem de favorabile aşezării ţăranilor, pe lângă distanţele destul de scurte dintre zonele de unde se pleca şi

cele unde se ajungea. Migratorii germani dispuneau de pluguri, securi şi alte ustensile ce permiteau defrişarea şi cultivarea terenurilor dificile; slavii practicau vânătoarea şi pescuitul, precum şi o agricultură itinerantă, abandonând locurile care nu mai erau productive. Aubin trece în revistă circumstanţele şi caracteristicile migrării, organizată şi planificată de cler şi nobilime, de ordinele cavalereşti (templierii şi cavalerii teutoni) şi de marile ordine religioase (cistercienii, premonstratenşii), referindu-se în special la: a) capacitatea de a planifica şi de a alege terenurile, de a le măsura, de a le împărţi, de a ţine cont de sursele de apă şi de riscurile inundaţiilor - era vorba mai ales de locuri virane; b) capitalul din care se suportau călătoriile emigranţilor, finanţarea acestora până la recoltă, distribuirea seminţelor, ustensilelor şi materiilor prime; c) negocierea, între nobilul fondator şi ţărani, efectuată de un „populator" cu veritabile calităţi de impresar; d) oferirea către familia tipică a unei gospodării (*Hufe*) de circa 20 de hectare (17 hectare după modelul restrâns ori flamand şi 24 de hectare după modelul mai generos, cel franc), situată într-un sat de 200-300 de persoane (casele împrăştiate reprezentau o excepţie); e) neimpozitarea pământului pe o durată lungă, acesta putând fi lăsat moştenire, vândut sau abandonat.

Aceste condiţii extrem de favorabile şi necesitatea trimiterii unor agenţi recrutatori îl fac pe Aubin să creadă că oferta de pământ era mai mare decât cererea: „Amploarea mişcărilor de populaţie se poate explica doar prin faptul că cei ce colonizau teritoriile generau colonizatori, căci se ştie în toată lumea că nou-veniţii dau naştere unor familii numeroase. Emigranţii proveniţi din vechea Germanie s-au împuţinat rapid. Condiţiile de posedare a pământului în zonele colonizate au încurajat, pe de altă parte, crearea de noi aşezări de către noile familii colonizatoare. Legea şi obiceiurile favorizau indivizibilitatea fondurilor agricole prin moştenire, aşa încât mulţi dintre fiii mai tineri rămâneau fără pământ".

Dacă urmărim acest raţionament, ipoteza unui proces pus în mişcare de o creştere demografică explozivă (care, totuşi, a avut loc) îşi pierde din consistenţă. Acest proces trebuie să fi fost mai degrabă autopropulsiv, stimulat de abundenţa pământului şi de superioritatea organizării şi tehnologiei colonizatorilor în comparaţie cu cele ale populaţiilor autohtone, care dispuneau de aşezări mai rare şi de o agricultură mai rudimentară. Schimbarea unei moşii mici din ţara de

origine pe o proprietate de câteva hectare trebuie să fi fost destul de atrăgătoare. Condiţiile favorabile au determinat la rândul lor o sporire demografică puternică a nucleelor colonizatoare, ce dădeau naştere altor valuri migratoare. Astfel, procesul de colonizare se poate să nu fi avut nevoie de migrări ample pe distanţe lungi, ci mai degrabă de un marş înainte continuu, sub impulsul noilor şi numeroaselor generaţii de fii ai colonizatorilor.

În rest, importanţa efectului fondator a anumitor mişcări de migraţie desfăşurate în condiţii favorabile se cunoaşte foarte bine. Franţa a depus un efort minim pentru a popula valea râului Saint Laurent din Canada ; şi totuşi, cele 6 milioane de canadieni francezi de astăzi sunt în mare parte descendenţi direcţi ai celor 15.000 de pionieri care au emigrat din nord-vestul Franţei în secolul al XVII-lea, dintre care abia 5.000 au reuşit să întemeieze o familie în Lumea Nouă. Dar condiţiile favorabile supravieţuirii, nupţialitatea şi fertilitatea ridicate, precum şi belşugul resurselor au făcut posibilă înmulţirea lor rapidă. Desigur că există şi numeroase contraexemple : încercările de populare a Maremmei şi a versanţilor Sierrei Morena în secolul al XVIII-lea, din iniţiativa regentului Marelui Ducat al Toscanei şi a regelui Spaniei, cu colonişti ce proveneau, respectiv, din Lorena şi Germania, au cunoscut un eşec aproape imediat, din cauza ratei ridicate a mortalităţii într-un mediu favorabil malariei.

Colonizarea înspre est a avut în schimb efecte durabile ; s-a creat o clasă stabilă şi prosperă de ţărani proprietari ; s-a consolidat organizarea politică şi socială cu efecte pozitive asupra populaţiilor autohtone ; s-au extins pieţele de desfacere deschizându-se printre altele căi de export către vest, astfel că încă de la 1250 se exporta grâul Brandenburgului în Olanda şi Anglia, ţări care aveau aşadar posibilitatea să se specializeze.

Tot spre est şi spre sud

După marea criză din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, după recesiunea demografică determinată de ciumă şi abandonarea multor sate şi pământuri, mişcarea către est nu ia sfârşit. Frontiera aşezărilor umane rămâne mobilă, la est existând numeroase spaţii şi insule nelocuite. Colonizarea teritoriilor preluate de la slavi devine parte

integrantă a politicii teritoriale a Prusiei şi Austriei, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. O dată cu sfârşitul războiului de treizeci de ani, a fost stimulată întemeierea de noi aşezări germanice în Pomerania de către locuitori din Brandenburg şi Silezia. Ocuparea Sileziei de Friedrich al II-lea al Prusiei în 1740 va fi însoţită de tentativa germanizării sale prin transferarea programată a numeroşi colonişti. Se estimează că, de la finele secolului al XVII-lea şi sfârşitul domniei lui Friedrich al II-lea (1786), s-au stabilit în Prusia, care îşi lărgise frontierele, un număr de 430.000 de persoane, ce au contribuit la dezvoltarea rapidă a statului şi la ulterioara germanizare a teritoriilor sale. Urmează apoi emigrarea spre Ungaria, pe care Fenske o evaluează – în perioada dintre 1689 şi sfârşitul secolului al XVIII-lea – la aproximativ 350.000 de indivizi. Un alt val s-a îndreptat către regiunea Volgăi, din iniţiativa împărătesei Ecaterina, care dorea să consolideze teritoriile estice şi care susţine, între 1762 şi 1764, o adevărată politică de imigrare ce va dura până la sfârşitul secolului. Alte deplasări de populaţie se îndreaptă spre Marea Neagră la sfârşitul secolului. Importantă este şi migrarea către Polonia.

Colonizarea bazinului inferior al Volgăi merită un comentariu aparte. Recensământul imperiului din 1897 a constatat că în zonele Samara şi Saratov – incluse fiind şi coloniile de pe Volga – existau aproape 400.000 de locuitori de origine germanică (luându-se în considerare întoarceri, asimilări etc.). Şi aici, efectul fondator al celor 27.000 de colonişti iniţiali – ce sosiseră, după cum se spune, între 1762 şi 1764 şi care s-au înmulţit de cel puţin 15 ori pe durata a puţin mai mult de patru generaţii – a fost extrem de puternic şi demonstrează posibilităţile de creştere ale aşezărilor bine planificate, ce dispuneau de bogate resurse ale pământului şi de mijloace tehnice şi organizatorice bine puse la punct.

Cealaltă direcţie de cucerire şi sedentarizare, de o deosebită importanţă mai ales în secolul al XVIII-lea, s-a dezvoltat în interiorul Imperiului Rus, desfăşurându-se înspre sud, în direcţia Mării Negre. Pe lângă colonia germanică amintită, a fost impulsionată, începând cu 1764, colonizarea provinciei Noua Rusie (între Bug şi Doneţ), ce forma pe vremea aceea frontiera imperiului. Mişcarea se consolidează o dată cu înfrângerea turcilor în războiul ruso-turc dintre 1768 şi 1774 şi cu ocuparea Crimeei, „anexată definitiv în 1783" sub impulsul lui Potemkin, devenit guvernator al Noii Rusii şi Azovului. McNeill scrie: „În 1796, când a murit Ecaterina a II-a, valul rusesc

înghiţise deja societatea tătară – o perioadă extraordinară –, reducând ceea ce mai rămânea din aceasta la o enclavă decapitată din punct de vedere cultural, sărăcită economic şi neputincioasă pe plan politic. Toată vasta regiune ce se întinde la nord de Crimeea şi la vest de Don fusese ocupată de proprietari şi colonişti". Populaţia teritoriului era încă fragmentară şi de o densitate mică. „Cu toate acestea, au apărut oraşe noi (Kerson în 1778, Nikolaev în 1788 şi Odessa în 1794), care au prosperat sub forma unor centre administrative şi porturi pentru mărfuri agrare, viaţa urbană fiind însoţită de manifestări culturale tot mai complexe – colorate în tonuri cu adevărat cosmopolite, datorită amestecului de greci, bulgari, polonezi, evrei şi alţi occidentali. În sfârşit, civilizaţia în stil rus a sosit într-un val de-a lungul litoralului septentrional al Mării Negre şi în hinterlandul său." Se estimează că, între 1724 şi 1859, populaţia rusă a Noului Sud a crescut de la 1,6 la 14,5 milioane, graţie aportului de imigranţi provenind din Rusia Centrală şi de Nord şi îndreptându-se către fertilele soluri negre şi stepele Sudului. Însă această arie imensă prezenta, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, o modestă densitate demografică, nu mai mare de 7-8 locuitori pe kilometru pătrat.

În fine, problema siguranţei frontierei cu Imperiul Turc a determinat Austria să încurajeze întemeierea aşezărilor agricole de către colonişti de provenienţă diversă – dar în primul rând germanică – în zonele de graniţă, mai ales de-a lungul Dunării, de la confluenţa cu Sava până la Porţile de Fier. Şi în acest caz, planificarea exactă, resursele îmbelşugate ale pământului, tehnicile agricole avansate, introducerea de noi culturi (cartoful, tutunul) au contribuit la succesul procesului de imigrare. La sfârşitul domniei Mariei Tereza, imigrarea se sfârşise practic, pentru că aproape întreaga suprafaţă disponibilă fusese împărţită între coloniştii care transplantaseră o societate de tip germanic la frontiera sud-estică a imperiului.

O dată cu sfârşitul secolului al XVIII-lea, cuceririle spaţiului continental – cea politico-militară şi cea legată de aşezările umane şi populare – se încheie definitiv. Nu mai există spaţii deschise şi nelocuite decât în Nordul îndepărtat, nici teritorii slab populate care să poată constitui ţinta unor încercări semnificative de sedentarizare. Geografia umană a Europei s-a stabilizat şi doar violente tulburări militare o vor putea schimba.

Intensificarea sedentarizării şi îmbunătăţirea solului

Procesul de creştere a populaţiei europene a fost condiţionat nu doar de aproprierea spaţiului, chestiune pe care am discutat-o pe scurt până acum, ci şi de intensificarea ocupării acestuia, de recuperarea terenurilor virane şi de îmbunătăţirile aduse lor. Acest proces de intensificare, pe care îl numesc astfel prin analogie cu cel propriu agriculturii, a însoţit de-a lungul secolelor perioadele de expansiune demografică, având drept trăsătură distinctivă creşterea cererii de pământ şi de produse, în special alimentare. El a fost puternic influenţat nu doar de caracteristicile mediului din diverse zone, ci şi de vechimea populaţiei, de densitatea atinsă de aceasta şi de modalităţile de ocupare a teritoriului.

Expansiunea demografică înaintea revoluţiei industriale trebuia să ţină seama de limitele obiective impuse densităţii populaţiei de către modurile de producţie agricolă. Creşterea populaţiei fără ca nivelul de trai să scadă (ceea ce era destul de greu de realizat, dată fiind rata modestă a supravieţuirii majorităţii acesteia) se putea petrece doar cu condiţia unei extinderi a terenului cultivat ori a unui sistem de producţie agricolă mai eficient (o producţie mai mare la unitatea de pământ). Însă, mai ales datorită primei căi (extinderea terenului cultivat), s-a putut menţine în timp un echilibru, instabil totuşi, între populaţie şi resurse. În mare parte a Europei de la vest de linia Veneţia-Hamburg – cu excepţia Peninsulei Iberice –, expansiunea nu a putut avea loc decât pe scară redusă, prin acele procese complexe de ocupare a noilor teritorii descrise anterior. În Anglia epocii aşa-numitei *Domesday Book* (secolul al XI-lea), organizarea spaţiului pare să se fi încheiat într-o reţea deja consolidată: după cum scrie Smith, „în Midlands, de exemplu, [...] existau 1.288 de districte, ceea ce înseamnă o cifră extraordinar de apropiată de numărul total al circumscripţiilor din aceeaşi zonă potrivit recensământului din 1801, adică 1.311". În Lowlands, distribuţia parohiilor din secolul al XI-lea este foarte similară celei moderne. Se pot face asemenea consideraţii şi în ceea ce priveşte Franţa, Germania de Sud şi, cu atât mai mult, Italia, unde densitatea mare la care se ajunsese deja în epoca romană a stimulat crearea unei organizări, profund reformată ulterior, însă niciodată complet dispărută.

În lipsa spaţiilor deschise, se impunea acţionarea în interiorul unui teritoriu deja organizat, pentru recuperarea pământurilor, defrişarea codrilor şi pădurilor, cultivarea terenurilor virane, asanarea bălţilor şi mlaştinilor şi ameliorarea coastelor. Potrivit lui Slicher van Bath, dacă raportul producţie-însămânţare era de 5, trebuia circa 1 hectar de pământ pentru a hrăni o persoană timp de un an: rezultă de aici că, dacă admitem ca posibilă dublarea populaţiei italiene între anii 1000 şi 1300 până la cifra maximă de circa 12 milioane înaintea ciumei, în cele trei secole ar fi trebuit să se cultive 6 milioane de hectare de pământ, suprafaţă egală cu o cincime din suprafaţa totală a ţării ori cu aria a trei mari regiuni, precum Veneto, Emilia şi Toscana. Peste 20.000 de hectare de pământ ar fi trebuit cucerite în medie în fiecare an, cu un efort considerabil din partea colectivităţii. Aceste cifre sunt, bineînţeles, doar orientative (am putea să le multiplicăm cu doi ori să le împărţim la doi), însă utile pentru a oferi o idee despre intensitatea fenomenului.

Extinderea terenului cultivabil se putea face, în esenţă, în trei moduri: în primul rând, prin extinderea pământurilor deja existente prin iniţiativă individuală, pe spaţiul pădurilor ori al terenurilor necultivate din preajma aşezărilor; în al doilea rând, prin întemeierea de sate sau castele de către nobili, ordine călugăreşti ori cavalereşti şi autorităţi municipale şi prin cultivarea pământurilor înconjurătoare ori cuprinse între două nuclee; în sfârşit, prin asanarea zonelor mlăştinoase şi a celor prea puţin potrivite pentru agricultură. Desţelenirile făcute din iniţiativă spontană şi mai ales individuală au lăsat slabe urme documentare. Mult mai riguros atestat este procesul de construire a castelelor, târgurilor france, satelor etc., ce marcau etape organizate ale sedentarizării. În Franţa e bine documentat fenomenul întemeierii târgurilor, începând cu secolul al XI-lea în Normandia, ca şi în alte părţi ale Franţei de Vest şi Centrale – ele fiind aglomerări ce ţineau de o cetate, de o mănăstire sau de un nobil. În Aquitania, în special din secolul al XII-lea, populaţia se organizează în *castelnaux*, ce depindeau de castele de nobili, în *sauvetés*, sate aflate sub protecţia Bisericii, şi, mai ales începând cu secolul al XIII-lea, în *bastides*, sate construite pentru câteva zeci de locuitori sau mai mult: s-au atestat între 350 şi 400 de asemenea sate. În nord, noile aglomerări de oameni se vor numi *villeneuves*: între secolele al XI-lea şi al XIV-lea, s-au înfiinţat 500 în Bazinul Parisului. În Languedoc apare un sistem de întărire cu fortăreţe.

În Italia, întemeierea de târguri france şi *villeneuves* a cunoscut cel mai mare avânt în nord, mai ales în Piemont şi Lombardia, neocolind totuşi nici restul ţării. Pinto scrie: „Deşi naşterea noilor sate şi oraşe răspundea în primul rând unor exigenţe de ordin politic şi militar, fără îndoială că răspândirea fenomenului a fost elementul decisiv ce a favorizat extinderea spaţiilor cultivate şi o mai bună distribuire a oamenilor în teritoriu. În cea mai mare parte a cazurilor, lărgirea ariilor populate a fost determinată de surplusul demografic al zonelor apropiate. Uneori însă, nou-sosiţii proveneau din regiuni îndepărtate" (germani ajunşi în văile alpine ori lombarzi în sud). Şi aici ritmul cel mai alert al formării de noi aşezări se întâlneşte în secolele al XI-lea şi al XIII-lea: potrivit lui Sereni, din cele 8.000 de localităţi cărora li s-au căutat originile, circa 2.700 aparţineau epocii romane ori pre-romane, încă 1.100 perioadei de până în secolul al X-lea şi altele 945 au fost construite în secolul al XI-lea, 1.014 în secolul al XII-lea, 886 în secolul al XIII-lea şi 217 în secolul al XIV-lea. Desigur, criza demografică – ce face să scadă întreaga populaţie a Europei şi să dispară aşezări – încetineşte fenomenul, care nu va mai apărea niciodată cu atâta intensitate, cu toate că întemeierea de sate noi continuă. În Sicilia, spre exemplu, mai ales în partea centrală şi de vest, au apărut 130 de domenii feudale – printre care Leonforte, Palma di Montechiaro şi Santa Ninfa –, în special la sfârşitul secolului al XVI-lea şi jumătatea secolului al XVII-lea, ca urmare a puternicei creşteri demografice din secolul al XVI-lea şi a rapidei creşteri a cererii de grâu, atât pe piaţa internă, cât şi pe cea destinată exportului. Fenomene similare au loc şi în alte părţi ale Europei, precum Anglia şi Germania Meridională ori Scandinavia, unde procesul construirii satelor e mai tardiv şi astfel foarte intens în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Pe lângă acestea, în Statele Unite se manifestă preocuparea pentru consolidarea teritoriilor nelocuite, mai ales cele de frontieră, prin încurajarea şi organizarea aşezărilor, ceea ce constituie o veritabilă politică a spaţiului.

Obţinerea de noi pământuri se face, de asemenea, prin asanarea bălţilor şi mlaştinilor ori prin îmbunătăţirea terenurilor aride, altfel necultivabile. Pe durata expansiunii medievale, procedeele de ameliorare au avut probabil un rol secundar faţă de alte moduri de apropriere a spaţiului cultivabil. Fac totuşi excepţie Ţările de Jos, unde scoaterea terenului din mare şi asanarea lacurilor interne au avut loc

într-un ritm intens pe tot parcursul mileniului al doilea. Figura 2.3 reproduce, pe perioade de douăzeci şi cinci de ani, evoluţia procesului de recuperare a pământului prin asanări şi ameliorări de teren, începând cu 1100.

Mulţi factori au influenţat istoric acest fenomen: variaţiile nivelului mării, fluctuaţiile preţurilor agricole, tehnologiile şi capitalurile disponibile ş.a.m.d. Însă, dincolo de aceşti factori, importante sunt marile cicluri de modificare a populării: efectul evident recesiv al ciumei; redresarea ulterioară ce culminează cu primul sfert al

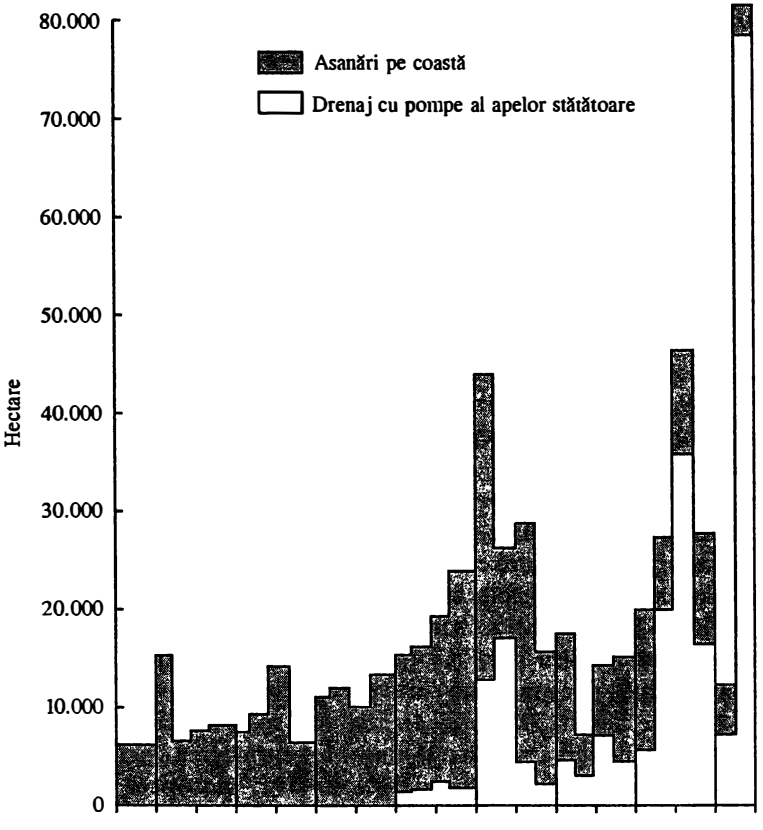

Sursă: P. Wagret, *Polderlands*, Methuen, Londra, 1968, p. 76.

Figura 2.3. *Suprafeţe asanate, arii de coastă şi lacuri interne din Olanda, 1100-1950*

secolului al XVII-lea ; criza din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi puternica creştere de după aceea, care atinge apogeul la jumătatea secolului al XIX-lea. Recuperarea de pământuri a avut o semnificaţie importantă : între 1550 şi 1650, de exemplu, se recuperează circa 162.000 hectare de teren cultivabil, pe fondul unei creşteri demografice de aproximativ 600.000 de persoane. Prin aceasta nu s-a reuşit ca regiunea să devină autosuficientă din punct de vedere alimentar, căci se importau cereale din Franţa şi din estul Germaniei. Totuşi, dat fiind randamentul ridicat al zonei, suprafaţa recuperată avea, teoretic, capacitatea de a hrăni circa jumătate din populaţia ce s-a adăugat. Măiestria tehnică a inginerilor şi breslelor olandeze era atât de mare, încât aceştia au prestat servicii în toată Europa ; ei au fost pionierii asanărilor de-a lungul Elbei sau a bălţilor Brandenburgului încă din Evul Mediu şi, de la sfârşitul secolului al XVI-lea mai ales, au lucrat în Anglia, Franţa, Germania şi Italia.

Exemplul Ţărilor de Jos este cu siguranţă unic, atât în ceea ce priveşte vastitatea suprafeţelor asanate, cât şi durata lucrărilor lor, ce cuprinde întreg mileniul. Cu toate acestea, îmbunătăţirile solului au constituit o cale tradiţională şi adesea extrem de importantă pentru satisfacerea cererii de pământ şi de alimente în perioadele de creştere demografică ; o cale, chiar dacă scumpă, utilă pentru înlăturarea constrângerilor impuse dezvoltării demografice de factorul pământ. În Italia, lucrările de disciplinare a apelor râurilor şi de asanare au avut loc în valea Padului şi, în special, în Lombardia, Veneto şi Emilia, prin intervenţia directă a breslelor celor mai importante, mai ales în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi în secolul al XIII-lea. Lucrări de asanare şi de protejare a solului de apa mării şi a râurilor se răspândesc în epoca medievală în Anglia, în Lincolnshire şi Norfolk, în Franţa, pe valea Loarei, şi în Germania, pe Elba. Fenomenul asanărilor reapare în forţă după criza din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, când redresarea demografică se consolidează, până în prima parte a secolului al XVII-lea. În Anglia, în 1600 se aprobă *Draining Act*, ce viza recuperarea productivă a sute de mii de acri de teren mlăştinos. Întreprinderea cea mai grandioasă – printre altele în diverse părţi ale ţării – a fost cea de asanare a regiunii Fenland şi mai ales a zonei Bedford Level. Alte suprafeţe intens asanate au fost Lancashire, Sussex, Norfolk şi Essex. Aceeaşi situaţie se petrece în Franţa, prin asanarea coastelor din nord cu ajutorul breslelor olandeze şi a litoralurilor mlăştinoase din Provenţa

şi Languedoc. Lucrările de asanare se înmulţesc şi în Italia, mai ales pe valea Padului, în secolul al XVI-lea şi în prima parte a secolului al XVII-lea. Aymard scrie: „Primele orezării se înfiinţează în estul Piemontului, între Novara şi Vercelli, însă transformările cele mai mari şi mai surprinzătoare se înregistrează în special în est, de o parte şi de alta a Padului, pe pământul veneţian, ca şi în ducatele Parma, Reggio, Mantova, Ferrara şi Emilia". Poate că episodul cel mai grandios a fost Marea Asanare a Bălţilor San Giovanni, dusă la sfârşit în 1580 din dorinţa familiei Este: peste 30.000 de hectare au fost recuperate pentru cultivare, deşi nu întreaga lucrarea a fost de durată.

Avântul demografic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este însoţit pretutindeni de lucrări de îmbunătăţire a solului. În Anglia, se dau spre cultivare zone extinse de pământ arid; se elimină febra malarică din regiunile joase ale râurilor Trent şi Humber; se recuperează, în vederea cultivării, circa 70.000 de hectare de teren mlăştinos în Lincolnshire şi se asanează turbăriile din Huntingtonshire, Suffolk şi Cambridgeshire. În Italia, rămân celebre lucrările de îmbunătăţire din Val di Chiana şi Maremma toscană. În Germania, se realizează ample asanări în regiunea Schleswig-Holstein, precum şi în teritoriile dintre Oder şi Vistula, luate de la Polonia după divizarea acesteia. În Ţările de Jos, după ce s-a atins rata cea mai mică a acestui tip de lucrări în al doilea sfert de secol, se vor întreprinde alte asanări, situaţie ce are loc şi în Franţa în Poitou, în Spania în Catalonia şi în Irlanda.

Asanările au diferit mult în ceea ce priveşte calitatea şi adeseori au avut loc prăbuşiri şi alunecări de terenuri; în marea lor majoritate, ele s-au produs în paralel cu valurile de populare, cu recuperarea pământurilor în vederea cultivării şi cu organizarea, munca şi banii investiţi în cantităţi uriaşe.

Consolidarea

Un aspect al intensificării ocupării spaţiului este reprezentat de dezvoltarea unei reţele urbane, factor decisiv al stabilizării şi consolidării aşezărilor umane. Definiţia centrului urban în genere se bazează pe criteriul definitoriu al dimensiunii demografice, cu toate că ar fi mult mai bine să putem dispune de alte elemente, cum ar fi

proporţia lucrătorilor din zone diferite de cea agricolă, prezenţa specializărilor profesionale ori densitatea locuitorilor.

În tabelul 2.1, fenomenul de urbanizare este măsurat considerându-se urbană populaţia ce trăieşte în centre cu peste 10.000 de

Tabelul 2.1. *Procentul populaţiei urbane pe ţări şi regiuni, 1500-1800*

	1500	1550	1600	1650	1700	1750	1800
Ţara							
1 Scandinavia	0,9	0,8	1,4	2,4	4,0	4,6	4,6
2 Anglia şi Ţara Galilor	3,1	3,5	5,8	8,8	13,3	16,7	20,3
3 Scoţia	1,6	1,4	3,0	3,5	5,3	9,2	17,3
4 Irlanda	0	0	0	0,9	3,4	5,0	7,0
5 Olanda	15,8	15,3	24,3	31,7	33,6	30,5	28,8
6 Belgia	21,1	22,7	18,8	20,8	23,9	19,6	18,9
7 Germania	3,2	3,8	4,1	4,4	4,8	5,6	5,5
8 Franţa	4,2	4,3	5,9	7,2	9,2	9,1	8,8
9 Elveţia	1,5	1,5	2,5	2,2	3,3	4,6	3,7
10 Italia de Nord	12,4	15,1	16,6	14,3	13,6	14,2	14,3
11 Italia Centrală		11,4	12,5	14,2	14,3	14,5	13,6
12 Italia de Sud		11,9	14,9	13,5	12,2	13,8	15,3
13 Spania	6,1	8,6	11,4	9,5	9,0	8,6	11,1
14 Portugalia	3,0	11,5	14,1	16,6	11,5	9,1	8,7
15 Austria-Boemia	1,7	1,9	2,1	2,4	3,9	5,2	5,2
16 Polonia	0	0,3	0,4	0,7	0,5	1,0	2,5
Regiunea							
1-6 Nord-vestică	6,6	7,2	8,2	10,9	13,1	13,6	14,9
7-9 Centrală	3,7	4,0	5,0	6,0	7,1	7,5	7,1
10-14 Mediteraneană	9,5	11,4	13,7	12,5	11,7	11,8	12,9
15-16 Estică	1,1	1,2	1,4	1,7	2,6	3,5	4,2
Europa	5,6	6,3	7,6	8,3	9,2	9,5	10,0

Notă: Numărul locuitorilor oraşelor cu 10.000 de locuitori sau mai mult, împărţit la o sută.

Sursă: J. De Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1984.

locuitori, limită ce garantează păstrarea caracteristicilor amintite mai sus.

În figura 2.4, în schimb, au fost considerate oraşe toate localităţile care au depăşit numărul de 12.000 de locuitori. Ambele criterii sunt aproximativ echivalente, însă trebuie să ţinem seama că, dacă am coborî prea mult pragul, ne-am confrunta cu riscul de a include populaţii caracterizate printr-un grad tot mai mare de ruralitate ori printr-o minoră specializare funcţională, diluând astfel prea tare conceptul de oraş ori de populaţie urbană.

Creşterea urbanizării este un indicator sigur al stabilităţii populării. Naşterea unei structuri urbane este legată de un habitat rural cu o densitate atât de mare încât să permită generarea unui surplus suficient pentru a face posibilă apariţia oraşului şi specializarea productivă şi funcţională a acestuia. Centrele urbane nu se nasc decât în mod excepţional în cadrul economiilor nomade sau semipastorale ori în arii slab populate. În plus, ele consolidează procesul de populare şi de ocupare a spaţiului, pentru că, o dată apărute, pot coborî în rang, însă rareori dispar : cel puţin aceasta este concluzia pe care trebuie să o tragem din experienţa ultimelor secole. De Vries a enumerat 364 de oraşe cu cel puţin 10.000 de locuitori existente în Europa anului 1800 (excluzând Rusia şi Balcanii) ; alte 15 oraşe avuseseră 10.000 de locuitori cândva după 1500, dar nu apăreau pe lista din 1800. Aceste 15 oraşe scăzuseră ca dimensiuni ; este vorba însă de un procent foarte mic din oraşele enumerate în 1800 (doar unul din 25) şi de o cifră ceva mai mare, dar tot modestă – unul din zece – din cele 154 de oraşe care în 1500 aveau peste 10.000 de locuitori. Tabelul 2.1 urmăreşte evoluţia urbanizării în perioada 1500-1800, pentru Europa mai sus definită. Procentul populaţiei ce trăieşte în oraşe cu peste 10.000 de locuitori creşte de la 5,6 la 10%, dar în ritmuri diferite, în funcţie de zonă : mai lent în aria mediteraneană (mai puternic urbanizată decât restul Europei în 1500) şi mai rapid în aceea occidentală şi septentrională. În 1500, procesul de urbanizare era foarte slab în partea celtică a insulelor britanice, în Scandinavia, Polonia, Austria şi Boemia (între 0 şi 2%) ; mediu în Anglia, Franţa, Germania (3-4%) şi Spania (6%) ; foarte ridicat în Italia (12%) ; şi atingea cote maxime în Ţările de Jos (18%). În 1800, Europa de Nord-Vest este mai urbanizată (15%) decât zona mediteraneană (13%) ; rămân în urmă Scandinavia, Germania, Austria-Boemia (5%) şi Polonia. Creşterea urbanizării nu este totuşi

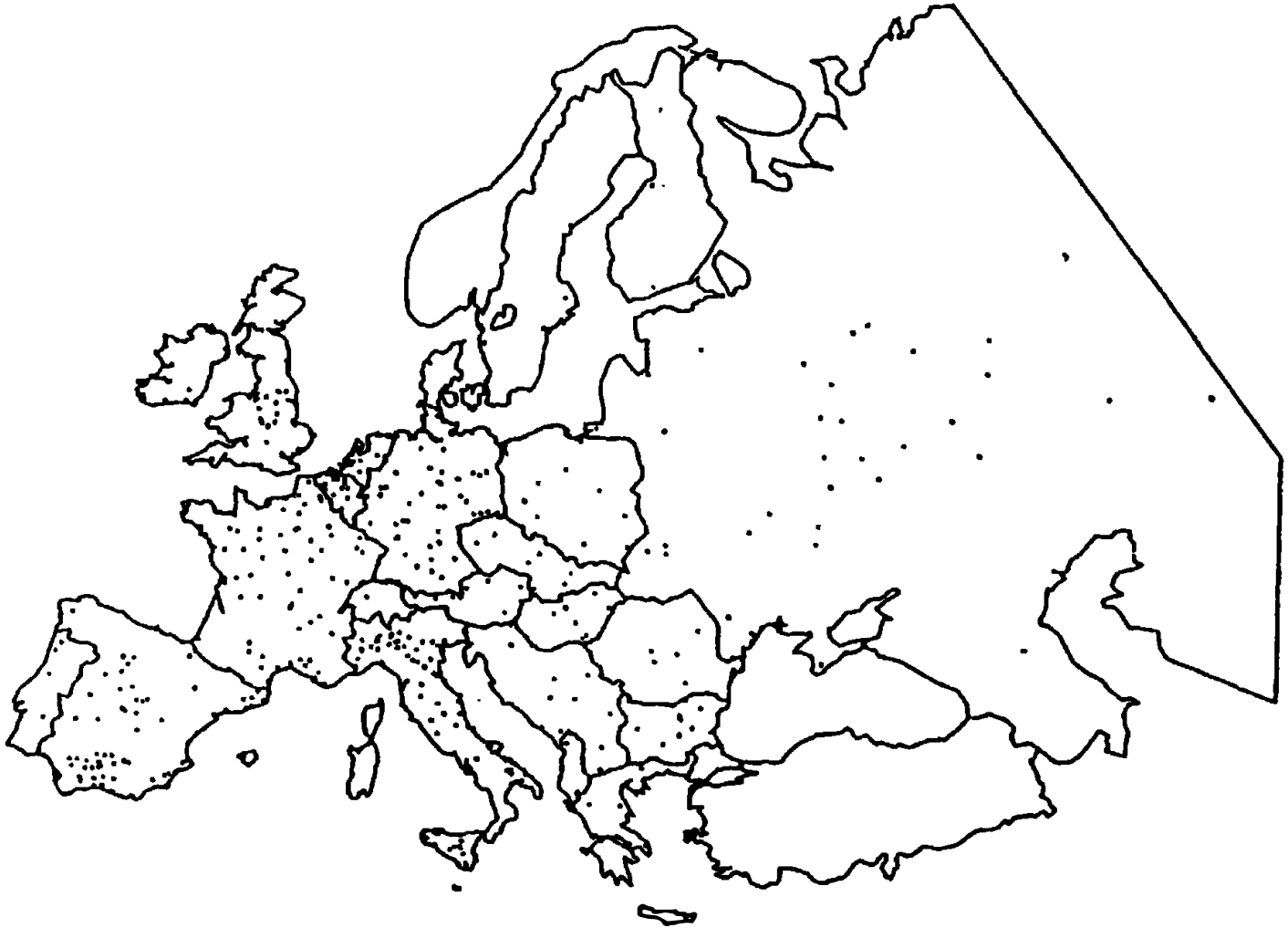

Sursă : P. Bairoch, J. Batou, P. Chèvre, *La population des villes européennes de 800 à 1850*, Droz, Geneva, 1988.

Figura 2.4. *Orașe cu 12.000 de locuitori sau mai mult, 1500-1800*

constantă în această perioadă, cunoscând o etapă de accelerare între 1550 şi 1650 şi una de stagnare în prima parte a secolului al XVIII-lea.

Figura 2.4, ce reprezintă localizarea oraşelor – din întreaga Europă – care între 1500 şi 1800 au depăşit 12.000 de locuitori, oferă o imagine clară a reţelei urbane, destul de diluată la est de frontiera formată de Marea Adriatică, linia Veneţia-Stettino şi strâmtorile ce separă Peninsula Scandinavă de restul continentului. În timp, procesul de urbanizare s-a extins pe direcţia sud-nord: dacă luăm în considerare oraşele ce depăşesc limita de 50.000 de locuitori – adică „oraşele mari" – din fiecare secol, realizăm că acestea se găsesc mereu tot mai la nord. În 1200, dintre cele şapte oraşe care probabil aveau peste 50.000 de locuitori, trei se aflau în Spania (Córdoba, Granada şi Sevilia), două în Italia (Palermo şi Veneţia), iar ultimele erau Paris şi Köln. Latitudinea lor medie era de 42°; oraşele ce depăşesc, în cursul secolelor următoare, limita de 50.000 de locuitori se află tot mai la nord, după cum demonstrează tabelul următor:

Latitudinile şi longitudinile medii ale oraşelor ce depăşesc pentru prima oară limita de 50.000 de locuitori la datele indicate

Ani	Latitudine	Longitudine	Număr
1200	42°04'	3°00'	7
1300	43°30'	10°08'	6
1400	46°50'	2°90'	6
1500	45°15'	7°53'	10
1600	46°43'	6°34'	10
1700	51°40'	5°57'	9
1800	49°96'	6°05'	24

Între 1200 şi 1700, latitudinea medie creşte considerabil – aproximativ de la paralela Romei la cea a Londrei –, în vreme ce longitudinea rămâne restrânsă la o fâşie cuprinsă între meridianul Parisului şi acela al Hamburgului. Această deplasare indică pătrunderea marii urbanizări tot mai spre nord. Dintre cele 25 de oraşe cu peste 50.000 de locuitori în 1500, doar o cincime se afla la nord de paralela de 50°; în 1800, se găseau 28 din 61. Dacă luăm în considerare „periferia" atlantică şi septentrională a Europei (Irlanda, Scoţia, Scandinavia), existau numai două centre cu peste 10.000 de

locuitori în 1500, trei în 1600, numărul lor crescând la şapte în 1700 şi la 22 în 1800.

O dată cu sfârşitul secolului al XVIII-lea se încheie marele proces de ocupare şi consolidare a teritoriului european. Pătrunderea spre est s-a terminat; cea spre nord s-a extins până la limitele naturale ale populării; frontiera de sud-est cu stepele asiatice şi-a delimitat conturul prin sedentarizarea rurală a unui număr suficient de indivizi. Reţeaua urbană s-a format şi s-a îndesit. Creşterea demografică accelerată din secolul al XVIII-lea stimulează cererea de produse agricole şi sporirea generală a suprafeţelor arabile şi a păşunilor, în defavoarea pădurilor şi terenurilor necultivate. În Anglia, pământul arabil şi păşunile se extind de la circa 8 milioane de hectare la sfârşitul secolului al XVII-lea (Gregory King, unul dintre cei mai de seamă statisticieni politici, a estimat pământul arabil la 4,45 milioane de hectare – suprafaţă redusă la 3,6 milioane de către Davenant –, iar păşunile, la 4,05 milioane de hectare) la peste 11 milioane până în 1800; în Franţa, terenul cultivat sporeşte cu aproximativ o treime între jumătatea secolului al XVIII-lea şi jumătatea secolului al XIX-lea; documente ce atestă creşteri similare sunt prezente şi în alte zone. Dar deja ne găsim în altă lume; tehnica şi mecanizarea fac posibilă cultivarea terenurilor iniţial destinate să fie lăsate virane şi date uitării; se înmulţesc sursele de energie; industrializarea sporeşte resursele. Spaţiul încetează a mai fi un factor de limitare a creşterii: în secolul următor, el va fi puternic extins datorită colonizării uriaşelor teritorii din America de Nord şi de Sud, din Siberia şi de mai departe încă. Mai mult decât atât, până la finele secolului al XVIII-lea, creşterea demografică a găsit puţine (deşi semnificative) porţi de ieşire în afara continentului şi a trebuit ca ea să fie susţinută în cea mai mare parte în interiorul acestuia; în secolul următor însă, emigrarea în masă va constitui răspunsul perfect la dezechilibrele generate de transformările demografice şi economice.

Capitolul 3

Alimente

Populaţia şi alimentaţia

Abundenţa ori penuria de alimente este condiţia primă a perioadelor de creştere şi descreştere ale oricărei specii vii. După cum bine ştiu biologii şi specialiştii în ştiinţele naturii, disponibilitatea hranei depinde, în natură, de mai multe elemente care interferează – competiţia între diferite specii, vânătoarea, condiţiile climatice şi epidemiile. Nici cele mai sofisticate modele matematice nu reuşesc cu uşurinţă să cuprindă această interdependenţă atât de complexă. Şi apoi, în cazul speciei umane, trebuie luată în considerare capacitatea specifică acesteia de a produce şi conserva alimentele ; însă, chiar pentru oameni, disponibilitatea hranei a reprezentat dintotdeauna un factor major al creşterii, mai ales în societăţile rurale unde se muncea pentru procurarea îmbrăcămintei şi a locuinţei, dar în special pentru potolirea foamei, pentru nutriţie. Într-adevăr, această regulă se aplică şi în oraşe, unde locuia o parte redusă a populaţiei şi unde ucenici şi negustori, salahori şi meşteşugari îşi cheltuiau aproape tot venitul pe alimente. În plin secol al XIX-lea, Franţa şi Germania, societăţi în care înfloreau cultura şi ştiinţa, nu rezolvaseră complet problemele alimentare ale întregii populaţii. Dacă în anii lipsiţi de capriciile climei şi de catastrofele unui război nivelul alimentar era satisfăcător, în cei de penurie regimul alimentar al populaţiei a fost extrem de restrâns.

În 1776, înaintea lui Malthus, Adam Smith definise, într-o frază rămasă celebră, deşi aduce a truism, legătura între dezvoltarea demografică şi resurse : „Orice specie animală se înmulţeşte în funcţie de mijloacele de subzistenţă şi nu există nici o specie care să se poată înmulţi mai repede decât acestea". Fără îndoială că

prin mijloace de subzistenţă Smith înţelege în special necesităţile materiale de bază, în primul rând hrana. Câteva decenii mai târziu, Malthus va repeta că „hrana este necesară supravieţuirii omului", iar „capacitatea de creştere a populaţiei depăşeşte capacitatea solului de a produce mijloace de subzistenţă pentru om" – prin mijloace de subzistenţă înţelegându-se, din nou, înainte de toate hrana, a cărei lipsă ori penurie stimulează „viciul" (prostituţia, raporturile împotriva firii, avorturile) şi aşa-numita *misery*, ceea ce conduce la rata ridicată a mortalităţii infantile şi a epidemiilor. Bineînţeles că şi munca inumană, îmbrăcămintea inadecvată şi dimensiunile reduse ale locuinţelor fac parte din acea *misery*, însă cauza cea mai importantă este, fără îndoială, lipsa mâncării. Nici David Ricardo nu are, în 1817, dubii în această privinţă : „Într-adevăr, clasele muncitoare ce supravieţuiesc cu hrana de cea mai proastă calitate [...] sunt expuse unor necazuri cumplite". El va observa apoi – ca şi alţii înaintea sa – că preţul scăzut al produselor alimentare în America şi preţul lor ridicat în Europa au generat o creştere demografică rapidă în prima şi una extrem de anevoioasă în cea din urmă.

Malthus este cel care creionează contururile unui model ce leagă inexorabil populaţia de resurse. Capacitatea de înmulţire a populaţiei determină deteriorarea raportului între resurse şi locuitori până la limita de avarie care, în momentul când este atinsă, duce la punerea în funcţiune a frânelor represive : foametea, epidemiile şi războaiele reduc populaţia şi restabilesc un raport adecvat cu resursele, până când un nou ciclu negativ se instaurează, în cazul când capacitatea de înmulţire a populaţiei nu întâlneşte o frână de altă natură. Cea din urmă există totuşi şi poate fi folosită : este o piedică preventivă şi eficientă, ce constă în renunţarea la căsătorie, amânând-o ori evitând-o, şi deci în încetinirea ritmului de înmulţire a populaţiei care ştie să se folosească de aceasta cu înţelepciune. Într-adevăr, pe vremea lui Malthus, controlul voluntar al naşterilor (contracepţia), care constituie metoda inhibitoare tipică epocii contemporane (*cf.* cap. 7), nu îşi găsise încă locul în societate. Soarta populaţiei depinde de lupta între forţele represive şi cele preventive, între comportamentul inconştient şi comportamentul eficient, între atitudinea de victime ale constrângerilor ori ale nevoilor şi aceea de autori ai alegerilor.

Alimentaţia pare să fie aşadar un puternic factor coercitiv în istoria populaţiei europene, cel puţin până în secolul al XIX-lea ; de-a lungul mai multor secole, fluctuaţiile nivelului de trai al majorităţii populaţiei

au fost strâns legate de variaţiile disponibilităţii alimentelor; cucerirea noilor teritorii şi adoptarea tehnicilor mai eficiente de cultivare au avut drept scop principal necesitatea sporirii resurselor. În general, a fost comodă şi suficientă interpretarea evenimentelor demografice de dinaintea revoluţiei industriale în lumina unui model malthusian simplificat, a cărui înlănţuire logică prevede trei elemente. Primul: disponibilitatea alimentelor este legată de nivelul nutriţiei. Al doilea: nivelul alimentaţiei determină evoluţia mortalităţii nu doar pe perioade scurte – este evidentă pentru toată lumea coincidenţa lipsurilor cu crizele ratei mortalităţii –, ci şi pe perioade lungi, deoarece malnutriţia creează condiţiile apariţiei bolilor, care accentuează riscul decesului. Al treilea: alternanţa evenimentelor referitoare la mortalitate se găseşte la baza fluctuaţiilor şi ciclurilor ratei de creştere, pentru că, în absenţa controlului naşterilor şi în prezenţa nupţialităţii stabile, chiar şi natalitatea vechiului regim era relativ constantă, deci prea puţin relevantă pentru variaţiile temporale ale ratei creşterii. Această înlănţuire logică – deşi este susţinută chiar şi în epoca noastră de autorităţi în domeniu – nu a rezistat confruntării cu datele istorice; diverse elemente o fac să se clatine. Cel mai convingător este, într-adevăr, primul aspect: există o relaţie între disponibilitatea alimentelor şi nivelul nutriţiei; cu toate acestea, o asemenea disponibilitate poate fi suficientă în totalitatea sa, însă prost distribuită şi cauza unor puternice dezechilibre; mai mult, bolile pot conduce la un regim alimentar insuficient, chiar dacă alimentaţia este adecvată. Cel de-al doilea aspect e adevărat în principiu – în sensul că o populaţie malnutrită este, în medie, o populaţie cu nivel crescut al ratelor mortalităţii –, însă este fals în realitatea istorică; nivelul şi marile cicluri ale mortalităţii sunt influenţate de factori structurali şi boli (ciuma, spre exemplu), elemente independente de regimul alimentar. Al treilea aspect este încă şi mai puţin persuasiv decât al doilea, deoarece studiile de demografie istorică au pus în evidenţă faptul că fecunditatea „naturală", în absenţa controlului naşterilor, poate cunoaşte rate extrem de diverse la populaţii şi în epoci diferite şi au confimat existenţa unei puternice variaţii a regimurilor matrimoniale. Astfel că, pe durate lungi, componenta natalităţii nu a avut mai puţină influenţă asupra ratei creşterii decât componenta mortalităţii.

Nutriţia, bolile infecţioase şi mortalitatea

Un nivel nutritiv satisfăcător pentru un organism sănătos trebuie să furnizeze suficientă energie pentru procesele metabolice normale, pentru secondarea proceselor de creştere, pentru susţinerea activităţii fizice şi pentru menţinerea temperaturii corpului. Sarcina ori alăptarea cer energie suplimentară, ca şi convalescenţa bolnavului. Necesarul energetic variază aşadar în funcţie de sex şi vârstă, de greutatea corporală, de starea de sănătate, de tipul de activitate fizică desfăşurată şi de temperatura mediului. La adultul sănătos, energia produsă trebuie să fie echivalentă cu energia cheltuită, evitându-se atât consumul de ţesuturi ca urmare a unui deficit de calorii, cât şi acumularea grăsimii în caz de exces. Aplicând standardele necesarului de calorii recunoscute în zilele noastre, o populaţie din trecut care ar fi dispus – în medie – de 2.000 de calorii pe zi *pro capite* (puţin mai mult vara, anotimpul muncilor grele, şi un pic mai puţin iarna) ar fi fost hrănită suficient de bine, cel puţin din punct de vedere energetic. Trebuie să precizăm că valoarea medie de referinţă nu ţine cont de calitatea şi diversitatea hranei primite, nici de aspectele legate de distribuirea sa, în special marile inegalităţi existente, aşa încât este posibil ca o parte semnificativă a populaţiei să nu atingă valoarea amintită.

Într-un regim normal, trebuie să se regăsească în cantitate adecvată principiile nutritive esenţiale, adică proteine, vitamine şi minerale. Carenţe mai mari sau mai mici ale unui principiu nutritiv pot provoca apariţia ori agravarea bolilor, chiar în prezenţa consumului adecvat de calorii. Lipsa de proteine – prezente în mare măsură în produse animale, precum carnea ori peştele, dar şi vegetale, cum ar fi fasolea – generează acele înspăimântătoare boli infantile aflate la baza ratelor ridicate ale mortalităţii din ţările în curs de dezvoltare (ale căror urme pot fi găsite în Europa secolelor trecute), ca de exemplu marasmul şi kwarshiorkorul[1]. Insuficienţa vitaminei A este cauza orbirii; lipsa vitaminei D, conţinută în grăsimi animale şi vegetale, conduce la rahitism (bine descris de John Graunt în cazul copiilor londonezi ai secolului al XVII-lea); deficitul de vitamina C

1. Formă de malnutriţie cauzată de deficitul de proteine în regimul alimentar, afectând mai ales copiii mici de la tropice (n.t.).

generează scorbutul, boală a tuturor marinarilor ; carenţele de niacină au determinat răspândirea pelagrei în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, în mare parte a Europei de Sud. Dintre minerale, insuficienţa iodului este cauza guşei şi cretinismului, atât de des întâlnite în zonele montane ale Pirineilor, Alpilor şi Carpaţilor. În general însă, se poate spune că principiile nutritive esenţiale pentru o existenţă sănătoasă se găsesc într-o varietate de produse consumate, în mod normal, în diverse contexte culturale, climatice şi economice, un regim satisfăcător şi echilibrat fiind astfel posibil aproape oriunde în lume. Tulburări ale regimurilor alimentare se întâlnesc mai ales în condiţii climatice excepţionale (arii periferice extrem de friguroase, printre eschimoşi ori laponi ce dispun de regimuri alimentare bogate în grăsimi), în colectivităţi (lipsa vitaminelor generează apariţia scorbutului în echipaje de marinari) sau în perioade de penurie şi tulburări sociale.

Bunul-simţ ne spune că există o relaţie destul de strânsă între nivelul nutritiv, bolile infecţioase şi gravitatea acestora, iar ştiinţa confirmă acest fapt. Ratele ridicate ale mortalităţii din trecut erau legate mai ales de apariţia, răspândirea şi gravitatea bolilor infecţioase ; legătura dintre acestea şi malnutriţie poate fi văzută ca o slăbire a sistemului imunitar al organismului, ce favorizează contractarea, extinderea, acutizarea şi efectele infecţiei. În general, se poate afirma că o populaţie malnutrită este o populaţie mai vulnerabilă în faţa bolilor infecţioase şi cu o capacitate scăzută de a se opune răspândirii, agravării şi efectelor lor. Generalizând şi mai mult, putem susţine că, în cazul unei astfel de populaţii cu mortalitatea ridicată, proprie secolelor trecute, trecerea de la malnutriţie la un regim alimentar satisfăcător (şi invers), datorată, de exemplu, variaţiilor productivităţii agricole, ar putea determina transformări similare ale nivelului mortalităţii. Dar nu se poate face o a treia generalizare, care ar presupune existenţa unei relaţii inverse între nivelul de alimentare, pe de o parte, şi infecţii şi mortalitate, pe de altă parte. Într-adevăr, o astfel de coerenţă nu poate fi stipulată, pentru că ipoteza de nul nu poate fi infirmată prin pragul trecerii de la malnutriţie la nutriţie adecvată, ba, mai mult, hipernutriţia este cauza unor noi boli.

Principiul general al conexiunii dintre nivelul nutritiv şi rata mortalităţii nu poate fi, în orice caz, folosit necritic în interpretarea trecutului. Mă voi referi în cele ce urmează la dificultăţile cunoaşterii

nivelului nutritiv al populaţiilor europene şi al oscilaţiilor acestuia. Însă chiar dacă el ar putea fi determinat, tot nu ar fi simplu să evaluăm efectul său asupra mortalităţii. Într-adevăr, pe de o parte, malnutriţia este cea care agravează procesele de infecţie, dar, pe de altă parte, ea reprezintă un efect al acestora ; este cunoscut faptul că diareea, una dintre cele mai răspândite boli infecţioase la populaţiile cu rate ridicate ale mortalităţii infantile, conduce la consum redus de hrană şi la slaba asimilare a acesteia, fiind astfel o cauză majoră a malnutriţiei. Din moment ce bolile infecţioase şi mortalitatea, pe de o parte, şi procesul nutritiv, pe de altă parte, sunt legate retroactiv, iar ambele reprezintă consecinţa stării generale de înapoiere şi sărăcie, sunt greu de calculat efectele exacte pe care variaţiile în ceea ce priveşte disponibilitatea alimentelor şi nutriţia (cele două concepte nu sunt echivalente datorită modurilor de conservare şi preparare a hranei, calităţii sale proaste sau pierderilor) le-au exercitat asupra mortalităţii în trecut.

Mai există şi alte dificultăţi în evaluarea impactului nutriţiei asupra mortalităţii. Prima, cea mai generală, ar fi faptul că nu e uşor de determinat pragul nutritiv minim sub care creşte riscul contractării bolilor, deci riscul decesului. În timp ce ameninţarea cu moartea creşte puternic sub limite extrem de joase, stări uşoare ori moderate de malnutriţie provoacă puţine efecte de acest fel. Apoi, nu toate bolile infecţioase sunt „sensibile" la malnutriţie. Insuficienţele nutritive pot într-adevăr să determine slăbirea sistemului imunitar al organismului uman, dar, în unele cazuri, este posibil ca acestea să interfereze cu procesul metabolic şi reproductiv al microorganismului infecţios, blocându-i ori limitându-i dezvoltarea. Uneori, malnutriţia are efecte antagonice, chiar sinergice, reducând aşadar daunele provocate de infecţii.

Unele forme infecţioase, care şi-au pus puternic amprenta asupra ratelor mortalităţii din trecut, sunt prea puţin ori chiar deloc legate de nutriţie. De exemplu, insuficienţa alimentară a avut de-a face doar în mică măsură cu izbucnirea şi răspândirea ciumei, vărsatului ori malariei ; pe de altă parte, ea a influenţat puternic multe boli intestinale şi respiratorii, însă efectele sale sunt variabile sau incerte în cazul unor afecţiuni importante, precum tifosul, difteria şi altele. Multe elemente considerate bine cunoscute de către istoricii populaţiei sunt astfel repuse în discuţie. Cu siguranţă, putem susţine că malnutriţia agravează condiţiile de supravieţuire atunci când se

asociază cu alţi factori ce au o influenţă negativă asupra evoluţiei acestora (lipsa de igienă, sărăcia, ignoranţa) şi favorizează răspândirea infecţiilor. Însă rolul său în cadrul factorilor amintiţi nu este univoc, din motivele indicate mai sus. Autorităţi în domeniu au mai afirmat că „o subnutriţie calculată şi moderată [...] poate avea cele mai benefice efecte asupra fiziculuí uman, conducând la longevitate, mai puţine degenerări maligne, rate scăzute ale mortalităţii din motive ereditare şi boli autoimunitare, poate chiar la un număr redus de infecţii".

Pâinea şi bucatele care o însoţesc

Nu se ştiu multe despre tendinţele fundamentale privind alimentaţia populaţiilor europene din trecut; dispunem de materiale episodice şi anecdotice din belşug, dar de prea puţine informaţii fundamentale credibile. De aceea este greu de precizat cu oarecare siguranţă dacă populaţiile europene s-au luptat permanent cu penuria resurselor alimentare sau dacă şi-au dus în general existenţa deasupra nivelului acceptabil, ori, în sfârşit, dacă au oscilat pe durate îndelungate între strâmtorare şi belşug. Istoria agriculturii este plină de cercetări detaliate ale tehnicilor de producţie şi ale randamentului lor, ale regimurilor funciare şi evoluţiei preţurilor, însă rareori oferă estimări ale fluxurilor de producţie raportate la nivelul de consum. Totuşi, se pot face unele calcule legate de modificările regimurilor alimentare: este vorba de evaluări cu privire la bilanţurile alimentare specifice unor colectivităţi şi la aportul lor de calorii; la nivelul de consum al unor alimente esenţiale, precum pâinea şi carnea; la aportul alimentar al noilor culturi, spre exemplu cartoful ori porumbul; la evoluţia comparată a preţurilor şi salariilor, ca indicatori ai puterii de cumpărare; la variaţiile staturii, ca indicator al stării nutritive.

O primă cercetare vizează bilanţurile alimentelor şi caloriilor, bazate fie pe documente atestând achiziţii ale familiilor ori ale colectivităţilor, fie pe estimări ale producţiei destinate consumului. Este vorba de evaluări orientative, ce se confruntă cu numeroase probleme, precum ignoranţa noastră în ceea ce priveşte creşterea nivelului consumului unei părţi din produs de către familia agricultorului; imposibila estimare a alterărilor, rebuturilor ori pierderilor; fluctuaţiile stocurilor; dificultatea stabilirii aportului de calorii din

alimentele de calitate incertă, ce variază şi datorită modurilor de preparare a hranei; aportul nutritiv nu prea bine determinat al băuturilor alcoolice. Mai mult, aceste estimări ne arată consumul mediu, o informaţie cu atât mai nefolositoare cu cât „accesul la hrană" variază în colectivităţile studiate datorită inegalităţilor sociale. Studiile care au reconstituit bilanţurile alimentare ale trecutului nu sunt foarte numeroase, mai ales dacă înlăturăm de pe listă acele bilanţuri referitoare la comunităţi restrânse (casa unui suveran, unui nobil ori a unui înalt prelat), utile reconstituirii modurilor de viaţă, regimurilor alimentare şi consumului claselor privilegiate, ceea ce prezintă însă prea puţin interes în cazul nostru. Dacă luăm în considerare curtea regelui Eric al Suediei în secolul al XVI-lea – cu cele 6.500 de calorii consumate în medie pe zi – ori exemplul familiei Mazarin din secolul al XVII-lea, cu 7.000 de calorii, sau acela al ducelui Magnus şi curţii sale, ce consumau încă şi mai mult, cifrele conduc probabil la rezultate ameţitoare, deşi ne mai consolează ideea că, în afara risipei, cantităţi însemnate se scurgeau din palat spre satisfacerea atât a apetitului puternic al servitorilor şi familiilor lor, cât şi al grăjdarilor.

Un interes limitat prezintă şi bilanţurile referitoare la comunităţi particulare, spre exemplu militare (raţiile din marină), civile ori religioase (fraţii şi mănăstiri), caritabile ori punitive (spitale, ospicii, închisori). În general, este vorba de surse destul de demne de încredere, datorită contabilităţii bine ţinute (cine ar putea jura însă că beneficiau de ceea ce se achiziţiona doar cei care aveau dreptul?), însă privind comunităţi restrânse, a căror experienţă nu poate fi considerată ca reprezentativă pentru întreaga populaţie. Astfel, cele 5.000 de calorii zilnice aflate la dispoziţia oricărui student al Colegiului Borromeo din Pavia secolului al XVII-lea nu se pot extinde la locuitorii întregului oraş, al căror regim alimentar era bazat pe cereale; dacă în 1725 bolnavii spitalului din Caen primeau 3.000 de calorii pe zi de persoană, aceasta se datora probabil precarei stări de sănătate care necesita energie suplimentară; soldaţii şi marinarii veneţieni şi toscani, suedezi şi ruşi, francezi şi englezi primeau raţii alimentare ce conţineau peste 3.000 sau 4.000 de calorii pe zi – suficiente pentru intensul consum de energie propriu meseriilor războinice şi de navigaţie –, ceea ce nu însemna, bineînţeles, că populaţiile respective aveau parte de acelaşi tip de alimentaţie, cu toate că unii susţin că acele porţii reprezentau norma şi

nu o excepţie fericită. Dacă de la cercetările asupra unor comunităţi particulare, privilegiate din punct de vedere alimentar, se trece la analize dedicate unor colectivităţi mai mari sau mai mici dar alcătuite din indivizi „comuni", rezultatele trebuie urmărite cu mare atenţie, datorită posibilei lor relevanţe demografice. Un inventar al bilanţurilor caloriilor la diverse grupuri originare din multe ţări europene, între secolul al XIV-lea şi secolul XX, conduce la consideraţii interesante. Rezultatele, ce au puterea de a sonda o lume apusă şi în mare parte necunoscută, indică niveluri ale disponibilităţii de calorii în general superioare, dacă nu chiar duble, acelora pe care le-am amintit ca adecvate pentru o populaţie de *ancien régime* (2.000 de calorii pe cap de locuitor pe zi). Unicul caz sub 2.000 de calorii este cel al Franţei anilor 1780-1790 şi 1803-1812, după estimările lui Toutain, pe care însă autorul însuşi le corectează, sporindu-le (pentru 1780-1790), şi pe care Morineau le ridică cu argumente convingătoare la peste 2.000 de calorii, susţinând teza că, deşi staţionare, disponibilităţile alimentare ale francezilor – de la sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea şi până la aceea a lui Ludovic Filip – ar fi fost suficiente. Dacă forţăm puţin rezultatele, se poate observa că evaluările pentru epoci mai îndepărtate – zilierii din Norfolk-ul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, ori populaţiile de pe pământurile regale suedeze din secolul al XVI-lea, sau salariaţii din Languedoc-ul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea – indică cifre destul de ridicate, care depăşesc cu mult necesarul. Nivelul cel mai scăzut, vecin cu limita nevoilor, se găseşte în Franţa şi Anglia sfârşitului de secol al XVIII-lea şi începutului de secol al XIX-lea. Mai convingătoare decât această comparaţie, destul de hazardată, desigur, este constatarea, făcută pe baza diferiţilor indicatori, cu privire la deteriorarea condiţiilor de viaţă şi a disponibilităţilor alimentare din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în diverse părţi din Europa, în Suedia, ca şi în Germania.

Un alt indicator important este consumul de pâine, făină şi cereale. Cerealele sunt predominante în regimul alimentar, datorită posibilităţii conservării lor pe perioade lungi, modurilor multiple de preparare şi mai ales caracterului lor economicos. În ceea ce priveşte aportul de calorii, pâinea este incomparabil mai ieftină decât alte alimente: pe masa florentinilor din al doilea deceniu al secolului al XVII-lea, costul a 1.000 de calorii conţinute în carne era de 5 până la 17 ori mai mare (în funcţie de calitatea cărnii) faţă de preţul

a 1.000 de calorii derivate din pâine ; în termeni similari, cantitatea de peşte proaspăt conţinând acelaşi număr de calorii costa de 55 de ori mai mult, iar cel în saramură de 15 ori, ouăle de 7 ori, brânza între 4 şi 7 ori, zahărul între 10 şi 20 de ori mai mult, după gradul de rafinare. Numai vinul (aliment similar celor consumate doar în cantităţi mici), uleiul (folosit doar drept condiment) şi fasolea (pe atunci puţin răspândită) aveau un preţ pe calorie comparabil cu acela al pâinii. Aceasta explică bine inegalabila popularitate a grâului pe mesele strămoşilor noştri. În prosperul Anvers, la sfârşitul secolului al XVI-lea, circa patru cincimi din venitul familiilor erau destinate alimentelor şi jumătate achiziţionării pâinii. Trei secole mai târziu, în Italia, bilanţuri monetare familiale efectuate în grupuri de familii din diverse provincii ale regatului arată că între 52 şi 95% din bani erau folosiţi pentru cumpărarea pâinii. De resursele de cereale depindea aşadar în mare parte modesta bunăstare alimentară a populaţiilor europene.

În figura 3.1 sunt sintetizate estimările pe care le-am putut aduna cu privire la consumul ori resursele medii de pâine şi cereale, care de obicei se ridică mult peste o jumătate de kilogram pe zi. Doar evaluările pentru Anglia şi Olanda se găsesc sub acest nivel la începutul secolului al XIX-lea – dar în acest caz este vorba de populaţii hrănite decent, pentru care cartoful (în special în Olanda) înlocuise în mare măsură pâinea. Raţii de un kilogram ori chiar mai mult sunt, în rest, destul de frecvente, mai ales în epoci mai îndepărtate.

În oraşele italiene, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, în zone rurale ale Sienei şi Siciliei secolului al XVII-lea ori în Piemontul secolului al XVIII-lea, raţiile sunt cuprinse între 500 şi 800 de grame pe zi. Dacă luăm în considerare valoarea minimă – cele 500 de grame zilnice sub formă de pâine –, aportul de calorii este de aproximativ 1.250 de calorii, în timp ce 500 de grame de grâu corespund unui număr de 1.600 de calorii : două treimi şi, respectiv, ceva mai mult de trei pătrimi din ipoteticul necesar de 2.000 de calorii. Pentru a oferi un exemplu, o pâine de jumătate de kilogram (1.250 de calorii), alături de 100 de grame de măsline negre (250 de calorii) şi 100 de grame de brânză (100 de calorii), jumătate de ceapă şi puţine fructe ori legume de sezon puteau satisface necesarul „mediu", după cum s-a şi întâmplat pe litoralurile mediteraneene din vremea lui Homer şi până în zilele noastre.

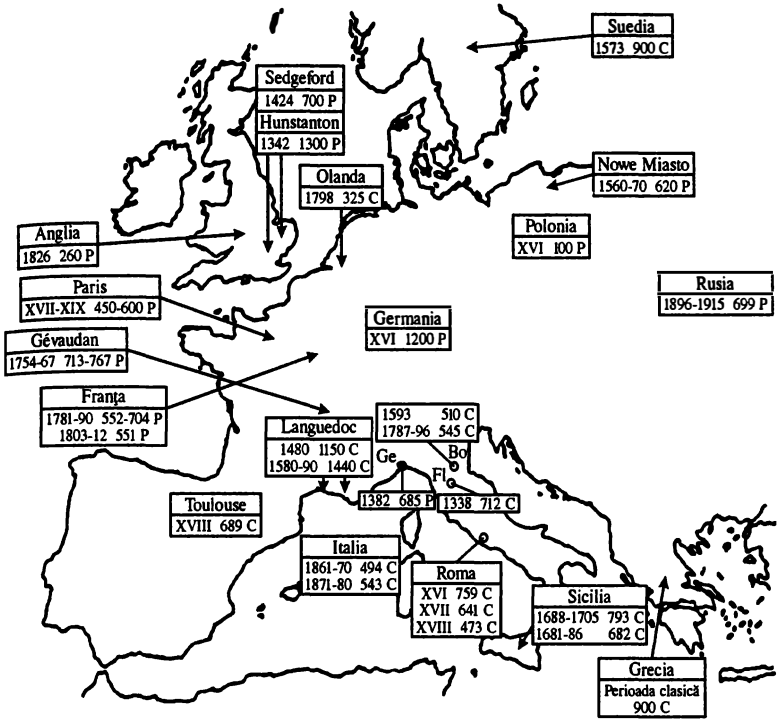

Notă: În fiecare dreptunghi: localitatea sau zona; epoca sau data; consumul zilnic în grame (P = pâine; C = cereale).
Sursă: M. Livi Bacci, *Popolazione e alimentazione*, Il Mulino, Bologna, 1993.

Figura 3.1. *Consumul zilnic de pâine şi cereale pe cap de locuitor în câteva zone din Europa, secolele XIV-XX*

Ceea ce am afirmat este valabil, bineînţeles, pentru anii normali, ce nu cunoşteau lipsuri. După Ferdinando Galiani (vezi cartea sa *Della moneta* din 1751), în Regatul Neapolelui resursele de cereale nu coborau sub medie cu mai mult de 25% în anii grei, când efectul privaţiunilor era în oarecare măsură atenuat de provizii; este evident totuşi că resursele reduse, împreună cu recoltele proaste, creşterea preţurilor şi, în consecinţă, sărăcia sporeau efectele negative asupra celor tot mai puţin avuţi.

Dar ce putem spune despre „calitatea" alimentaţiei? Un indicator, chiar dacă indirect, ar putea fi creşterea consumului de carne,

deci prezenţa mai mult sau mai puţin îmbelşugată de proteine de origine animală în regimul alimentar. O teză „tare" şi cu greutate este aceea care susţine că, în ultimele două secole ale Evului Mediu şi până târziu în secolul al XVI-lea, consumul de carne a fost relativ ridicat; că apoi acesta a scăzut treptat până la un punct minim, care s-ar putea situa pe la începutul secolului al XIX-lea, în vreme ce următoarea etapă de sporire a consumului de carne a început în acelaşi secol al XIX-lea, iar în unele regiuni chiar în secolul XX, răspândindu-se geografic în mod treptat. Principalul susţinător al acestei teze a fost Wilhelm Abel, ghidându-se după calea deschisă în secolul al XIX-lea de studiile lui Gustav Schmoller. Procesul de *Wüstungen* (abandonarea terenurilor), cauzat de izbucnirea ciumei medievale, s-ar fi aflat la baza transformării în păşuni a unor suprafeţe largi, iniţial cultivate, ceea ce a avut drept consecinţă intensificarea creşterii de animale şi deci a consumului de carne. Tot potrivit lui Abel, în Germania Evului Mediu târziu, acesta ar fi depăşit cele 100 de kilograme anuale pe cap de locuitor, însă criza din secolele următoare îl va face să scadă până la limita cea mai de jos, de 14 kilograme, atinsă la începutul secolului al XIX-lea. Abel validează aici rezultatul legilor economiei: cererea de cereale e foarte puţin flexibilă şi nu variază mult în funcţie de fluctuaţiile profitului – ea scade o dată cu diminuarea populaţiei după ciumă; cererea de carne, în schimb, este extrem de elastică, iar sporirea salariilor nete după epidemia de ciumă va provoca o creştere puternică a acesteia. Nivelul medieval înalt din Germania şi tendinţele ulterioare ar fi confirmate de informaţii cu privire la Polonia (exportatoare de carne), Suedia, Ţările de Jos şi Anglia. „Ei mănâncă din belşug orice fel de carne sau peşte", spunea John Fortescue despre englezii secolului al XV-lea; abundenţa cărnii pe mesele lor şi lipsurile din secolele următoare nu par a fi puse la îndoială. Şi în Italia secolelor al XIV-lea şi al XV-lea se consuma multă carne, cel puţin în regiunile piemonteză şi siciliană. Rărirea populaţiei, restrângerea terenurilor cultivate şi extinderea suprafeţelor libere favorizează sporirea turmelor şi a păşunilor. Diminuarea consumului de carne în secolele următoare – cu excepţia zonelor urbane mai bogate – ar fi dovedită de nivelul scăzut al consumului, întâlnit aproape oriunde, până târziu în secolul XX. În anumite regiuni însă, consumul de carne a rămas relativ abundent – în Anglia, Flandra şi, poate, în unele arii ale Europei Răsăritene. Se presupune şi că

anumite zone cu tradiţie în creşterea animalelor, puncte de plecare ale unor exporturi consistente – Tirolul, Elveţia, Danemarca şi Suedia Meridională, iar mai la est Ungaria, Podolia, Moldova şi Muntenia –, ar fi înregistrat consumuri mai ridicate decât cele medii. În rest, creşterea exportului de vite din Orient în Occident, după secolul al XV-lea, se datorează, în parte, abandonării creşterii de animale din cauza sporirii demografice, aşa încât nici modesta cerere de carne, oricum în scădere, nu putea fi satisfăcută. Gregory King consideră că, la sfârşitul secolului al XVII-lea, din cele 5 milioane şi jumătate de englezi, 1,6 milioane mâncau carne în fiecare zi, 0,7 de cinci ori pe săptămână, 3,0 o singură dată, iar 0,2 niciodată. Media anuală a consumului englezilor epocii ar fi fost în jur de 33 de kilograme pe cap de locuitor, cu mult inferioară celor 100 de kilograme de care aveau parte germanii cu două-trei secole mai devreme, însă dublă faţă de cantităţile estimate pentru începutul secolului al XIX-lea. Această tendinţă de lungă durată în ceea ce priveşte consumul de carne ar fi însoţită de cereri similare pentru produsele animale – unt, ouă, brânzeturi, slănină – şi pentru hrana procurată prin vânătoare.

Consumul scăzut de carne în mare a parte a Europei secolului al XIX-lea este un fapt bine cunoscut. Potrivit estimărilor lui Toutain, acesta nu depăşea 20 de kilograme pe an în Franţa, între 1780 şi 1834, şi numai după această dată ar fi început să crească. Evaluările pentru Italia de după unire conduc la cifre şi mai mici : 13 kilograme între 1861 şi 1870, încă două în plus între 1901 şi 1910, în vreme ce abia în anii '30 se va ajunge la 30 de kilograme pe an. În primăvara anului 1787, călătorind în Sicilia, Goethe şi însoţitorii săi se puteau aproviziona după plac cu anghinare şi alte alimente în drumul lor, însă nu ştiau cum şi unde să frigă o găină cumpărată pe stradă, o dată ajunşi la Caltanissetta... indiciu anecdotic despre prezenţa neobişnuită a cărnii pe mesele insularilor. Pentru populaţiile rurale italiene – ca şi pentru cele din mare parte a zonei mediteraneene – carnea va rămâne o raritate, adesea doar pentru festivităţi, până în plin secol XX. Creşterile mortalităţii au apărut în absenţa îmbunătăţirilor regimului alimentar.

Lipsuri şi foamete

Nu e tocmai comod să alcătuim o istorie de lungă durată a alimentaţiei europene, deoarece există informaţii cu mult mai detaliate despre oscilaţiile resurselor alimentare pentru perioade scurte. „Domnilor, aveţi milă şi îndurare pentru noi şi cereţi să ni se dea grâne, pentru numele lui Dumnezeu, ca să nu murim de foame, noi şi familiile noastre", invocau petiţionarii florentini adunaţi în piaţă în timpul foametei din anul 1329; de episoade similare sunt pline memorii şi anale până în secolul al XIX-lea. Lipsa de alimente e acasă la ea în Europa şi loveşte de mai multe ori în cursul unei generaţii. Există apoi urme mai puţin explicite dar la fel de elocvente, care ne permit verificarea relaţiei între penuria de hrană şi variabilele demografice – în special mortalitatea. În particular, confruntarea seriilor statistice de preţuri ale bunurilor de larg consum şi acelea de decese permite studierea sistematică a relaţiei între fluctuaţiile pe durate scurte a ambelor, după cum propunea, în 1946, Jean Meuvret. Înlănţuirea logică este următoarea. Populaţiile pre-industriale erau, în majoritate, mari consumatoare de cereale, sub formă de pâine, chifle, lipii, turte sau orice altceva; acestea reprezentau alimentul specific al marii mase a populaţiei. Când, din motive climatice, recoltele erau slabe, preţurile creşteau; cei care doreau să cumpere făină ori pâine, pentru a-şi potoli foamea, găseau că puterea de cumpărare se redusese drastic şi, în cazuri extreme, erau nevoiţi să renunţe. Adesea, lipsa cerealelor nobile era remediată prin achiziţionarea cerealelor inferioare; însă, dacă anul era nefavorabil agriculturii, penuria afecta aproape toate produsele principale. Resursele alimentare puţine însemnau, pentru mulţi, slăbirea organismului şi, în cele din urmă, moartea prin înfometare sau, mai frecvent, apariţia infecţiilor conducând la epidemii. Creşterii bruşte a preţului îi urma aşadar creşterea mortalităţii. Bineînţeles că lipsurile aveau şi alte efecte demografice: o scădere a numărului de căsătorii şi de concepţii, precum şi, aproape întotdeauna, o mobilitate sporită a înfometaţilor, săracilor şi cerşetorilor – un fenomen legat de răspândirea epidemiilor.

Această înlănţuire logică e destul de solidă, însă are unele puncte slabe. În primul rând, preţurile indică valoarea grâului sau a altor cereale vândute pe piaţă: dar noi nu ştim ce procent din resursele alimentare era cumpărat pe piaţă (şi deci cu cât anume se va fi redus

consumul în condiţiile majorării drastice a preţurilor) şi ce parte era direct produsă şi consumată, dată la schimb ori primită cu titlul de compensaţie pentru prestările de muncă. În sfârşit, evoluţia preţurilor nu este un indicator perfect al resurselor alimentare şi consumului acestora. Mai mult, izbucnirea vreunei molime era adesea consecinţa socială, mai degrabă decât bionaturală, a foametei. Ea creştea peste măsură numărul şi aşa destul de mare al cerşetorilor şi vagabonzilor; sporea afluenţa de populaţie spre oraşe; umplea azilurile, ospiciile şi spitalele; facilita răspândirea altor infecţii epidemice, cum ar fi tifosul. Un martor al foametei – precum Giovan Battista Segni din Bologna anului 1602 – „ar auzi tot poporul urlând; ar vedea plebea pe bună dreptate frământându-se; săracii ţipând spre cer; ţăranii de afară strigând cât îi ţineau puterile; spitalele umplându-se; porţile avuţilor bubuind de vocile nenorociţilor; piaţa plină de vuiet; hanurile şi cârciumile înconjurate de lumea amărâtă şi nefericită". Exact contextul perfect pentru apariţia şi răspândirea epidemiilor. În perioada ultimei mari foamete din Occident, care a lovit Irlanda începând cu 1845, tifosul, numit *famine fever*, a fost cauza majorităţii deceselor. „Circumstanţele erau ideale pentru proliferarea păduchilor şi a microorganismelor agenţi ai tifosului transmise de păduche. Gradul de denutriţie a indivizilor nu pare să fi sporit vulnerabilitatea lor în faţa acestei boli, după cum este dovedit de marele număr de voluntari – doctori, preoţi, călugăriţe, funcţionari ai guvernului şi alţii – care s-au luptat cu molima şi au murit din cauza ei."

Cronologia principalelor crize alimentare din Europa, adesea legate de factori climatici, este destul de bine cunoscută în linii mari, mai ales din secolul al XVI-lea, când încep să fie disponibile numeroase liste de preţuri şi decese. Datele privind secolele anterioare sunt mai puţin precise şi numeroase, dar se înmulţesc în a doua jumătate a veacului al XIII-lea şi în prima parte a celui de-al XIV-lea, dovadă că marea expansiune demografică medievală începea să dea naştere unor puternice tensiuni pe frontul resurselor.

În Anglia, creşterea preţurilor, semn al crizelor de subzistenţă, are în general o influenţă moderată asupra deceselor; această situaţie e valabilă pentru întreaga perioadă dintre 1500 şi 1800, dar mai ales după jumătatea secolului al XVII-lea, când crizele de subzistenţă se răresc. Puternicul avânt al preţurilor între 1647 şi 1649 exercită un impact minor asupra evoluţiei deceselor; în ultimul deceniu al

secolului au existat ani când preţurile foarte ridicate au coincis cu o considerabilă scădere a salariilor nete, însă mortalitatea s-a menţinut sub medie. Astfel, costurile extrem de mari din 1710, ca urmare a recoltelor slabe din cauza iernii grele, nu conduc la o sporire apreciabilă a mortalităţii.

Cronologia engleză nu se aseamănă nici cu cea scoţiană, nici cu cea olandeză ori franceză. În cazul acesteia din urmă, efectele crizelor de subzistenţă din secolul al XVII-lea şi prima parte a secolului al XVIII-lea au fost foarte grave: să ne-o amintim pe aceea din 1628-1632, asociată cu ciuma, criza „Frondei" din 1649-1654 şi cele cumplite – însoţite de o dublare a numărului de morţi – din 1693-1694 şi 1709-1710. O dată cu sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, recesiunile acelui *ancien régime* se atenuează şi dispar. În Germania, evoluţia generală a crizelor de subzistenţă – sporite de ravagiile războiului de treizeci de ani – pare să indice o ieşire mai tardivă din vechiul regim demografic şi economic în comparaţie cu Franţa; în vreme ce crizele din 1693 şi 1709 prezintă asemănări cu cele abătute asupra Franţei, anii 1740-1741, 1771-1774 şi 1816-1817 vor rămâne, în Germania, de pomină pentru lipsa alimentelor şi ratele ridicate ale mortalităţii. Istoria secolului al XVIII-lea german coincide cu aceea a Suediei, unde este bine cunoscut anul de foamete 1772-1773.

În Peninsulele Iberică şi Italiană, vulnerabilitatea în faţa crizelor de subzistenţă este extrem de pronunţată şi bine documentată în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, cu toate că varietatea climatică şi geografică nu permite conturarea unei sinteze. În secolul al XVIII-lea, situaţia pare să se îmbunătăţească, dar criza din 1764-1767 are consecinţe catastrofice atât în Spania, cât şi în Italia (mai ales în Sud), în vreme ce criza europeană din 1816-1817 determină o puternică sporire a ratelor mortalităţii în Italia.

Trecerea în revistă a diverselor experienţe arată că, începând cu secolul al XVI-lea şi până la începutul secolului al XIX-lea, majorări puternice ale preţurilor cerealelor, asociate în general cu diminuarea resurselor alimentare, conduc la pronunţate creşteri ale mortalităţii, însă fenomenul nu e nicidecum generalizat şi mecanic, după cum se poate deduce din figura 3.2, referitoare la criza din 1709 (continentul a fost acoperit de o crustă de gheaţă) în Anglia, nordul Franţei şi Toscana.

În nordul Franţei, dublarea preţurilor cerealelor (pe pieţele de la Beauvais) în 1709 face ca numărul deceselor să crească de mai mult

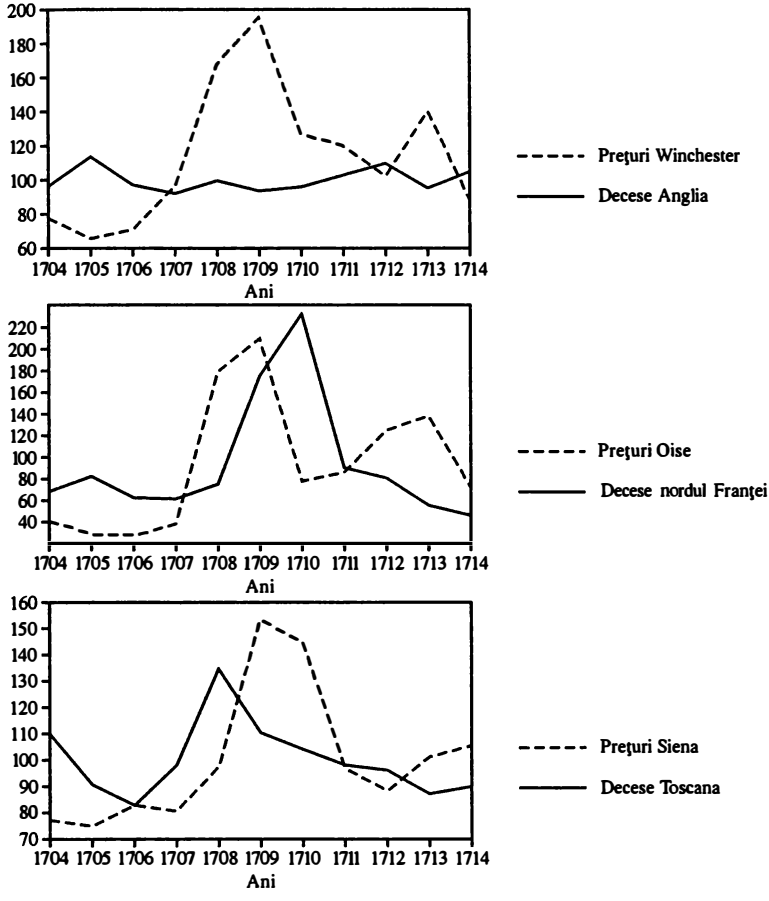

Surse: Toscana: pentru preţuri, G. Parenti, *Prezzi e mercato a Siena*, Carlo Cya, Florenţa, 1942, pp. 27-28; pentru decese, serie nepublicată a Departamentului Statistic al Universităţii din Florenţa. Anglia: pentru preţuri, Lord Beveridge, *Prices and Wages in England*, vol. I, *Price Tables: Mercantile Era*, Frank Cass, Londra, 1965, pp. 81-82; pentru decese, Wrigley şi Schofield, *The Population History of England*, ed.cit., pp. 398-499. Franţa: pentru preţuri, P. Goubert, *Beauvais et les Beauvaisis de 1500 à 1730*, SEVPEN, Paris, 1960, pp. 404-405; pentru decese, D. Rebaudo, „Le mouvement annuel de la population française rurale de 1670 à 1740", *Population*, XXVI, 2, 1979, p. 596.

Figura 3.2. *Indici (1704-14 = 100) ai preţurilor grâului şi ai deceselor în Anglia, Franţa şi Toscana*

de două ori în anul următor, însă o evoluţie similară a preţurilor în Winchester rămâne fără consecinţe asupra mortalităţii din Anglia, care se menţine sub medie; în Toscana anului 1709, avântul preţurilor pe piaţa Sienei este precedată, mai degrabă decât urmată, de sporirea decesurilor. În al doilea rând, trebuie să observăm că explozia mortalităţii are aproape întotdeauna drept cauză directă izbucnirea anumitor epidemii, precum tifosul; situaţia se complică în multe cazuri, datorită suprapunerii războaielor ori ciumei. În al treilea rând, aceleaşi creşteri de preţuri nu au consecinţe uniforme: efectele asupra mortalităţii se resimt mai puţin în Anglia decât pe continent; în centrul, decât în nordul agricol al Franţei; în zonele cu culturi mixte sau cu o gamă mai amplă de resurse locale, decât în regiunile unde predomină monoculturile; în secolul al XVIII-lea, decât în secolul al XVII-lea. Ne este imposibil să stabilim dacă aceste diferenţe de reacţie se datorează reducerilor inconstante ale resurselor alimentare în contextul unei creşteri identice a costurilor (din cauza cotelor diferite ale consumului propriu, a măsurilor administrative ameliorative, a recurgerii la produse de substituţie, a efectului proviziilor ori a profiturilor variabile) sau diferitelor intensităţi a epidemiilor, drept consecinţă a dezechilibrului social provocat de crizele de subzistenţă. În fine, după primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Europa alimentaţia încetează să mai fie un factor coercitiv puternic; totuşi, această constatare este valabilă doar în linii mari, căci în multe regiuni ieşirea din vehiul regim alimentar se face destul de târziu, mai ales la periferia continentului.

Alimentaţia şi mortalitatea pe perioade lungi

Există oare o legătură între alimentaţie şi mortalitate pe perioade lungi? Putem afirma cu certitudine că grupurile mai bine nutrite ori epocile în care hrana era mai accesibilă au cunoscut rate mai scăzute ale mortalităţii? Nu există răspunsuri directe la această întrebare esenţială; se pot totuşi urmări câteva indicii indirecte. Primul ne sugerează evaluarea inegalităţilor în alimentaţie: pe cât de variat era consumul de carne, vânat, peşte, condimente, dulciuri şi vin în casele celor avuţi, pe atât era de monoton şi sărăcăcios cel al marii majorităţi a populaţiei, pe masa căreia domnea inevitabil pâinea, atunci când nu lipsea şi aceasta. Comparaţia – posibilă în anumite contexte –

a mortalităţii în cadrul grupurilor de *elită*, în care predominau abundenţa şi varietatea hranei, cu cea a restului populaţiei ne oferă, chiar dacă indirect, dovezi cu privire la rolul alimentaţiei. Cel de-al doilea indiciu e dat de compararea perioadelor de îmbunătăţire a nivelului de trai – printr-o creştere a salariilor nete, de exemplu – cu cele de înrăutăţire, precum şi de analiza ratelor de supravieţuire, pentru a verifica dacă ciclurile coincid, dând astfel dreptate celor ce văd în alimentaţie una din principalele forţe care condiţionează sporirea demografică.

Să revenim la primul indiciu. Faptul că masa bogaţilor era foarte îmbelşugată este confirmat şi de bilanţurile discutate anterior: cea a episcopului de Arles, a familiei Mazarin, a curţii regelui Eric, a maicilor de la Marcigny ori a studenţilor Colegiului Borromeo din Pavia conţinea între 4.000 şi 8.000 de calorii; mai mult, alimentaţia celor avuţi nu sărăcea nici în vremuri de penurie; în fine, aceştia trăiau în condiţii ambientale mult superioare, nu cunoşteau oboseala fizică şi puteau evita pericolul războaielor şi al contaminărilor. O examinare rapidă a materialului disponibil cu privire la mortalitatea elitelor este suficientă totuşi pentru a pune la îndoială ipoteza că privilegiul averilor s-ar extinde şi asupra nivelului de supravieţuire. Cele mai relevante date sunt acelea care se referă la pairii din Anglia, a căror speranţă de viaţă nu o depăşeşte pe cea a restului populaţiei. Între 1550 şi 1750, durata de viaţă a pairilor este aproximativ egală cu cea a oamenilor de rând (ba chiar rămâne inferioară acesteia din urmă între 1575 şi 1675): prima oscilează între minimum 32 de ani în 1650-1675 şi maximum 38,1 în 1725-1750; cea de-a doua se situează între 32 de ani în 1650-1675 şi 38 între 1575 şi 1600. În secolul al XVIII-lea, pairii câştigă avantaj faţă de restul populaţiei: doar de 1,1 ani în primul sfert de secol, 4,3 în al doilea şi 9,1 în al treilea. Însă timp de aproape două secole, perioadă ce include atât favorabila epocă elisabetană, cât şi catastrofalul secol al XVII-lea, domneşte o perfectă egalitate. Acest privilegiu abia simţit ori de-a dreptul inexistent al pairilor trebuie să-şi fi avut originea în veacurile precedente, după cum demonstrează calculele poate mai puţin precise, ce indică, în cazul generaţiilor de nobili născute între 1350 şi 1500, o rată a mortalităţii mai ridicată decât aceea a generaţiei celei mai defavorizate (venită pe lume în primul sfert al secolului al XVII-lea) din secolele următoare. Urcând încă puţin pe scara ierarhică, observăm că speranţele de supravieţuire nu erau

mai mari în cazul familiilor ducale britanice, acestea reducându-se la numai 22 de ani (pentru generaţiile născute între 1330 şi 1479). Nivelul se ridică, e adevărat, la 31 de ani, dacă nu punem la socoteală decesele din cauze violente ; cu toate acestea, în Evul Mediu târziu, efectul nivelator al ciumei trebuie să fi eliminat eventualele avantaje ale claselor privilegiate, în caz că acestea ar fi existat.

Pentru alte populaţii nu sunt posibile comparaţiile între nobili şi oamenii de rând : totuşi, alte indicii indirecte ne fac să credem că situaţia englezilor nu a fost doar o excepţie. Aceasta se poate deduce din speranţa de viaţă destul de scăzută a claselor favorizate, care nu aveau, desigur, probleme de alimentaţie (în afară de hipernutriţie, eventual). Familiile conducătoare europene studiate de Peller aveau la naştere o speranţă de viaţă de 34 de ani în secolul al XVI-lea, de 30,9 în secolul al XVII-lea şi de 37,1 în secolul al XVIII-lea ; iar în Evul Mediu târziu (1100-1500) ratele erau cu mult mai scăzute. Ridicată era, între 1550 şi 1700, şi mortalitatea vechilor familii din Genova cercetate de Henry, cea a ducilor şi pairilor francezi, precum şi a nobilimii daneze din secolul al XVII-lea. Din cauza numărului mare al deceselor, combinat cu celibatul des întâlnit al bărbaţilor şi femeilor şi cu fertilitatea scăzută, multe dinastii domnitoare sau aristocrate se confruntă cu riscul extincţiei. Ridicată este şi mortalitatea grupurilor religioase, de exemplu iezuiţii primiţi în ordin între 1540 şi 1565, ori benedictinii din cadrul acelei Christ Church din Canterbury, în secolul al XIX-lea.

Imaginea care se desprinde din aceste indicii sugerează că, cel puţin în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, grupuri cu siguranţă privilegiate din punct de vedere alimentar, ca şi aproape în toate aspectele vieţii materiale, fie nu se bucurau de avantaje faţă de restul populaţiei (ca în Anglia), fie sufereau, oricum, din cauza mortalităţii foarte ridicate, care, deşi nu poate fi comparată cu cea a populaţiei totale, pare a fi totuşi incompatibilă cu ipoteza preeminenţei factorului alimentar asupra mortalităţii din vechiul regim.

Un al doilea indiciu, sau mai bine spus grup de indicii, poate fi obţinut din observarea evoluţiei salariilor nete – pe care le presupunem legate de consum, în special cel alimentar – şi a indicatorilor mortalităţii, în ipoteza că sunt invers proporţionale. Documentele disponibile referitoare la preţuri şi salarii în Europa arată o creştere a salariilor nete în secolul ce a urmat primei izbucniri a ciumei, o scădere în timpul secolului al XVI-lea, un nou avânt în secolul

al XVII-lea şi o altă diminuare în a doua parte a secolului al XVIII-lea. Pe fondul acestei tendinţe generale destul de pronunţate, recunoaştem avansări şi întârzieri, accentuări şi atenuări proprii situaţiilor locale, ceea ce ne aminteşte de pericolul marilor sinteze. Perioadele de recesiune a populaţiei drept consecinţă a ciumei, ca în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, la care se adaugă şi alte catastrofe, precum în secolul al XVII-lea, sunt intervale de slabă cerere alimentară, scădere a preţurilor şi lipsă a forţei de muncă, ce conduce la majorarea salariilor.

Dacă avem în vedere evoluţia salariilor nete în Anglia, potrivit cercetărilor lui Phelps Brown şi Hopkins, alături de fluctuaţiile speranţei de viaţă – şi considerând media celor două fenomene pentru perioade de douăzeci şi cinci de ani –, găsim că ele sunt invers proporţionale, ceea ce poate trezi uimirea. Speranţa de viaţă e în ascensiune în secolul al XVI-lea şi până în primul sfert al secolului al XVII-lea, în vreme ce salariile nete scad; reducerea ulterioară a speranţei de viaţă, care atinge nivelul cel mai de jos în ultimul sfert al secolului al XVII-lea şi în a doua pătrime a secolului al XVIII-lea, coincide cu marele interval al creşterii salariilor nete, în timp ce micşorarea acestora din urmă în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea şi a primului sfert al secolului al XIX-lea se petrece concomitent cu o semnificativă ascensiune a ratelor supravieţuirii. Aşadar dacă evoluţia salariilor nete este legată de fluctuaţiile nivelului de alimentaţie – şi astfel stau, cu siguranţă, lucrurile în cazul populaţiei salariate –, se pare că nu putem distinge nici o relaţie directă cu supravieţuirea, cel puţin la nivelul comunităţii; dimpotrivă, dacă există vreuna, e adevărat exact contrariul.

Pentru alte ţări trebuie să ne mulţumim cu indicii indirecte. O primă observaţie ar fi că perioadele caracterizate de salarii nete ridicate, deci de resurse alimentare îndestulătoare, proprii fazelor de regres demografic – secolul ce a urmat ciumei din 1348 şi secolul al XVIII-lea –, cunosc o frecvenţă mare a crizelor de mortalitate: revenirile marilor epidemii nu depind de nivelul alimentaţiei. În Toscana, plata zilnică pe care o primea un ajutor de zidar îi permitea acestuia să cumpere 0,2-0,3 dintr-o baniţă de grâu înainte de ciuma din 1348; valorile medii sporesc la 0,6 în prima jumătate a secolului al XV-lea, pentru a scădea din nou la 0,2 în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cea mai mare frecvenţă a perioadelor de

criză apare până la jumătatea secolului al XV-lea (când, pe de altă parte, salariile nete atinseseră cotele cele mai înalte) şi descreşte puternic, ajungând la limita de jos în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când şi salariile nete sunt minime.

Ciuma este devastatoare şi în faţa ei puţin contau protecţiile individuale şi sociale – între care tipul ori gradul de alimentaţie. Dar în a doua parte a veacului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea, ciuma a dispărut din Italia şi marile crize ale mortalităţii sunt legate adesea de perioade de foamete. Totuşi, nu există o relaţie solidă între salariile nete şi crizele mortalităţii. De exemplu, coroborarea veniturilor nete ale muncitorilor constructori milanezi (exprimate în kilograme de pâine ce puteau fi achiziţionate cu plata zilnică) cu frecvenţa crizelor mortalităţii în Italia Centrală şi de Nord nu demonstrează o uniformitate a evoluţiei. Dimpotrivă, limita de jos a salariilor nete în perioada 1740-1800 coincide cu perioada de minimă frecvenţă a crizelor de mortalitate. În rest, veniturile reale scad aproape peste tot în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când speranţa de viaţă îşi începe ascensiunea.

Paradoxuri şi realităţi

Ceea ce am afirmat până acum pare, în mod paradoxal, să absolve, cel puţin pentru perioade mari, sistemul agricol european de vina de a fi redus resursele alimentare şi de a fi fost principalul factor coercitiv al demografiei de pe continent. Pe intervale scurte, în schimb, legătura între hrana disponibilă şi mortalitate a fost confirmată. Aceste concluzii trebuie oarecum temperate şi plasate în context mai larg.

În primul rând, polemica despre relaţia între nutriţie şi mortalitate a demonstrat că aceasta există cu siguranţă, dar mai ales pe fondul unei malnutriţii accentuate; în plus, multe molime ce au marcat contextul epidemiologic al populaţiilor vechiului regim – ciuma în particular – loveau independent de nivelul nutriţiei şi al averilor şi condiţionau marile cicluri ale mortalităţii pe durate de timp atât scurte, cât şi lungi. Cea de-a doua consideraţie priveşte nivelul „normal" de alimentaţie – în anii nebântuiţi de numeroase crize –, care era moderat, însă perfect adecvat supravieţuirii. Totuşi, o parte importantă a populaţiei nu atingea standardele minime ale unei vieţi

normale şi procentul lor putea creşte în perioadele dificile din punct de vedere economic. Cea de-a treia observaţie – legată de prima şi accentuând-o pe a doua – pune în evidenţă lipsa legăturii între avere şi mortalitate şi, pe durate lungi de timp, între ciclurile nivelului de trai şi ciclurile mortalităţii. O a patra consideraţie va fi formulată complet mai târziu (*cf.* cap. 6), când vom contrazice teza – susţinută de mulţi – că diminuarea mortalităţii ce are loc în mare parte a Europei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ar fi asociată cu îmbunătăţirea nivelului de trai şi a standardelor alimentare. A cincea şi ultima observaţie are un caracter mai general. Alimentaţia este o componentă esenţială – putem spune chiar principală – a bunăstării populaţiilor vechiului regim; accesibilitatea acesteia nu conducea doar la o bună condiţie fizică (ceea ce însemna şi o rată mai scăzută a mortalităţii faţă de cea din alte circumstanţe), ci şi la posibilitatea creşterii numerice a populaţiei, prin relaxarea frânei „preventive" malthusiene ce acţiona asupra căsătoriei, capacităţii reproductive şi mobilităţii. O societate în care se exercită constrângeri puternice asupra producerii resurselor sporeşte mai puţin, nu doar pentru că mortalitatea este mai ridicată în acest caz (din pricina frecvenţei mari a crizelor de subzistenţă, dacă nu din alte motive), ci şi din cauza obstacolelor ridicate în calea căsătoriei, formării nucleelor familiale şi mobilităţii. Introducerea noilor culturi în secolul al XVIII-lea – cartoful şi porumbul –, mai degrabă decât să îmbogăţească regimul alimentar, a sporit stocul de resurse şi posibilitatea înmulţirii populaţiei; dacă a contribuit la reducerea frecvenţei crizelor (şi, în acest mod, a mortalităţii), ea a favorizat, de asemenea, nupţialitatea şi, prin intermediul acesteia, reproductivitatea.

Capitolul 4

Microbi şi boli

Precaritatea vieţii

Discutând cu contemporanii săi despre problemele de etică ale locuitorilor oraşelor ce se confruntau cu ciuma, umanistul florentin Coluccio Salutati amintea că fusese martor la numeroase molime care l-au surprins prin locurile prin care îl purtaseră treburile sale de funcţionar public: la Bologna, Florenţa, Pisa, Viterbo, ca şi în alte părţi. Salutati a ajuns la bătrâneţe – s-a născut în 1331 şi a murit în 1406 –, iar în cursul vieţii sale a supravieţuit cel puţin unei jumătăţi de duzină de izbucniri violente ale ciumei. Un destin cu mult mai norocos decât al majorităţii contemporanilor săi, căci cei născuţi înaintea marii dezlănţuiri a ciumei nu rezistau, în medie, mai mult de douăzeci de ani. Aceasta nu a împiedicat însă apariţia, afirmarea şi înflorirea celebrei civilizaţii renascentiste, chiar într-o epocă a precarităţii vieţii şi a supravieţuirii incerte, nu doar în circumstanţe excepţionale, ci şi în perioade de o absolută normalitate.

În vechiul regim, speranţa de viaţă este scăzută, în mod obişnuit cuprinsă între 25 şi 35 de ani. Numai în cazuri cu totul ieşite din comun – intervale complet lipsite de epidemii, crize economice şi sociale – aceasta atinge 40 de ani. În Anglia – unde condiţiile de trai sunt superioare celor de pe restul continentului –, pe parcursul a aproximativ 300 de ani (1541-1826), speranţa de viaţă ajunge la cifra de 40 numai în trei perioade de câte cinci ani, dintre care două se găsesc în fericita epocă elisabetană. Vârsta amintită va fi atinsă, în ţările europene cele mai favorizate, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar la periferia continentului va trebui să aşteptăm pentru aceasta secolul următor. Durata existenţei este astfel clar determinată de condiţiile de supravieţuire proprii populaţiilor vechiului regim.

Există „sindromul înapoierii" – o combinaţie de bunuri materiale insuficiente şi cunoştinţe puţine – care constituie cel mai puternic element coercitiv al creşterii demografice. Acesta dispare definitiv în secolul al XIX-lea, când sporirea resurselor materiale se asociază cu înmulţirea cunoştinţelor – esenţiale fiind cele cu privire la transmiterea bolilor.

Dacă sindromul înapoierii la care ne-am referit ar da automat naştere unei mortalităţi ridicate şi relativ uniforme, problema istorică ar fi destul de simplă. Însă lucrurile sunt cu mult mai complexe, pentru că există valuri mari de mortalitate ce necesită explicaţii şi au consecinţe demografice considerabile: în condiţiile unei natalităţi constante şi ale unei speranţe de viaţă în jur de 30 de ani, fiecare an în plus (ori în minus) faţă de acest nivel producea o mărire (sau o scădere) a ratei de creştere egală cu circa 1,1‰, ce avea un impact relevant asupra ritmului de sporire a populaţiei. Pentru a înţelege mai bine natura mortalităţii în vechiul regim, trebuie să adăugăm că între două treimi şi trei pătrimi din decese se petreceau din cauza unei boli contagioase, adică – în ultimă instanţă – prin acţiunea microbilor (bacterii, viruşi, protozoare etc.). Chiar şi în 1871 în Anglia şi 1881 în Italia (perioadele cele mai îndepărtate despre care avem statistici credibile referitoare la cauzele morţilor), aproximativ două treimi din decese erau provocate de boli contagioase (tuberculoză, scarlatină, difterie, tifos, febră tifoidă, boli respiratorii, diaree, enterită etc.). Predominanţa bolilor infecţioase – deşi elementele sunt mai puţin certe – este dovedită, de asemenea, de acele *Bills of Mortality* din Londra, referitoare la cauzele morţilor în secolul al XVII-lea, precum şi oriunde există rudimentele unei clasificări a acestora. Poate că numai în civilizaţiile bazate pe vânătoare şi agricultură impactul bolilor infecţioase a fost sensibil mai scăzut, el fiind compensat însă de frecvenţa mai mare a morţilor violente.

Aşadar la o ultimă privire, microbii ne apar drept marele element coercitiv al demografiei vechiului regim; ei sunt agenţii bolilor şi ai majorităţii morţilor. Deci dacă se doreşte explicarea fluctuaţiilor mortalităţii, este esenţial să înţelegem mecanismul complex ce determină transmiterea microbilor, virulenţa şi caracterul lor letal. Acesta depinde de aspectele definitorii ale sindromului înapoierii, care, după cum am afirmat, este propriu societăţilor anterioare secolului al XIX-lea: în primul rând, de dotarea cu bunuri în mai mare

ori mai mică măsură (hrană, îmbrăcăminte, locuinţe, mijloace de producţie etc.) şi de comportamentele legate de producţie şi consum (precum şi de viaţa în comun) ce decurg de aici ; în al doilea rând, de nivelul cunoştinţelor, mai ales cele referitoare la transmisibilitatea bolilor şi la vindecarea lor. Acesta din urmă rămâne rudimentar până în secolul trecut, iar lupta împotriva duşmanului necunoscut şi invizibil (microbii) are loc uneori la întâmplare, alteori făcându-se observaţii precise şi corecte, fiind însă aproape întotdeauna ghidată de teorii eronate.

Lumea microbilor este un univers viu şi mereu în schimbare, supus legilor biologiei, care se modifică în funcţie de mediu şi de contextul social cu care vine în contact. Acest proces de transformare are o importanţă deosebită pentru specia umană : bolile violente îşi atenuează în timp gravitatea, cele iniţial inofensive devin periculoase, unele apar pentru prima dată într-o perioadă istorică determinată, altele dispar în mod misterios. În partida în doi dintre microbi şi oameni, al cărei final e fie boala, fie sănătatea, viaţa ori moartea, importante sunt câmpul de bătaie (mediul, contextul), regulile confruntării şi cunoaşterea reciprocă a adversarilor (acomodarea agentului patogen cu gazda sa).

În această schemă, destinată interpretării mortalităţii vechiului regim ca rezultat al bătăliei dintre schimbătoarea lume a microbilor şi contextul subdezvoltării în care se situează populaţia europeană, trebuie introduse alte trei elemente având un caracter transversal, ca să-l numim astfel, elemente ce au o puternică influenţă asupra fenomenelor pe care le vom aborda. Primul îl constituie localizarea geografică a Europei – parte a continentului Eurasia şi răscruce pentru „migraţiile de microbi", în epoca modernă, din estul asiatic spre vestul american. Ciuma şi holera îşi au originea în Orient şi tot către est se retrag când dispar (concept de altfel relativ) de pe continent. Febra galbenă şi poate sifilisul provin din Lumea Nouă. În orice caz, deschiderea treptată a Europei pune tot mai mult în contact populaţia acesteia cu microbi, paraziţi şi agenţi patogeni străini, dar relevanţi în cadrul general al bolilor şi sănătăţii. Al doilea element este rolul tulburărilor politice în răspândirea bolilor infecţioase. Zinsser observă cu privire la tifos : „Când a luat sfârşit războiul de treizeci de ani, orice colţişor al Europei era un focar de infecţie". Acelaşi lucru se poate spune despre urmările căderii lui Carol al VIII-lea în Italia ori despre războaiele napoleoniene în

Europa. Cel de-al treilea aspect e strict demografic şi ţine de creşterea populaţiei pe continent şi dezvoltarea oraşelor, precum şi de sporirea şi expansiunea deplasărilor de mărfuri şi de populaţie. Cu cât populaţia e mai numeroasă şi densitatea sa mai mare, cu atât devine mai uşoară transmiterea de agenţi patogeni de la individ la individ; aglomerări de dimensiuni ample permit supravieţuirea şi răspândirea microbilor care nu ar fi putut rezista în contextul unei populaţii reduse ca număr şi cu o densitate mică. De aceea, am putea lansa afirmaţia că, în cele patru secole ce separă cifra cea mai de jos a populării, după ciuma din prima parte a secolului al XV-lea, de ajunul naşterii microbiologiei moderne, sporirea populaţiei europene, extinderea oraşelor ca număr de locuitori, dimensiuni şi densitate, mai marea mobilitate a indivizilor, înmulţirea contactelor cu popoare non-europene purtătoare de alte molime au constituit tot atâţia factori favorabili răspândirii bolilor infecţioase.

O lume în mişcare

Am precizat deja, în termeni generali, că ansamblul bolilor ce condiţionează supravieţuirea umană nu este fix, după cum variabil este şi tributul exprimat în rate ale mortalităţii plătit acestora. Epidemiologia ne poate ajuta să facem această afirmaţie mai precisă şi mai articulată; trebuie să ne limităm însă la câteva aspecte funcţionale. Microbii – termen prin care definim un ansamblu eterogen alcătuit din bacterii, viruşi, protozoare, spirocheţi, rickettsii etc. – sunt agenţii ce cauzează bolile şi majoritatea morţilor, cel puţin aşa se întâmpla în trecut. Pentru ca boala să ia amploare, trebuie ca microbii (chiar dacă numai o mică parte a acestora este dăunătoare, bineînţeles) să intre în corpul uman, să supravieţuiască aici, să se multiplice, să iasă din el, să reziste în exterior şi să găsească o cale de acces la alt organism, reînnoind astfel ciclul. Modurile de transmitere şi de „pătrundere" în organismul omenesc sunt foarte variate, dar pot fi împărţite în patru categorii. Prima cuprinde afecţiunile aparatului digestiv care se transmit pe cale fecală, prin contaminare – a apei, în general – şi ulterioara ingerare a hranei contaminate. Febra tifoidă şi paratifoidă, dizenteria, diareea şi holera sunt bolile cele mai grave şi mai des întâlnite, care cauzează majoritatea deceselor. Cea de-a doua categorie se referă la bolile care se transmit

prin traiectul aparatului respirator şi pe cale aeriană, prin punerea în circulaţie a particulelor infectate (prin intermediul tusei, strănutului, dar şi vorbirii) ce trec de la o persoană la alta: aparţin acestei serii vărsatul, difteria, tuberculoza, pojarul, gripa şi chiar o variantă mai puţin întâlnită – însă cu mult mai gravă – a ciumei, cea pulmonară. A treia cale de contaminare este cea a aparatului reproducător (sifilisul, alte boli venerice, iar astăzi chiar şi SIDA). Bolile din a patra categorie nu trec prin „porţile de intrare" naturale ale organismului, ci prin sânge ori ţesuturi, prin intermediul muşcăturilor sau pişcăturilor de animale (purici, păduchi, căpuşe, ţânţari) ce transferă agenţii patogeni de la un om la altul sau de la animale – adevărate *reservoirs* de microbi (cum este şoarecele pentru ciumă) – la om. Această categorie reuneşte câteva dintre marile protagoniste ale epidemiilor şi endemiilor din trecut – ciumă, tifos, febră galbenă, malarie –, printre numeroase alte molime de importanţă secundară, şi adaugă un nou element cadrului deja complex în discuţie, provenit din relaţiile între lumea animală – care conservă (*reservoir*) şi transmite (vectori) microbii – şi colectivităţile umane.

Această categorizare simplă este suficientă pentru a demonstra că transmisibilitatea e puternic condiţionată de înzestrarea cu bunuri, moduri de viaţă şi comportamente; simplificând şi mai mult, putem spune că primei categorii (răspândirea prin aparatul digestiv) i se asociază resursele de apă; cea de-a doua (transmiterea prin aer) depinde de densitatea umană; a treia – de obiceiuri şi comportamente; iar ultima – de diverse dimensiuni a ceea ce numim igienă (publică ori privată). De-a lungul secolelor, numeroase schimbări în privinţa comportamentelor, tehnicilor de producţie şi tipurilor de consum au modificat treptat modalităţile de transmitere a bolilor, micşorând sau sporind riscul pe care îl prezintă acestea. Ar fi inutil să întreprindem o analiză detaliată a acestor transformări, pentru că direcţia de dezvoltare nu este liniară. Evoluţia tehnicilor de construcţie în piatră sau cărămidă a determinat, cu siguranţă, împuţinarea şoarecilor ce răspândeau ciuma din case, dar extinderea oraşelor a facilitat instalarea coloniilor de şobolani care au păstrat-o ca boală endemică. Asanările mlaştinilor au redus, desigur, focarele de infecţie întreţinute de ţânţarul anofel purtător al malariei, însă acelaşi progres agricol a introdus altele prin construcţia de bazine şi rezerve de apă. Cântărirea în această manieră a consecinţelor ipotetice ale

numeroaselor schimbări şi inovaţii ar fi o muncă instructivă, fără îndoială, însă inutilă pentru înţelegerea marilor direcţii de evoluţie.

O altă variabilă în relaţia microbi – oameni îl constituie procesul de adaptare reciprocă şi mecanismele evolutive pe care acesta le pune în joc. „În termeni generali, scria în 1962 Sir Macfarlane Burnet, când două organisme au dezvoltat o relaţie de tipul gazdă – parazit, supravieţuirea speciei parazitare este facilitată nu de distrugerea gazdei sale, ci de stabilirea unui echilibru, în urma căruia parazitul să poată consuma o cantitate de resurse suficiente existenţei şi înmulţirii sale, însă nu atât de mare încât să o ucidă pe aceasta. Pentru a se ajunge la un asemenea echilibru, sunt necesare lungi perioade de interacţiune şi selecţie a celor două specii. [...] Un echilibru stabil se dezvoltă foarte rar; de cele mai multe ori, au loc fluctuaţii violente, dintre care unele iau formă epidemică, dar, în ciuda lor, cele două specii rezistă." Treizeci de ani mai devreme, Zinsser observa: „În realitate complexe din punctul de vedere al funcţionării şi metabolismului, aceste organisme aparent simple [microbii] demonstrează o uimitoare flexibilitate chimică şi biologică; şi deoarece generaţiile se succed într-un ritm alert (la fiecare două ore în circumstanţe favorabile), fenomenul infecţiei constituie un proces evolutiv accelerat, propice observării mutaţiilor adaptative. De aceea, ne-ar surprinde dacă nu s-ar ivi mereu noi tipuri de parazitism – adică de infecţie – şi dacă, printre formele existente, nu ar fi apărut modificări în privinţa adaptării reciproce dintre parazit şi gazdă, în secolele despre care avem informaţii". Aceste principii generale – am citat aici doi biologi eminenţi interesaţi de istorie – rămân valabile şi astăzi: „Datorită cantităţilor mici de ADN şi ARN prezente în componenţa lor, a ritmului rapid de creştere şi a numărului mare, microbii patogeni se pot dezvolta şi adapta foarte uşor. Aceste mecanisme evolutive le permit să se adapteze la noi celule-gazdă, să producă alte toxine, să depăşească ori să suprime riposte inflamatorii sau imunitare şi să dezvolte rezistenţă la medicamente şi anticorpi. Capacitatea de adaptare este necesară pentru succesul în luptă şi pentru supravieţuirea evolutivă a oricărei specii de microbi, dar ea este crucială în cazul celor patogene, care trebuie să înfrunte defensiva gazdei şi competiţia cu alţi microbi". Aşa se exprimă o comisie oficială americană ce abordează tema apariţiei noilor boli.

Apelând la autoritatea biologilor, e bine să i se amintească istoricului populaţiei – care ştie prea puţine despre ADN şi ARN, despre sisteme imunitare ori mutaţii şi recombinări genetice – că virulenţa şi gravitatea afecţiunilor se pot modifica în timp şi că există o tendinţă generală în ceea ce priveşte adaptarea reciprocă între om şi agentul patogen, care privilegiază variantele mai puţin violente ale bolilor. Mai mult, noi forme patologice pot apărea prin mutaţiile patogenilor (relevante fiind transformările tipurilor de gripă sau hepatita B), prin contaminarea de la alte specii animale (febra galbenă şi SIDA, boli despre care se presupune că provin de la maimuţe) ori prin zoonoză, contractarea, din cauza contactului cu animalele, a unor infecţii netransmisibile de la om la om (turbarea, tularemia, encefalita şi *dengue*).

Aşadar complexul ansamblu de relaţii – biologice şi comportamentale – care iau naştere între universul microbilor, lumea animalelor ce serveşte drept rezervor şi vector şi cea umană nu este stabil. Nu doar pentru că societatea umană îşi creează mereu noi posibilităţi materiale şi sociale, ci şi fiindcă forţele evolutive modifică natura şi complexitatea agenţilor patogeni, iar relaţiile între oameni şi animale se află în continuă schimbare. Convingerea la care s-a ajuns în anii '50 şi '60 că bolile infecţioase au fost definitiv stăpânite au determinat institutele de cercetare şi corpurile de control al sănătăţii publice să slăbească vigilenţa. Însă apariţia virusului HIV şi a bolii SIDA a readus puternic în atenţie tema bolilor noi, a reizbucnirii unora din trecut despre care se credea că fuseseră învinse şi a valabilităţii înţeleptelor cuvinte ale lui Zinsser şi Burnet, amintite mai sus. *Dengue*, tularemia, *Lyme disease*, *Lassa fever* şi Ebola sunt nume de afecţiuni necunoscute anterior (ceea ce nu înseamnă că ele nu au existat), apărute spre sfârşitul secolului XX, în vreme ce boli eradicate – tuberculoza, malaria şi holera – încep să se facă iarăşi simţite. Trecutul nu e mai prejos, istoria oferindu-ne exemple foarte convingătoare despre diversitatea molimelor şi a incidenţei lor. Gândul se îndreaptă, desigur, către ciumă, nouă pentru acest mileniu la izbucnirea sa în 1347 – însă despre aceasta vom discuta mai târziu. În Europa epocii moderne şi contemporane s-au manifestat cu certitudine boli necunoscute – ori „reapărute" – care au determinat epidemii extrem de grave sau infirmităţi şi invalidităţi permanente: tifosul şi sifilisul, „sudoarea englezească" (*sweating sickness*) şi holera, febra galbenă şi pandemia de gripă din 1918 („gripa spaniolă").

Originea sifilisului constituie şi astăzi obiectul dezbaterilor: nu este clar dacă acesta e originar din Lumea Nouă, fiind importat după 1492, sau a existat şi înainte în formă non-epidemică şi, oricum, mai puţin violentă. Ceea ce se ştie este că cercetătorii contemporani consideră nouă boala care se face simţită printre soldaţii care l-au urmat pe Carol al VIII-lea la ocuparea Neapolelui, pentru a contamina apoi şi armatele milaneze şi veneţiene, ca şi cele germane, sub conducerea lui Maximilian I. În perioada 1494-1496, epidemia s-a răspândit în toată Europa, adusă de ostaşii care se întorceau în ţările lor de baştină, deşi oamenii de atunci erau la fel de indecişi ca şi istoricii asupra originii sale, după cum atestă numele date molimei (boala franceză, *sickness of Naples*, *Spanish pox*). Dar de mai mare interes decât provenienţa este violenţa bolii. Chirurgul militar Marcello Cumano furnizează una din primele descrieri precise ale sifilisului ce-i ataca pe soldaţii veneţieni în timpul asediului Novarei din 1495: pustulele ce acopereau faţa şi întregul corp, chiar organele genitale, şi persistenţa lor timp de un an sau mai mult, ca în cazul leprei, ulceraţiile şi cumplitele dureri ale membrelor. Pierderea ţesuturilor de pe nas, gură şi gât dădea un aspect înfiorător suferinzilor. Fracastoro a observat că ulceraţiile se extindeau până la oase, producând leziuni mari cât ouăle. Decesele erau numeroase, iar supravieţuitorii rămâneau marcaţi de boală ani de zile. Tot Fracastoro – căruia sifilisul îi datorează numele datorită poemului compus în 1530, *Syphilis sive de morbo gallico* – afirmă, în opera sa *De contagione*, că virulenţa bolii se atenuase faţă de momentul apariţiei sale, după cum se vede din modificarea treptată a simptomelor (cum ar fi extinderea mai restrânsă a pustulelor pe corp).

Exemplul sifilisului este important nu atât prin impactul său asupra nivelului mortalităţii – la Londra, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, aşa-numitul *French pox* a produs câteva zeci de morţi pe an din cele circa 10.000 de decese, o cifră destul de mică, deşi contemporanul John Graunt o considera subestimată –, cât mai degrabă prin ilustrarea bine documentată a acomodării reciproce dintre microb şi gazda umană, ca şi prin diminuarea virulenţei sale. În vreme ce, în secolele următoare, sifilisul a rămas o maladie răspândită, chiar dacă ţinută sub un oarecare control, un alt flagel apare şi dispare pe parcursul a mai puţin de un veac. E vorba de aşa-numita „sudoare englezească" (*sweating sickness*) – poate un virus – ce ataca şi ucidea rapid, în mai puţin de o zi, iar în multe

cazuri în doar câteva ore. Începea noaptea sau în zori, cu frisoane violente, urmate de febră cu transpiraţie abundentă, dureri de inimă şi de cap. Au existat cinci asemenea epidemii: prima în 1485, la câteva săptămâni de la înfrângerea lui Richard al III-lea la Bosworth Field; a doua în 1507; a treia în 1518 – toate trei limitate la spaţiul englez, cu excepţia unor cazuri la Calais, în timpul celei de-a treia epidemii; a patra în 1528, apărută tot în Anglia, se răspândeşte pe jumătate din suprafaţa Europei, mai întâi în nordul Germaniei, în Danemarca, Prusia, Polonia, Livonia, Lituania şi Rusia; apoi în tot restul Germaniei, în Ţările de Jos, Elveţia şi Austria. Franţa e în mod miraculos ocolită, iar virusul nu trece nici de Pirinei şi Alpi, înspre Peninsula Iberică şi Italia. Ultima epidemie, cea din 1551, se menţine între graniţele Angliei. Ulterior, nu se mai întâmplă nimic. Teoriile despre apariţia şi dispariţia acestei *sweating sickness* se bazează pe conjecturi; însă cert e că era vorba de o plagă nouă – prin simptomele precise şi inconfundabile – şi că, după 1551, nu a mai rămas nici urmă din ea.

Instabilitatea caracterizează şi marile infecţii epidemice care se află în prim-planul epidemiologiei din trecut. Printre acestea se remarcă tifosul exantematic, cauzat de un microb – rickettsia – transmis de păduchele parazitar al omului. În varianta lor europeană (cea umană, pentru a o distinge de forma specifică rozătoarelor, predominantă în America – al cărei *reservoir* este şoarecele), infecţiile în stare latentă sunt răspândite la oameni, printre care există purtători fără simptome, şi transmise de la persoană la persoană prin pişcăturile păduchelui. Atunci când infestarea cu păduchi devenea extrem de puternică – cum se întâmpla de obicei în timpul războaielor, foametei şi al altor tulburări –, favorizată de sărăcie, mizerie şi promiscuitate (în cazărmi, închisori, ospicii şi spitale), transmiterea microbului de la individ la individ se accentua rapid, iar endemia se transforma în epidemie. În prima săptămână a bolii apar exantemele (erupţiile), în cea de-a doua o febră puternică, iar în a treia are loc un colaps cardiac şi moartea sau vindecarea subită. Înainte de apariţia tratamentelor moderne, mortalitatea era ridicată, în jur de 20%. Totuşi, nu ne interesează atât caracteristicile bolii aici, cât mai ales faptul că diferite aspecte ne fac să credem că ceea ce apare în secolul al XVI-lea este o boală nouă. Un prim element are caracter pur biologic: „Există o caracteristică a tifosului ce sugerează că nu ar fi o boală umană eradicată *ab antiquo*, şi anume faptul că este

fatală pentru păduche. Acesta e unul dintre puţinele cazuri în care insecta-vector a unei boli umane este ucisă de microbul pe care îl transmite. Deducţia cea mai plauzibilă este că tifosul păduchelui reprezintă o dezvoltare relativ recentă şi că boala ar fi evoluat în alte gazde decât păduchele şi omul". Cu alte cuvinte, nu ar fi avut loc (încă) acea adaptare reciprocă între microb şi gazda-vector (păduchele) ce constituie evoluţia normală a unor astfel de boli. Cel de-al doilea element este, în schimb, de natură istorică. La momentul izbucnirii sale în Europa, tifosul apărea drept o boală nouă, cu simptome specifice nemaiîntâlnite. În Spania, se presupune că s-ar fi făcut simţit în 1489-1490, în Granada, în rândul armatelor creştine aflate în război cu maurii, transmis fiind de soldaţii proveniţi din Cipru; în Italia, probabil că tifosul exantematic s-a numit popular „mal mazzucco", el apărând o dată cu epidemia de ciumă din 1477-1479. În *De contagione*, Fracastoro aminteşte epidemiile de tifos exantematic din Italia anului 1505 – şi apoi 1528 –, pe care le consideră nou apărute în acea perioadă, observând însă că molima era cunoscută în Cipru, precum şi *maioribus nostris* („strămoşilor noştri"). În orice caz, este posibil ca prima sa manifestare în formă epidemică şi gravă să fi fost precedată de izbucniri sporadice şi restrânse ca spaţiu. Cert este că, de la începutul secolului al XVI-lea şi până la războaiele napoleoniene, tifosul se va afla la loc de frunte printre epidemiile europene.

Cele trei tipuri discutate – sifilisul, o molimă a cărei violenţă se atenuează rapid, acea *sweating sickness*, ce se iveşte şi dispare apoi în neant, precum şi tifosul, care de la apariţia sa îşi sporeşte gravitatea şi răspândirea – sunt emblematice pentru fluctuaţiile universului bolilor sub acţiunea mecanismelor evoluţiei biologice. Alte exemple de izbucniri ale bolilor (febra galbenă, encefalita) ori de dispariţii ale acestora (lepra) se datorează evoluţiei biologice a viruşilor şi bacteriilor, interacţiunii între lumea animală şi cea umană sau acţiunii conştiente ori inconştiente a societăţii. Este aşadar natural ca, de-a lungul secolelor şi pe fondul unei mortalităţi ridicate – asociată cu sindromul subdezvoltării despre care am discutat la început –, condiţiile de supravieţuire a populaţiilor europene să fi cunoscut oscilaţii şi cicluri semnificative.

Ciuma: un joc în patru

La 4 iunie 1529, Campeggio, ambasadorul Veneţiei, scrie de la Londra că frigul persistă, iar oamenii continuă să aprindă focul ca în ianuarie şi să se îmbrace precum iarna; ciuma începe să facă ravagii, adaugă el, şi populaţia se teme de *sweating sickness*. Capriciile vremii sunt asociate cu cele ale microbului fatal, devenit de acum ceva obişnuit în Europa, după două secole de la apariţia sa. Dintre toate fenomenele care au avut un impact demografic, nici unul nu este atât de bine cunoscut ca ciuma. Istoricul dispune de o literatură imensă pe această temă, de o iconografie îmbelşugată şi o analiză ştiinţifică detaliată, ce nu pot fi rezumate în aceste pagini.

Dacă Europa ajunge la jumătatea secolului al XV-lea cu o populaţie redusă la două treimi sau chiar mai puţin faţă de veacul anterior, aceasta se datorează, fără îndoială, numeroaselor valuri de ciumă de după 1347; redresarea fragilă în a doua parte a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea are loc – chiar dacă nu în întregime – tot din cauza ciumei; progresul susţinut şi continuu din secolul al XVIII-lea se realizează, în parte, graţie retragerii şi dispariţiei acestei boli; multe sisteme demografice s-au transformat datorită adaptărilor de durată la marile epidemii de ciumă. Nu mă refer aici la tot atât de importantele consecinţe economice pe care molima le-a avut asupra preţurilor, salariilor, regimurilor funciare ori producţiei; şi nici la cele sociale şi politice, religioase şi psihologice. Ciuma este protagonista pe scena demografiei vechiului regim şi ni se pare indispensabilă cercetarea ei din patru puncte de vedere: primul este cel epidemiologic; al doilea este cel cronologic şi geografic; al treilea se referă la dispariţia sa; şi, în sfârşit, al patrulea, la impactul său demografic.

Să începem cu aspectul epidemiologic. Ciuma este, în realitate, un joc în patru, a cărui influenţă demografică depinde de comportamentul participanţilor. Într-adevăr, unul dintre aceştia, bacilul *Yersinia pestis* (numit astfel de Yersin, care l-a izolat în 1894 la Hong Kong), nu modifică niciodată jocul, deoarece virulenţa sa – cu alte cuvinte, capacitatea sa de a invada, de a se înmulţi şi de a ucide organismul-gazdă – pare să rămână constantă în împrejurări dintre cele mai diverse. Însă ceilalţi trei jucători – şoarecele (sau alt rozător) care reprezintă acel *reservoir* al bacilului, puricele care îl transmite

şi omul care îi este victimă – îşi schimbă adesea mişcările. Lăsând metafora la o parte şi sintetizând pe cât posibil, epidemia de ciumă cunoaşte câteva etape. Bacilul trăieşte în stare endemică în şoareci (în una din cele trei mari varietăţi europene : cea a epocii trecute, *Mus musculus*, cea modernă, *Rattus rattus*, şi cea contemporană, *Rattus norvegicus*) ori în alte specii de rozătoare (veveriţe, marmote etc.). El este transmis de la un şoarece la altul prin pişcăturile puricelui (*Xenopsylla cheopis*), vectorul bolii. Atunci când şoarecii se înmulţesc foarte mult, cazurile sporadice – mortale – de ciumă se pot transforma în epidemie (sau, mai bine zis, epizootie); moartea şoarecelui priveză puricele de sursa lui preferată de hrană şi, dacă acesta nu găseşte o nouă gazdă din aceeaşi specie (ceea ce devine tot mai dificil pe măsură ce epizootia ia amploare), e constrâns să se adapteze la gazda umană, pe care o infectează în timp ce se hrăneşte. Pişcătura puricelui infectat determină, după o incubaţie de câteva zile, apariţia bolii, cu mărirea dureroasă a glandelor limfatice („buboaie"), febră puternică, inflamarea organelor interne şi stare comatoasă. Procentul mortalităţii oscilează între două treimi şi patru cincimi din cei loviţi de boală. Ciuma bubonică poate cauza şi o pneumonie secundară, iar prin contact direct conduce la apariţia formei pulmonare, caz în care decesul în trei zile e aproape garantat. Moartea gazdei umane înseamnă o nouă migrare a puricelui infectat şi deci o altă posibilă contaminare. E clar deja din această schemă că există numeroase variabile în joc : nu atât virulenţa bacilului, cât : a) dimensiunile, densitatea şi mobilitatea coloniei de şoareci ; b) imunizarea acestora ; c) intensitatea parazitării cu purici – sau, mai simplu spus, numărul de purici pe şoarece infectat – şi mobilitatea lor ; d) vecinătatea populaţiei umane cu cea a rozătoarelor şi raportul între ele, ceea ce favorizează trecerea puricelui de la şoarece la om. Datorită cercetărilor moderne întreprinse în timpul ultimei mari pandemii de ciumă – ce a avut loc în 1894 la Hong Kong –, s-au adunat numeroase elemente care explică mai clar ceea ce s-a întâmplat în trecut. Probabilitatea izbucnirii unei epidemii este foarte mică dacă populaţiile de şoareci sunt reduse ca dimensiuni ori se află departe de cele umane ; dacă acestea au devenit imune, supravieţuind în contextul unor epizootii grave ; dacă specia umană îşi ia precauţiile de cuviinţă pentru a nu intra în contact cu cea a şoarecilor ; ori dacă vectorul – puricele – e prea puţin sau chiar deloc mobil, din cauza hibernării. Cu cât contrariul se dovedeşte mai

aproape de realitate, cu atât vor exista mai multe circumstanţe favorabile molimei. Pentru ca o epidemie de ciumă să izbucnească, trebuie ca bacilul să fie conservat în gazda pe care o alege – şoarecele – ori să fie reintroduşi şoarecii şi puricii infectaţi (pe vapoare, în bunurile destinate comerţului, ori prin migraţie) şi să existe o puternică interacţiune între şoareci şi oameni (după cum se întâmplă adesea, căci şoarecele îşi asigură existenţa vieţuind în apropierea speciei umane). În prezent, există încă focare de ciumă chiar şi în lumea occidentală, menţinute de specii de rozătoare sălbatice. Din când în când – cum se întâmplă în Munţii Stâncoşi – e contaminat vreun vânător ori excursionist, dar infecţia nu găseşte cale să se extindă. De fapt, ciuma se poate răspândi, în forma sa pulmonară, şi fără intermedierea puricelui, căci transmiterea se realizează direct prin tuse şi strănut, în lipsa insectei. Însă la origine trebuie să existe întotdeauna cazuri de ciumă bubonică.

Dacă luăm în considerare cei patru jucători – sau mai bine zis trei, presupunând că bacilul s-a comportat mereu la fel –, putem afirma că istoria a lăsat multe mărturii, chiar cantitative, despre om, doar câteva despre şoarece (migraţiile şi predominarea diverselor specii) şi aproape nimic referitor la purice. Ştim adesea finalul jocului (durata, numărul celor contaminaţi sau morţi, caracteristicile lor), ceea ce este suficient pentru a cunoaşte cronologia, răspândirea şi gravitatea infecţiei. Şi tocmai despre cel de-al doilea aspect al scurtei noastre prezentări cu privire la ciumă – cronologia şi geografia sa – trebuie să discutăm acum. Este oportun să amintim, înainte de toate, că Europa cunoscuse ciuma încă din epoca lui Iustinian. O primă pandemie care a izbucnit iniţial în estul Mediteranei, între 541 şi 544, a lovit Italia şi în special Europa mediteraneană în valuri succesive ce s-au stins în secolul următor; ciuma rămâne totuşi prezentă în estul Mediteranei până la mijlocul secolului al VIII-lea, continuând să atace Europa, dar pe arii restrânse. Cea de-a doua pandemie, apărută în 1347, începe să se retragă din Europa în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi de aceasta ne vom ocupa, nu fără a aminti însă că epidemiologii asociază cu o nouă pandemie – începută în 1894 în Hong Kong şi Canton, de unde s-a răspândit apoi în Manciuria, India şi în alte părţi ale lumii (ultimul eveniment foarte recent fiind acela din India anului 1994) – episoadele, extrem de grave în unele cazuri, care au marcat secolul XX.

În toamna anului 1347, mărfurile descărcate la Messina de pe câteva galere genoveze au întrerupt o lungă perioadă seculară de pace bacteriologică. Vasele veneau din porturile Mării Negre, fiind contaminate de ciuma adusă din Orient. Înainte de sfârşitul anului 1347, molima păşise în oraşul Reggio Calabria şi poate chiar la Genova, începându-şi marşul ce avea să cuprindă întregul continent în patru sau cinci ani. Către finele anului 1349, epidemia luase cu asalt Franţa, Anglia, sudul Germaniei, Elveţia şi Austria, pe lângă Italia şi Spania; până la sfârşitul anului 1350, ajunsese în Scoţia şi la populaţiile de la Marea Nordului şi Marea Baltică; iar când se încheia anul 1352, ea se întinsese deja în Polonia şi Rusia (figura 4.1). Acesta a fost însă doar primul dintr-o serie de valuri succesive: în Italia în 1360-1363, 1381-1384, 1388-1390 şi 1398-1400, cronologia fiind aproape identică în cazul Spaniei.

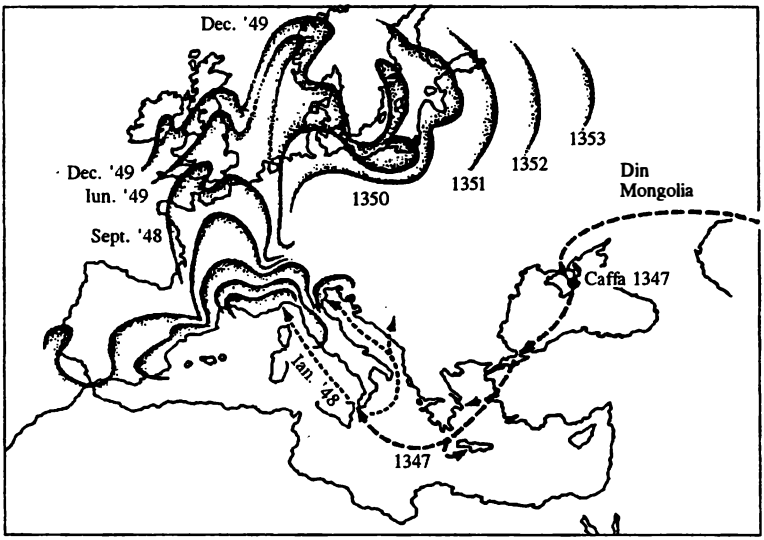

Sursă: C. McEvedy şi R. Jones, *Atlas of World Population History*, Penguin, Harmondsworth, 1978, p. 25.

Figura 4.1. *Răspândirea ciumei în Europa, 1347-1353*

În restul Europei, lucrurile se petrec într-un ritm similar: la o altă extremă a continentului – în Rusia –, valurile de ciumă s-au făcut simţite în 1363-1365, 1374-1377, 1387-1390 şi 1396; în

Anglia, documentele înregistrează, cu unele contradicţii, o *pestis secunda* în 1361, o *tertia* în 1368-1369, o *quarta* în 1375 şi o *pestis quinta* în 1391. În veacul următor, boala continuă să colinde întreaga Europă, însă epidemiile au caracter mai puţin răspândit, nu atât de bine sincronizat şi, în general, mai puţin grav, dacă se adevereşte că cifra minimă a populaţiei este atinsă în prima jumătate a secolului, în timp ce în a doua parte are loc o redresare evidentă. Rămânând la cazul Italiei, următoarele două secole nu au fost scutite de ravagii, începând cu ciclul anilor 1522-1530 (înrăutăţit de războaiele de după căderea lui Carol al VIII-lea) şi până la cele din 1575-1577 (mai ales în nord), din 1630-1631 (în centru-nord) şi 1656-1657 (în special în centru-sud). Deşi aceste explozii au fost înspăimântătoare – potrivit calculelor lui Cipolla, a fost secerată peste o pătrime din populaţia zonei centrale şi de nord lovită de boală –, ciuma nu a mai reprezentat totuşi o catastrofă dominantă, ca în veacurile precedente – deşi principalul concurent (tifosul) nu va căpăta niciodată aceeaşi tristă faimă. Începând cu secolul al XVI-lea, ciuma continuă să urmeze itinerare şerpuite în toată Europa, de-a lungul liniilor de comunicaţie majore, cunoscând salturi frecvente şi reapariţii metastatice, bruşte schimbări de direcţie şi revizitări ale zonelor devastate. Pe întregul continent, perioadele 1520-1530, 1575-1588, 1597-1604 ori 1624-1631 sunt marcate de o puternică răspândire a ciumei.

Nu are sens să umplem paginile cu referiri cronologice. Pentru a fixa ideile, este util să redăm pe scurt câteva date oferite de Biraben, care a cercetat şi evaluat localizarea şi cronologia epidemiilor de ciumă din Europa (incluzând Rusia şi omiţând Ucraina şi Balcanii). Potrivit acestuia, în perioada 1347-1534 ar fi existat 17 valuri, câte unul la 11,1 ani, iar între 1535 şi 1683, doar 11, într-un ritm uşor încetinit de unul la 13,4 ani. Până la jumătatea secolului al XV-lea, epidemiile fuseseră ritmate şi aproape sincronizate, ca şi cum ar fi fost determinate de fiecare dată de un focar extern; apoi ciuma devine endemică şi tinde să apară local, atunci când împrejurările o fac posibilă, iar episoadele nu mai coincid.

În fine, foarte importantă este cronologia dispariţiei ciumei din Europa. Dacă excludem Europa de Est şi unele evenimente restrânse la care mă voi referi, molima se retrage practic de pe continent în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În Spania, criza gravă din 1648-1652 se concentrează în Andaluzia, manifestându-se de asemenea în Valencia, Catalonia şi Aragón, dar lăsând neatinse regiunile

interne şi de nord. Următoarea vizită – între 1676 şi 1685 – va afecta în special arcul mediteranean al peninsulei. În Italia, ultimele apariţii ale ciumei, cu anumite excepţii pe care le vom discuta, se fac simţite în 1630-1631 în zona centrală şi septentrională, iar în 1652-1657 în cea meridională. În Franţa, ultimul val epidemic se manifestă între 1657 şi 1670, în timp ce în insulele britanice ultimele răbufniri au loc în Scoţia în 1647-1648, în Irlanda şi în Anglia de Nord şi de Vest, precum şi la Londra şi în restul Angliei în 1665 şi 1666. În perioada 1663-1670, ciuma venită pe mare de la Smirna la Amsterdam se răspândeşte în Anglia, Belgia şi nordul Franţei, urcă pe Rin către Elveţia, debarcă în porturile germane de la Marea Nordului şi Marea Baltică, până la Danzig, în 1669-1670. Începând cu 1670, nu mai există practic urme ale ciumei în aproape întreaga Europă Occidentală (nu însă cea baltică, răsăriteană şi balcanică).

Termenul „practic" necesită unele precizări. Fiindcă boala rămâne endemică în Asia şi nordul Africii, zonele deschise traficului de bunuri şi oameni sunt expuse contaminărilor. Astfel, Franţa (în Marsilia şi Provenţa) va fi din nou puternic răvăşită de ciumă în 1720-1722, din cauza contactului cu un vas de mărfuri provenit din Siria; în 1743, Messina – şi Reggio Calabria de cealaltă parte a strâmtorii – va fi afectată de o epidemie gravă, adusă de o navă genoveză venită din Morea; în 1813, va fi atinsă insula Malta. Carantine şi cordoane sanitare vor reuşi să stopeze epidemiile, care rămân locale, însă violente. În Europa de Est, retragerea va fi mult mai tardivă din cauza legăturilor directe cu focarele asiatice; epidemia din 1709-1712 va tulbura Balcanii, Austria, Boemia şi Europa Orientală, populaţiile baltice, ca şi oraşele Danzig, Copenhaga şi Stockholm. În Rusia, molime apărute în sud ameninţă fără a lovi însă centrul ţării în 1727-1728; cea din 1770-1772 va ajunge totuşi la Moscova. Ciuma revine constant în Balcani, până când măsurile sanitare întreprinse de Guvernul turc au înăbuşit ultimele răbufniri din 1841. Epoca acestei molime în Europa s-a încheiat definitiv.

Finalul jocului

De ce oare, la trei secole după apariţia sa, ciuma îşi începe retragerea de pe teritoriul european? Acesta este cel de-al treilea aspect pe care îl vom trata, el fiind cel mai dificil dintre cele patru propuse.

Complexitatea epidemiologiei ciumei, pe care am amintit-o deja, nu ne permite să dăm răspunsuri certe şi impune o mare precauţie în lansarea ipotezelor. Dispariţia molimei este totuşi un eveniment atât de important pentru populaţiile europene – s-a eradicat boala încărcată de simboluri care a acţionat ca factor coercitiv al creşterii populaţiei şi a avut o influenţă majoră asupra organizării societăţii în epoca modernă –, încât este obligatorie trecerea în revistă a ipotezelor curente şi în particular a celor mai acceptabile dintre ele.

Unele presupuneri explicative au în special caracter biologic. Este puţin credibilă ipoteza unei selecţii progresive a populaţiei în funcţie de rezistenţa indivizilor la ciumă. Cei ce se însănătoşesc nu capătă imunitate de durată şi, în plus, procentul lor fiind destul de mic – cam o cincime din numărul celor bolnavi – şi prea puţin variabil în timp înainte de introducerea tratamentelor moderne, ei reprezintă o cifră modestă din totalul populaţiei; chiar în cazul în care însănătoşirea ar conferi o oarecare imunitate, efectul selectiv ar fi oricum foarte lent. Nu există nici măcar dovezi ale diminuării virulenţei agentului infecţios.

O altă explicaţie biologică nu priveşte omul, ci şoarecele. Aceasta pleacă de la ipoteza – coroborată chiar cu câteva probe – că şoarecii capătă imunitate sau, mai bine spus, rezistenţă la ciumă, după cum demonstrează unele experimente desfăşurate în India secolului XX. Epizootii succesive ar selecţiona şoarecii cei mai rezistenţi, iar mortalitatea lor din pricina ciumei s-ar diminua până la dispariţie; vectorul purice nu ar mai avea nevoie să se transfere de la şoarecele mort la omul viu, lanţul infecţiei fiind astfel sfărâmat. Explicaţia poate fi adevărată în parte, însă este greu de crezut că acesta este unicul factor al dispariţiei ciumei din Europa. Mai mult, ne punem întrebarea cum de acest proces a avut loc atât de târziu în Europa de Est şi balcanică, unde se pare că eventuala selecţie a şoarecilor rezistenţi nu a împiedicat răspândirea epidemiilor.

Alte ipoteze privesc, în mod mai adecvat, interacţiunea dintre şoarece, purice şi om. Toate schimbările de ordin natural şi social care vor fi contribuit la modificarea acestui lanţ al transmiterii reprezintă posibile explicaţii ale dispariţiei ciumei. De exemplu, unii cercetători au considerat că eradicarea molimei s-ar fi datorat venirii în Europa a lui *Rattus norvegicus* (sau *decumanus*), originar din Asia. Deţinem informaţii destul de precise cu privire la această migraţie: probabil că specia a trecut Volga în masă la începutul

secolului al XVIII-lea şi s-a împrăştiat treptat în toată Europa, ajungând până în Peninsula Iberică în jurul anului 1800. Şoarecele aproape nelipsit din casele oamenilor – *Rattus rattus* – va fi pierdut competiţia, deşi cele două specii continuă să conviețuiască în habitaturi specializate. Într-adevăr, aspectul relevant este habitatul – nu caracteristicile – acestui *Rattus norvegicus* (mai mare ca dimensiuni şi un bun înotător) : el nu trăieşte în imediata apropiere a omului, ci în heleştee, râuri şi mlaştini, spre deosebire de *Rattus rattus*, care vieţuieşte mai ales în case. O epizootie în rândurile acestui *Rattus norvegicus* ar reprezenta un risc mai scăzut pentru om, fiindcă puricele – o dată ce şoarecele a murit – s-ar găsi destul de departe de potenţiala gazdă umană, pe care ar infecta-o cu mai mare dificultate din cauza naturii sale leneşe. Din păcate pentru această teorie, ciuma a continuat să izbucnească în Rusia şi Balcani chiar şi după invazia lui *Rattus norvegicus* şi a dispărut din Europa Occidentală cu mult înainte de sosirea acestuia.

Îmbunătăţirile spaţiului de locuit şi ale igienei publice şi personale reprezintă – după alţii – o cauză majoră a dispariţiei ciumei : aceşti factori ar fi avut drept consecinţă imposibilitatea infestării habitatului uman de către purici şi şoareci şi reducerea contactului între şoareci şi indivizi. Aceste explicaţii au însă numeroase contraexemple – Europa mediteraneană occidentală nu se află nici într-un caz pe primul loc în ceea ce priveşte igiena publică şi privată, deşi casele sunt construite din piatră şi nu din materiale lemnoase, preferate de şoareci, precum în Europa de Nord – şi totuşi, ciuma dispare foarte devreme. Alte boli infecţioase care proliferează în condiţii de sărăcie şi mizerie – tifosul, de exemplu – nu par să se atenueze în cea de-a doua parte a secolului al XVII-lea ori în veacul următor. Dezvoltarea marilor oraşe ale Europei a creat condiţii mai bune pentru parazitismul insectelor şi rozătoarelor – cei douăzeci de păduchi celebri, mari şi mici, care au sărit din pletele tăiate ale nevestei lui Pepys, pe vremea marii ciume londoneze, reprezintă una dintre numeroasele dovezi furnizate de anecdotica istorică.

Se poate – ba chiar e sigur – să nu existe explicaţii simple pentru dispariţia ciumei, ci mai mulţi factori combinaţi să fie răspunzători de aceasta. Din păcate, bacilii, puricii şi şoarecii nu lasă documente scrise, astfel că suntem condamnaţi să rămânem în incertitudine. Dar dacă e vorba de asocierea mai multor elemente, plauzibil ar fi ca ele să se fi grupat în jurul unui factor catalizator care le-a

activat şi susţinut. Societăţile europene pun treptat în practică măsuri defensive care, pe termen lung, se dovedesc extrem de eficiente în oprirea contaminării. Începând cu secolul al XV-lea, în Italia iau fiinţă instituţii permanente de ocrotire a sănătăţii, care se găsesc în toate oraşele mari în a doua jumătate a veacului al XVI-lea ; acestea utilizează diverse instrumente : etichete sanitare ce indică originea (din zonele infectate sau nu) mărfurilor şi persoanelor, permise care dovedesc provenienţa vaselor, carantine şi cordoane sanitare. În cursul ultimelor două epidemii de ciumă – din 1630-1631 şi 1656-1657 – schimbul de informaţii între oficiile sanitare din diferite state are loc în mod continuu şi precis, fie că acestea erau sau nu afectate de molimă. Să privim mai îndeaproape maniera de funcţionare a uneia dintre aceste instituţii : Oficiul de sănătate din Florenţa în timpul ciumei din 1656, care a făcut ravagii în Regatul Neapolelui, la Roma şi în Liguria, ocolind totuşi Toscana. Amintirea ciumei din 1630 era foarte vie şi era deci firesc ca responsabilii Oficiului să urmărească itinerarul epidemiei cu atenţie şi grijă. Să vedem raportul lor. La 5 aprilie, Consiliul din Lucca informează Florenţa că fusese avertizat de Consiliul din Genova cu privire la câteva cazuri de ciumă apărute la Cagliari. Lucca anunţă că au fost blocate schimburile comerciale cu Sardinia ce treceau prin portul Viareggio şi invită Florenţa să procedeze la fel. La 6 mai, corespondentul florentin la Neapole indică ivirea unor cazuri suspecte, pe care autorităţile le minimalizează, neconsiderând că e cazul să ia măsuri moderate : însă napoletanii, observa el ironic, preferă să se lase în voia milei Fecioarei din Pompei şi San Gennaro. La 20 mai, Statul pontifical opreşte comerţul cu oraşul Neapole şi comunică Florenţei decizia sa. Din 23 mai, Florenţa interzice orice schimburi cu Piombino şi Porto Ercole, enclavă a Regatului Neapolelui în Toscana, şi cere autorităţilor locale să-i controleze pe vizitatorii Maremmei. La 25 mai, Oficiul de sănătate, cu acordul marelui duce, decretează şi publică o interdicţie privitoare la Regatul Neapolelui (cu restricţiile de rigoare asupra comerţului şi comunicaţiilor) şi trimite copii la Lucca, Veneţia, Milano, Verona, Modena, Parma, Bologna, Ancona, Cremona, Mantova şi Ferrara. În aceeaşi zi se aprobă o serie de măsuri : carantina pe vasele sosite de la Neapole ; introducerea buletinelor de sănătate ; organizarea în oraşele principale (Pisa, Siena, Livorno şi Volterra) a unor delegaţii pentru a se asigura respectarea directivelor impuse ; trimiterea mărfurilor venite de la

Neapole şi oprite la vama din lazaretul San Marco Vecchio. La 27 mai, Genova impune şi ea interdicţia asupra Neapolelui (inutil însă, căci va fi contaminată) şi anunţă Florenţa despre decizia luată; în aceeaşi zi, instituţia sanitară din Pisa – neatinsă de ciumă prin mila cerului – îi permite lui Jacopo Felicini din Messina (33 de ani, statură normală, păr castaniu) să meargă la Florenţa (s-a păstrat buletinul de sănătate). Între 27 şi 29, Genova şi Florenţa schimbă informaţii cu privire la cei suspecţi de a se fi contaminat la Civitavecchia, port al Statului pontifical; la 29 mai, Civitavecchia primeşte o interdicţie din partea Florenţei şi chiar a Romei. O circulară cu dispoziţii detaliate pentru 49 de oraşe ale Marelui Ducat datează din 1 iunie. La 6 iunie, Florenţa informează Milano că toate mărfurile provenite din Germania şi Flandra (suspecte de ciumă) trebuie să se supună unei carantine suplimentare la Florenţa, chiar dacă au mai trecut printr-o carantină la Milano sau Verona. Între 10 şi 17, sporeşte suspiciunea cu privire la situaţia sanitară a Romei; la 18 iunie se decretează interdicţia împotriva Romei, iar câteva zile după aceea se procedează la fel în cazul Genovei.

Acest raport esenţial indică cele două direcţii de acţiune ale unei instituţii juridice de sănătate. Pe de o parte, există acel observator epidemiologic internaţional, cu schimburi de corespondenţă şi informaţii rapide şi continue. Celelalte instituţii sunt anunţate imediat cu privire la hotărârile luate. Pe de altă parte, deosebim procedurile pe plan intern: coordonarea măsurilor preventive şi represive, controlul mobilităţii persoanelor şi mărfurilor, buletinele de sănătate, lazaretele, carantinele pe vase ori crearea organelor locale pentru aplicarea directivelor şi deciziilor.

Cazul Florenţei şi al Italiei nu este izolat. Impunerea permiselor pentru transportul maritim, ce indicau locurile de plecare şi de sosire ale vaselor (lăsate în alb dacă acestea soseau din zone necontaminate şi marcate în caz contrar), se răspândeşte în Europa Occidentală în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea; la fel se întâmplă şi cu buletinele de sănătate. Un cordon sanitar înconjoară Parisul pentru a-l proteja de ciuma din 1688; se procedează într-o manieră asemănătoare, mai mult sau mai puţin oportun, cu scopul de a ţine sub control ciuma în Prusia în 1709-1710, în Provenţa şi Languedoc în 1720-1721 şi la Messina în 1743. Faptul că Scoţia a fost mai strictă decât Anglia în privinţa organizării carantinelor se consideră a fi cauza dispariţiei mai timpurii a molimei. Insularitatea

Angliei ar fi putut permite o excelentă defensivă, însă măsurile de carantină întreprinse de autorităţile engleze au fost dezordonate şi inadecvate înainte de 1640. Dacă la Barcelona permisul este obligatoriu pentru toate corăbiile încă din 1558, ruşii îl vor pretinde abia în 1665 în porturile baltice, ca urmare a ciumei londoneze din acelaşi an.

Am amintit aici doar acele măsuri care îşi propuneau să blocheze căile de contaminare prin împiedicarea traficului de mărfuri şi oameni, fără a lua în discuţie multe alte precauţii pentru încetinirea evoluţiei epidemiilor prin baricadarea caselor bolnavilor, izolarea familiilor acestora şi concentrarea în lazarete a celor infectaţi ori suspecţi. Însă retragerea ciumei din Europa se petrece, probabil, în acelaşi timp cu impunerea măsurilor descrise mai sus. Desigur că adesea erau încălcate dispoziţiile de întrerupere a comerţului, din cauza gravelor pierderi care îi afectau pe negustori, nu se respectă legea buletinelor de sănătate, oamenii se strecurau prin cordoanele sanitare şi nu toţi bolnavii sfârşeau în lazarete. Şi totuşi, e adevărat că ansamblul de măsuri puse în practică în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea a reuşit, în general, să protejeze spaţiul occidental, subdivizându-l şi compartimentându-l în caz de pericol, ridicând bariere în calea circulaţiei persoanelor şi bunurilor – purtătoare, la rândul lor, de purici şi şoareci infectaţi. Aceste acţiuni au avut drept efect o diminuare generalizată a riscurilor epidemice şi este posibil ca ele să fi condus, în acelaşi timp, şi la alte consecinţe pozitive – apariţia lui *Rattus norvegicus*, selecţia şoarecilor rezistenţi, ameliorări ocazionale ale igienei publice şi private etc. –, determinând, în timp, eradicarea ciumei. Desigur că această explicaţie este pe deplin valabilă doar dacă admitem că molima izbucneşte ca urmare a unei „reintroduceri" a infecţiei din exterior, pe cale umană, animală ori parazitară. Au existat, desigur, zone unde ciuma era endemică, tipic fiind cazul Londrei. Potrivit acelor *Bills of Mortality* amintite de Graunt, în perioada 1604-1666, doar timp de trei ani (1629, 1633, 1635) nu s-au înregistrat decese din cauza ciumei, semn că boala era „conservată" printre şoareci. Însă Londra era un oraş foarte mare, de câteva sute de mii de locuitori şi cu o intensă activitate comercială; se presupune că, în alte centre de dimensiuni mai reduse, ciuma nu se stabilea permanent şi trebuia să fie reintrodusă pentru a izbucni din nou. O altă dovadă a validităţii acestei ipoteze ar fi faptul că boala persistă o perioadă mult mai îndelungată în partea estică a

Europei, mai apropiată de focarele de infecţie şi mai vulnerabilă în ceea ce priveşte impunerea măsurilor defensive, ce depindeau de înfiinţarea unor cordoane sanitare de-a lungul unei frontiere terestre foarte întinse, în vreme ce în Europa Occidentală riscurile contaminării pe mare erau mai uşor de controlat decât cele pe uscat.

Pierderile demografice

Ultimul aspect al discursului despre ciumă, cel de-al patrulea, priveşte impactul demografic al acesteia. Timp de peste trei secole, ea reprezintă cel mai puternic factor coercitiv al progresului demografic european, aşa încât ar fi instructiv să-i calculăm preţul în vieţi umane, lucru totuşi imposibil de realizat în mod riguros: lipsesc surse demne de încredere pentru o bună parte a perioadei; exploziile epidemice nu sunt întotdeauna corect semnalate, mai ales în zonele rurale ori periferice; iar acolo unde există documente de încredere, se poate ca identificarea cauzei morţii să fie greşită, pierderile să se datoreze de fapt fugii ori migraţiilor şi aşa mai departe. Astfel că demograful ar avea o mulţime de motive întemeiate să evite răspunsul la simpla întrebare: care a fost preţul ciumei exprimat în vieţi omeneşti?

Există totuşi numeroase elemente care permit încercarea de a oferi cel puţin un răspuns aproximativ. Primul, destul de important, se referă la regresul puternic al populaţiei europene, de la standardele cele mai înalte, atinse la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea, la cele mai coborâte, din secolul al XV-lea. Faptul că principala cauză a declinului a fost succesiunea valurilor de ciumă este recunoscut de majoritatea cercetătorilor, cu unele excepţii izolate. Estimările prezentate în figura 1.1 indică o scădere cu mai mult de o treime a populaţiei europene între 1300 şi 1450, procente extreme de 60% înregistrându-se în ţările Europei de Nord. Dovezile recesiunii demografice – deşi adesea limitate la calcule regionale – sunt numeroase şi necontroversate. Vom da doar câteva exemple: patru locuri din câmpia toscană cunosc, între al patrulea deceniu al secolului al XIV-lea şi al treilea deceniu al secolului al XV-lea, scăderi demografice de 47 până la 80%, rezultate similare existând şi pentru alte regiuni ale ţării; cercetătorii s-au pus de acord în privinţa reducerilor demografice (57-80%) din Franţa, în

zone extrem de diferite precum Provenţa, Dauphiné, Normandia ori Île de France, între epoca precedentă ciumei şi jumătatea ori a treia pătrime a secolului al XV-lea. În Anglia, există controverse în privinţa creşterii populaţiei înainte de izbucnirea ciumei (estimările variază între 3,7 şi 6,2 milioane), însă nu şi referitor la cifrele minime atinse în a doua parte a secolului al XV-lea, cuprinse între 2 şi 2,5 milioane; alţi indicatori indirecţi, desprinşi din testamente, sugerează o capacitate reproductivă insuficientă timp de aproape un secol, care este în acord cu o diminuare a populaţiei cu circa 60%. În Norvegia, de la 350.000 de locuitori în 1300 s-ar fi ajuns la 125.000 între 1450 şi 1500. Europa în general va avea nevoie de cel puţin două secole pentru ca populaţia să revină la nivelul anterior anului 1348.

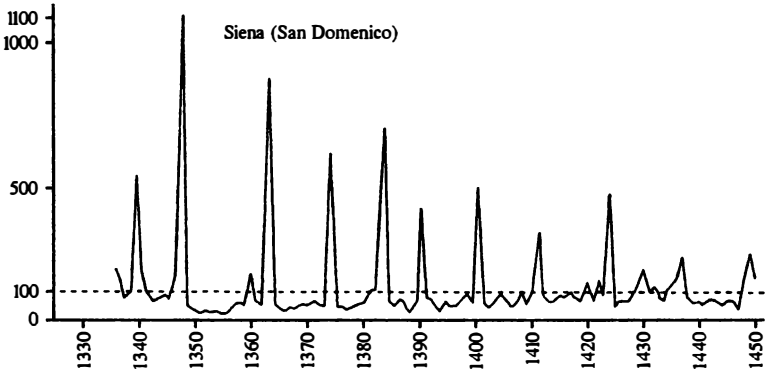

Sursă: L. Del Panta, *Le epidemie nella storia demografica italiana*, Loescher, Torino, 1980.

Figura 4.2. *Evoluţia anuală a deceselor la Siena (serie parţială) în secolele al XIV-lea şi al XV-lea (media perioadei = 1.000)*

Iată o dovadă mai convingătoare tot în Toscana (figura 4.2), unde, în diverse localităţi (Florenţa, Siena, Arezzo, Sansepolcro), există serii anuale de decese ce prezintă puncte de maxim corespunzătoare epidemiilor de ciumă (1348, 1363, 1374, 1383, 1390, 1400...). În perioada 1340-1450, se înregistrează în medie câte o criză (definită ca sporire a numărului deceselor de trei ori sau mai mult faţă de cel normal) la fiecare nouă ani; dacă ordonăm aceste crize în funcţie de acuitatea lor, constatăm că cea din mijloc provoacă

multiplicarea cu şase a cifrei obişnuite a deceselor. Să ne oprim asupra acestui număr, pentru un simplu exerciţiu aritmetic : o creştere de şase ori – presupunând că rata normală a mortalităţii era de 3% pe an – echivalează cu o pierdere netă de 15% ; chiar admiţând că, în cei nouă ani care au urmat ciumei, se putea recupera aproximativ 10% din populaţia decedată (ceea ce ar implica un spor natural anual de circa 1%, destul de mare pentru vechiul regim), pierderea netă în cursul celor nouă ani ar fi de 5%. Reluând procedeul pentru un secol, cifrele s-ar ridica la 43%, o valoare întru totul compatibilă cu recesiunile estimate între zenitul şi nadirul populaţiei Evului Mediu târziu.

Sunt disponibile serii de estimări ale deceselor determinate de ciumă în secolul al XVII-lea. Pentru cele patru valuri epidemice care au răvăşit Franţa (raportată la graniţele actuale) în 1600-1670, cu anumite variaţii în ceea ce priveşte extinderea teritorială, Biraben a calculat că cifra morţilor determinate de molimă se situa între 2,2 şi 3,4 milioane de indivizi, ea alăturându-se numărului total al deceselor (din alte cauze decât ciuma) de 44 de milioane. Ciuma ar fi „contribuit" aşadar cu un procent de 5-8% din totalul morţilor „prevăzute". Cifra în sine ar putea părea destul de modestă pentru un flagel atât de însemnat, însă e doar o iluzie optică. Într-adevăr, dacă admitem că, în absenţa ciumei, populaţia franceză ar fi putut spori cu 3‰ pe an în cei 70 de ani despre care discutăm (între 1550 şi 1750 s-a înregistrat o creştere de circa 1,1‰), atunci boala ar fi înghiţit aproape în întregime (90%) sporul natural, în estimarea „generoasă" a lui Biraben, ori mai mult de jumătate din acesta în cazul evaluării „minimale". Acţiunea contraproductivă a ciumei este evidentă.

În Regatul Neapolelui (exceptând Sicilia), ravagiile din 1656 ar fi lăsat în urmă 900.000 de morţi dintr-o populaţie de circa 4,5 milioane de locuitori. Mai precisă este estimarea lui Cipolla referitoare la Italia Centrală şi de Nord, lovită de epidemia din 1630-1631, care conduce la creşterea deceselor cu peste 1,1 milioane la o populaţie de 4 milioane. Presupunând că în perioada următoare s-ar fi putut recupera în ritmul susţinut de 1% pe an (în treacăt fie spus, un astfel de ritm nu durează niciodată foarte mult – nici măcar în Anglia, pe vremea prosperei epoci elisabetane – în Europa Occidentală), aritmetica ne spune că cifrele populaţiei dinaintea ciumei ar fi fost atinse

după 32 de ani, ori după 64, dacă luăm în calcul o viteză de regenerare mai realistă, de 5‰.

Evaluările precedente se referă la teritorii întinse. Date mai precise – adevărate statistici ale deceselor cauzate de ciumă – sunt disponibile pentru centrele urbane începând cu secolul al XVI-lea. Mergând înapoi în timp, iată câteva exemple: la Moscova, în 1771-1772, se contabilizează peste 50.000 de morţi, echivalând cu aproximativ 20% din populaţie; în 1720-1721, molima ucide jumătate din populaţia oraşelor Marsilia şi Aix şi circa o pătrime din cea a Toulonului; marea ciumă londoneză din 1665 – care nu a fost cea mai gravă – a lăsat în urmă 69.000 de morţi, cam o şesime din totalul locuitorilor, în vreme ce epidemiile precedente mai violente (1625, 1603, 1593, 1563) ar fi smuls, în medie, vieţile unei cincimi din oamenii oraşului. Întorcându-ne din nou în trecut, oraşele italiene bântuite de ultimele două epidemii (1630-1631 şi 1656-1657) ar fi pierdut în medie 36% din populaţie; Augusta, lovită de boală de două ori într-o perioadă scurtă (1627-1628 şi 1632-1635), trebuie să fi suferit pierderi de 21% şi 30% din locuitori, iar preţul celor cinci mari epidemii abătute peste Barcelona în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea se va fi situat între cifra minimă de 12% (1507) şi cea maximă de 45% (1653). Lista ar putea continua, pentru a demonstra efectele devastatoare ale ciumei asupra oraşelor. La Londra, ce tindea să devină cea mai mare capitală a Europei, decesele cauzate de ciumă înregistrate în acele *Bills of Mortality* şi amintite de John Graunt ating nivelul de 150.204, adică 21% din totalul de 714.543 de morţi din perioada 1604-1665. Desigur că irupţiile molimei în oraşe nu se repetau neapărat la intervale atât de scurte de timp ca la Londra; este adevărat totuşi că aproape nu există oraşe ocolite de boală pe durate seculare, iar umplerea golurilor, chiar ocazionale, precum cele exemplificate necesită decenii în absenţa imigrărilor.

Ce se întâmplă însă în zonele rurale sau mai izolate? Se conturează două ipoteze care par să acţioneze în sens contrar. Prima revine la principiul general că ciuma – ca şi celelalte boli contagioase – s-ar răspândi cu mai multă uşurinţă în zonele intens populate, mai ales atunci când izbucnirea sa depinde de o reintroducere a bolii din exterior. Bineînţeles că, pe lângă densitatea umană (semnificativă, fără îndoială, în cazul variantei pulmonare transmisibile de la o persoană la alta), contează şi cea a şoarecilor şi paraziţilor, nu neapărat corelată cu prima. Cea de-a doua ipoteză pleacă în schimb

de la ideea că în oraşe (de exemplu, Londra), unde ciuma era endemică din cauza rozătoarelor ce o conservau, s-ar produce o creştere rapidă a imunităţii lor prin selecţie, conducând în final la formarea unei colonii de şoareci care, deşi purtători ai bacilului, îi rezistau acestuia şi nu constrângeau puricii să treacă la om, cu urmările bine cunoscute. Se presupune că la ţară această selecţie nu ar fi avut posibilitatea să se realizeze, şoarecii ar fi rămas vulnerabili în faţa ciumei – reintrodusă în general de către oraşe – şi ar fi transmis-o mai uşor la oameni. Va trebui ca specialiştii să cântărească argumentele ambelor ipoteze, nu neapărat contradictorii, şi efectul lor precis. Însă istoria ciumei nu oferă dovezi decisive cu privire la diferenţele între zonele urbane şi cele rurale. Dacă în timpul ciumei din Provenţa-Languedoc în anii 1720-1721 e posibilă delimitarea unei relaţii de inversă proporţionalitate între ratele mortalităţii şi dimensiunile demografice ale localităţilor, la fel de adevărat este că în Norvegia cea slab populată – unde cele mai întinse aşezări erau cătunele – molima a făcut pagube mai mari decât în regiunile urbanizate. În cursul primului veac al prezenţei sale în Europa, daunele provocate de ea în zonele rurale – indicate de distrugerea căminelor şi dispariţia satelor – au fost atât de mari şi de numeroase, încât devine puţin credibilă ipoteza gravităţii sporite în ariile urbane. În orice caz, recesiunea masivă a populaţiei întregului continent – unde mai puţin de o persoană din zece locuia în centre demne de luat în seamă – se datorează în general exterminării ţăranilor.

Alţi protagonişti şi calea spre normalitate

O dată cu retragerea ciumei din Europa, contextul coercitiv microbian nu devine, bineînţeles, mai puţin distructiv, cu toate că îşi pierde protagonistul cel mai de seamă. Am făcut deja referire la apariţia unor boli noi în epoca modernă, printre care tifosul exantematic, strâns legat de deplasările de populaţie, de mizeria şi malnutriţia cauzate de războaie şi foamete. Dificultatea de a distinge clar tifosul de alte forme epidemice cu simptomatologie similară, precum şi documentaţia numerică redusă nu permit evaluarea contribuţiei sale la mortalitatea vechiului regim. Însă există două elemente utile pentru demersul nostru. Primul are în vedere originea răspândirii în Europa a unei boli care este cu siguranţă mult mai agresivă, dacă nu

chiar nouă, începând cu secolul al XVI-lea. Zinsser avansează teoria că tifosul era foarte bine înrădăcinat în Orient şi găseşte fondată părerea că acesta ar fi găsit un teren propice în timpul asediului Granadei, prin contaminarea de la soldaţii originari din Cipru, unde boala era endemică. Din Spania, acesta s-ar fi împrăştiat în Italia, Franţa şi Europa Centrală într-un ritm rapid, ca urmare a conflictelor războinice. Însă tifosul a pătruns în Europa şi pe frontul răsăritean: armatele imperiale au suferit în 1542 din pricina unei înspăimântătoare epidemii de tifos, în timp ce luptau împotriva turcilor în Ungaria. Tot potrivit lui Zinsser, tifosul trebuie să fi făcut ravagii printre soldaţii imperiali – germani şi italieni –, dar nu şi în rândul celor turci sau unguri, în parte imunizaţi de o îndelungă prezenţă endemică a infecţiei. Aceasta ar fi o dovadă indirectă a apariţiei relativ noi a tifosului la vest de Peninsula Balcanică. Pe un continent unde semnificativa redresare demografică începe să creeze presiuni alimentare către sfârşitul secolului al XVI-lea, iar conflictele armate nu vor lipsi niciodată total, atingând punctul culminant o dată cu războiul de treizeci de ani, tifosul găseşte multiple ocazii pentru a se transforma în epidemie.

Cel de-al doilea aspect care se cere pus în evidenţă este răspândirea tifosului în momentul în care cauze generale determină grave crize de producţie şi alimentare. Pe timp de foamete, creşterea mortalităţii nu era o consecinţă a subnutriţiei, ci mai degrabă a instaurării condiţiilor de instabilitate socială, ce favorizau apariţia şi împrăştierea epidemiilor fatale: înmulţirea săracilor, mobilitatea lor crescută, aglomerarea adăposturilor, spitalelor şi temniţelor şi, în fine, sporirea factorilor favorabili extinderii infecţiei. Adeseori crizele de subzistenţă sunt determinate de cauze meteorologice ce afectează teritorii vaste şi conduc la crize de mortalitate la fel de extinse. În Italia, precaritatea existenţei din 1591-1592, 1648-1650, 1764-1767 ori 1816-1817 este însoţită de epidemii de tifos şi acute creşteri ale mortalităţii pe aproape întreg teritoriul ţării. Rezultatele sunt cu adevărat înspăimântătoare atunci când războiul, mizeria şi foametea se asociază, pe o durată lungă de timp, cu decesele provocate în special de tifos şi ciumă. Figura 4.3, care indică variaţiile numerice ale populaţiei germane în timpul războiului de treizeci de ani, este dovada cea mai grăitoare.

O altă boală care se face prezentă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea e vărsatul. Nu este vorba, desigur, de o afecţiune nouă –

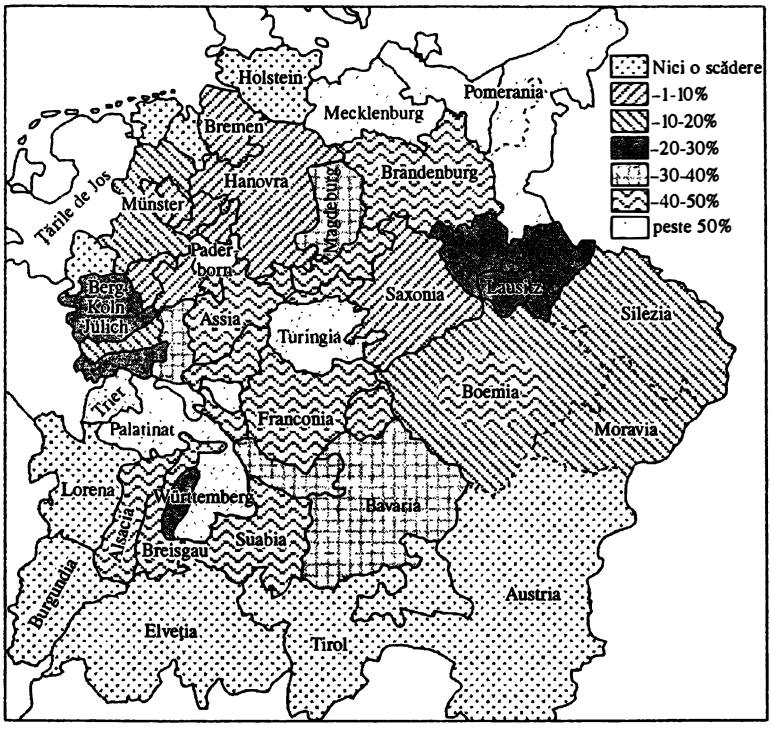

Sursă: G. Franz, *Der Dreissigjährige Krieg und das Deutsche Volk*, Jena, 1943.

Figura 4.3. *Variaţii numerice ale populaţiei în Sfântul Imperiu Roman în timpul războiului de treizeci de ani*

ea a fost bine cunoscută şi descrisă în detaliu de secole –, însă până în secolul al XVI-lea nu pare să determine crize grave. Probabil că extinderea centrelor urbane şi, în general, sporirea densităţii populaţiei au favorizat manifestarea sa. Vărsatul este provocat de un virus al cărui *reservoir* este omul; el se transmite prin contact între persoane şi nu necesită un vector. Fiindcă supravieţuitorii bolii capătă imunitate, în zonele în care infecţia este endemică, ea izbucneşte periodic – o dată la trei, cinci sau zece ani –, aşadar când găseşte victime suficiente printre generaţiile de copii neimunizaţi. Potrivit lui Creighton, manifestarea vărsatului în Anglia e un proces treptat, ce devine acut în timpul domniei lui Iacob I (1603-1625). Cazul Italiei este similar:

documentele menţionează sporadic vărsatul înainte de jumătatea secolului al XVI-lea ; epidemiile sunt extrem de frecvente în a doua parte a secolului ; ele se răresc în secolul al XVII-lea şi revin iarăşi în veacul al XVIII-lea.

Acolo unde vărsatul este endemic, el e fatal mai ales pentru copii, fiindcă adulţii sunt în mare parte imuni, din moment ce au supravieţuit unui atac ; în schimb, în zonele în care boala nu se păstrează – din cauza izolării populaţiei ori a densităţii sale reduse –, reintroducerea sa ocazională provoacă rate ridicate ale mortalităţii chiar şi printre celelalte categorii de vârstă. Atacând mai ales copiii, vărsatul, ca şi alte afecţiuni – letale chiar – ale copilăriei, nu se bucură de aceeaşi atenţie precum bolile ce îi loveau pe adulţi : nobilii se temeau mai degrabă de desfigurare decât de riscul ridicat al morţii pe care îl înfruntau copiii. Pe termen lung, efectele negative ale mortalităţii determinate de vărsatul care afecta în special vârstele infantile erau mult mai serioase în comparaţie cu cele ale unei alte boli la fel de grave, însă mai uniform distribuite printre diversele categorii de vârstă. Daniel Bernoulli, care aprecia în 1788 că speranţa de viaţă ar creşte cu trei ani dacă s-ar controla vărsatul prin inoculare (nu atât de eficientă precum vaccinarea descoperită de Jenner în 1798), a greşit mult în minus, fiindcă nu a luat în considerare predominanţa bolii la vârstele infantile.

Tabelul 4.1 indică manifestarea vărsatului în diverse părţi ale Europei – Irlanda, Marea Britanie, ţările scandinave şi Italia – în secolul al XVIII-lea. În majoritatea cazurilor, decesele determinate de vărsat reprezintă între 6 şi 20% din totalul morţilor ; iar zonele rurale nu par a fi mai puţin afectate decât cele urbane.

Exemplele ciumei, tifosului şi vărsatului (pe lângă cele ale sifilisului şi aşa-numitei *sweating sickness*) verifică ipotezele avansate la începutul acestui capitol, anume că populaţiile vechiului regim erau afectate de rate ridicate ale mortalităţii, drept urmare a sindromului subdezvoltării propriu epocilor lipsite de cunoştinţe şi mijloace materiale. Cifra morţilor era, pe de altă parte, extrem de inconstantă, datorită modificării complexelor circumstanţe – biologice şi sociale – ce determinau răspândirea, intensitatea şi caracterul letal al bolilor transmisibile. Este imposibil să sintetizăm aceşti factori într-un model unic pentru boli diferite, deşi pare justificată generalizarea constatării că introducerea unei afecţiuni noi la o populaţie „virgină" are efecte devastatoare într-o primă fază, după care apariţia adaptărilor

Tabelul 4.1. *Procentul deceselor cauzate de vărsat, populaţii europene ale secolului al XVIII-lea*

Populaţia	Anii	% deceselor cauzate de vărsat
Kilmarnock	1728-1762	13,8
Londra	1710-1739	8,2
Boston, Lincolnshire	1749-1757	15,3
Maidstone	1752-1761	17,2
Whitehaven	1752-1780	19,2
Northampton	1740-1774	10,7
Edinburgh	1744-1763	10
Dublin	1661-1690	21,1
Dublin	1715-1746	18,4
Copenhaga	1750-1769	8,8
Suedia	1749-1773	12,4
Finlanda, parohii săteşti	1749-1773	14,4
Finlanda, parohii urbane	1749-1773	13,2
Berlin	1782-1791	9,1
Stuttgart	1782-1801	8,6-16,4
Königsberg	1782-1801	6,2-8,3
Viena	1752-1753	10,2
Verona	1774-1806	6,3
Livorno	1767-1806	7,1

Sursă: Pentru Marea Britanie, Irlanda şi Scandinavia: A. Mercer, *Disease, Mobility and Population in Transition*, Leicester University Press, Leicester, 1990, p. 232; pentru Berlin, Stuttgart, Königsberg: E. François, „La mortalité urbaine en Allemagne au XVIIIe siècle", *Annales de Démographie Historique*, 1978, p. 157; pentru Verona şi Livorno: L. Del Panta, *Le epidemie nella storia demografica italiana*, ed.cit., p. 222.

biologice, a imunităţii, rezistenţei şi defensivelor sociale tinde să îi atenueze virulenţa. În sfârşit, dispariţia lor de pe continent sau ameliorarea vizibilă are diverse cauze: necunoscute (ori poate imposibil de aflat) pentru *sweating sickness*; asociate în special cu o defensivă socială constând în „compartimentarea" spaţiului şi întreruperea contaminărilor, în ceea ce priveşte ciuma; legate de o invenţie (vaccinul lui Jenner) pentru vărsat; ori ţinând de progresul

economic şi social (atenuarea crizei de subzistenţă) în cazul tifosului. Numeroase aspecte ale epidemiologiei epocii moderne rămân în umbră sau fără o definiţie clară. De exemplu, mai e încă mult de aflat despre evoluţia istorică a malariei, o boală ce influenţa nivelul mortalităţii fie direct, fie indirect, prin crearea predispoziţiei pentru alte afecţiuni. Referitor la aceasta, este extrem de complexă acţiunea unită a vectorului (ţânţarul anofel), a mediului care îi favorizează înmulţirea şi a populării umane. Dezvoltarea agriculturii a avut efecte contradictorii, în funcţie de circumstanţe şi nu întotdeauna asanările au dat rezultatele scontate. Bineînţeles că perioadele de instabilitate, de criză şi dezorganizare socială au facilitat răspândirea malariei. În mare parte a Europei – întreaga regiune mediteraneană, dar şi Balcanii, Rusia şi alte suprafeţe din Europa Centrală şi de Nord – această molimă a determinat, cu siguranţă, atât fluctuaţiile mortalităţii, cât şi diferenţierile geografice. Ciclurile acestei condiţionări nu sunt bine delimitate, deşi pare evident faptul că malaria devine o problemă serioasă în zona mediteraneană în secolele I şi II d.H. şi că începutul retragerii sale în a doua parte a secolului al XIX-lea a fost precedată de o perioadă multiseculară de manifestare frecventă.

Să revenim la mortalitate şi la evoluţia sa pe perioade îndelungate. Repet ceea ce am precizat la începutul capitolului: presupunând natalitatea constantă, fiecare an în plus ori în minus la o ipotetică speranţă de viaţă de 30 de ani echivalează cu o sporire sau o diminuare a ratei creşterii cu aproximativ 1‰. Dat fiind că pe întreg continentul european aceasta a fost inferioară cifrei de 3‰ în cele trei secole dintre 1550 şi 1800, este clar impactul fluctuaţiilor chiar modeste ale mortalităţii asupra ritmurilor sporului natural. Din păcate, din cauza dificultăţilor cu care se confruntă demografii istorici în reconstruirea lungilor serii ale evoluţiei mortalităţii pentru grupuri relevante, nu dispunem de liste foarte lungi de exemple. Însă câteva cazuri sunt suficiente pentru a confirma existenţa fluctuaţiilor semnificative ale ratei deceselor. În Anglia, speranţa de viaţă în cei 50 de ani dintre 1566 şi 1616 a atins circa 39 de ani, faţă de cei 34 din 1666-1716, la distanţă de un secol. În Franţa, aceasta a oscilat de la 25 la 31 de ani (medii pe decenii) între 1740 şi 1800; diferenţele sunt mai mari – de la 30 la 40 de ani – în Suedia, între 1750 şi 1820. Fluctuaţii de cinci-zece ani se înregistrează în vechile state italiene – Lombardia, Veneţia, Toscana, Regatul Neapolelui –

de la jumătatea secolului al XVIII-lea până la jumătatea secolului al XIX-lea (aşadar înainte de adevărata tranziţie modernă), precum şi în celelalte ţări scandinave. Aceste variaţii sunt şi mai pronunţate pe arii restrânse. Impactul coercitiv al mortalităţii – de fapt, al deceselor determinate de bolile contagioase – se amplifică ori se atenuează în vechiul regim şi are o însemnătate deosebită în ceea ce priveşte sporul demografic.

Totuşi, în secolul al XVIII-lea, manifestarea crizelor tinde să se atenueze în mare parte a Europei ; un studiu al lui Flinn referitor la 23 de localităţi central-europene indică o reducere severă a frecvenţei lor în ultima pătrime a secolului al XVII-lea, precum şi un declin ulterior în cursul secolului al XVIII-lea – în Peninsula Iberică şi în Italia acestui veac, caracterul acut se păstrează la niveluri înalte, dar totuşi mai scăzute decât în trecut.

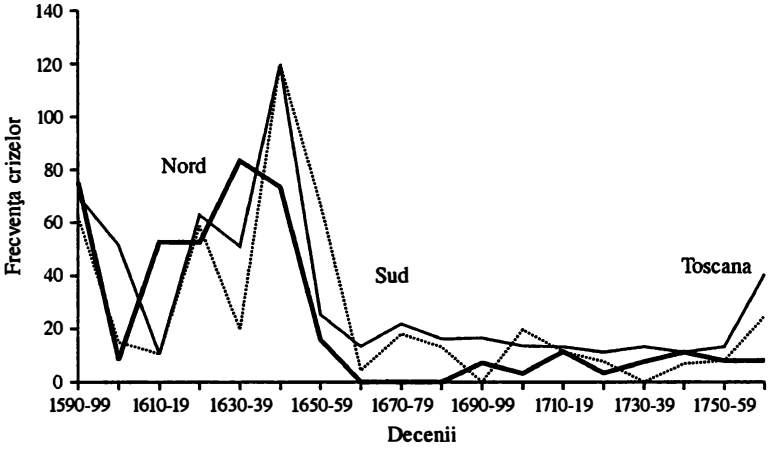

Notă : Intensitatea sau frecvenţa crizelor este definită ca numărul de ani în care mortalitatea devine cel puţin dublă în comparaţie cu tendinţele de fond observate într-un mileniu. Regiunea de sud cuprinde alte regiuni centrale în afara Toscanei.

Sursă : M. Breschi şi L. Del Panta, *I meccanismi dell'evoluzione demografica nel Seicento : mortalità e fecondità*, lucrare prezentată la Conferinţa Societăţii Italiene de Demografie Istorică, *La popolazione italiana nel Seicento*, Florenţa, noiembrie 1996.

Figura 4.4. *Intensitatea crizelor în Italia de Nord, central-meridională şi în Toscana, 1590-1769*

Figura 4.4 prezintă un indicator al crizelor cu adevărat catastrofale – adică frecvenţa relativă în anii când numărul deceselor s-a dublat cel puţin faţă de cifrele fireşti. Sunt luate în considerare trei regiuni din Italia: nordică, central-meridională şi Toscana. Este evidentă puternica diminuare a crizelor devastatoare începând cu ultima treime a secolului al XVII-lea, însă frecvenţa lor nu dispare în secolul următor. În anumite zone, precum Anglia, numărul crizelor era deja scăzut de multă vreme. Rămân totuşi în afara progresului numeroase arii periferice ale Europei – mediteraneană, atlantică, scandinavă, balcanică –, din cauza condiţiilor de instabilitate care predomină până în secolul al XIX-lea.

Capitolul 5

Sisteme

Sisteme demografice

În primele capitole am încercat să prezint caracteristicile şi impactul marilor factori coercitivi asupra proceselor demografice din vechiul regim; pământ şi spaţiu, resurse şi alimente, microbi şi boli au trasat o cale – destul de îngustă – pe care s-au dezvoltat populaţiile în secolele anterioare revoluţiei industriale. Acestea au cunoscut sisteme demografice foarte diferite unele de altele, având totuşi în comun ratele de creştere, care par scăzute dacă le judecăm după standardele actuale. Prin „sistem" înţeleg combinarea comportamentelor demografice potrivit regulilor şi relaţiilor stabile în timp. Biologii, spre exemplu, identifică două metode (ori strategii) de conservare şi sporire a diverselor specii de organisme: una care implică mari investiţii în progeniturі din partea părinţilor – cazul mamiferelor mari –, cu număr scăzut de nou-născuţi şi mari şanse de supravieţuire. Cealaltă tehnică – proprie mamiferelor mici – nu necesită investiţii parentale semnificative, dar implică numărul mare al puilor, supravieţuirea lor fiind rară şi întâmplătoare. Astfel, speciile îşi păstrează echilibrul pe termen lung prin combinarea unor comportamente cu totul diferite. Să lăsăm biologia, utilă dar periculoasă când e vorba de abordarea tematicilor sociale, şi să revenim la oameni. E uşor de înţeles, de exemplu, că rezultate asemănătoare ale sporului demografic se pot obţine prin „combinaţii" foarte diverse de comportamente: populaţia A, având rate înalte ale mortalităţii, îmbină vârsta scăzută la căsătorie cu fertilitatea accentuată, obţinând aceleaşi rezultate ca şi populaţia B, în cazul căreia numărul deceselor e mic, dar vârsta ridicată la căsătorie se asociază cu o fertilitate moderată. Cititorului i s-ar putea părea

forţat să definim drept „comportament" un fenomen ca mortalitatea, pentru care componenta biologică este predominantă, însă aceasta permite simplificarea raţionamentului. Comportamentele sau fenomenele demografice care concură la înmulţirea unei populaţii sunt relativ puţine – mortalitatea, nupţialitatea, fertilitatea şi mobilitatea –, însă fiecare luat în parte este extrem de complex, după cum se va vedea mai departe.

Fenomenele ce determină dinamica unei populaţii nu se combină la întâmplare, ci potrivit unei ordini şi interdependenţe ce constituie „sistemul" demografic, despre ale cărui natură, logică şi mod de operare vom discuta în acest capitol. Cea mai evidentă interdependenţă a fost deja amintită cu referire la populaţiile animale ; aceasta nu permite coexistenţa, decât pe perioade limitate, a mortalităţii scăzute cu natalitatea ridicată, nu doar din pricina dezechilibrului care s-ar crea pe termen lung ca urmare a excesului de indivizi, ci mai ales deoarece numărul scăzut al deceselor se asociază cu puternice investiţii parentale în fiecare nou-născut, incompatibile cu un număr mare de copii la cuplu. Şi reciproca e adevărată : mortalitatea ridicată nu se poate asocia cu natalitatea scăzută, nu numai pentru că aceasta ar conduce la extincţia populaţiei, dar şi pentru că ar dezechilibra raporturile între generaţii, făcând-o mai vulnerabilă pe cea în vârstă, privată de susţinere adecvată din partea tinerilor.

Din cauza complexităţii societăţilor europene, este dificilă identificarea „sistemelor" predominante, a variantelor şi modificărilor lor în timp, fără utilizarea unui model simplificator. Mecanismul central al unui sistem demografic poate fi exprimat printr-un simplu calcul al capacităţii reproductive, adică numărul relativ de descendenţi pe care o generaţie îi aduce pe lume. Demografii obişnuiesc să socotească reproductivitatea – de dragul simplităţii şi datorită numărului mai mare de date – confruntând cifrele fetelor născute de o generaţie de femei (într-un an sau o perioadă determinată) cu cel al generaţiei mamelor acestora. Dacă, de exemplu, fiicele sunt de două ori mai multe decât mamele, aceasta înseamnă că, în cazul în care comportamentele s-ar extinde la întreaga populaţie, ea s-ar dubla de asemenea în cursul unei generaţii (la fiecare treizeci de ani, aproximativ), cu un procent implicit mediu anual de creştere de peste 2% ; dacă, în schimb, fiicele ar fi cu 10% mai numeroase decât mamele lor, rata implicită a sporului ar fi de 3‰ pe an (o viteză de creştere normală în vechiul regim). Un model mult simplificat al „sistemului" poate fi

exprimat în felul următor (utilizând valori convenabile, dar nu ireale): dacă se consideră un număr standard de fete (să spunem 1.000) născute într-un an *t* şi se înmulţeşte cu un coeficient (0,5) care exprimă probabilitatea supravieţuirii până la vârsta adultă (de exemplu, 30 de ani), se obţine o valoare egală cu 500. Presupunând că 80% din aceste femei se căsătoresc, vor exista 400 de doamne; dacă, în decursul unui an de căsnicie în medie (la vârsta fertilă), 15% din aceste femei vor aduce pe lume o fetiţă, atunci vom avea 60 de nou-născute. Să admitem, în fine, că mariajul fiecărei femei căsătorite durează aproximativ 20 de ani (în perioada fecundă): dacă în fiecare an se nasc (în medie) 60 de fete, peste 20 de ani numărul lor va ajunge la 1.200 şi, presupunând că nici o femeie necăsătorită nu are copii, se poate trage concluzia că 1.000 de femei au adus pe lume un total de 1.200 de fiice, o creştere de 20% în circa 30 de ani (ori de 6‰ pe an). Acest model simplu consideră că generaţia iniţială, înmulţită cu şansele sale de a supravieţui, cu intensitatea migraţiei (omisă pentru simplitate în descrierea precedentă), cu probabilitatea accesului la căsătorie, cu gradul de fertilitate şi cu numărul mediu de ani de căsnicie, furnizează numărul nou-născutelor: exprimat în simboluri, generaţia iniţială (G) × supravieţuirea (S) × migraţia (M) × nupţialitatea (N) × fertilitatea (F) × durata căsătoriei (D) = fetele născute de generaţia iniţială. În cadrul modelului, „comportamentele" principale se combină, iar rezultatul este rata de sporire a populaţiei, destul de redusă în vechiul regim. Totuşi, viteze similare de creştere se puteau obţine prin combinaţii (sau sisteme) foarte diferite. Pe de altă parte, sisteme asemănătoare, dar care prezintă diferenţe, chiar insesizabile, în privinţa unei componente, erau capabile să determine rate de creştere diferite, care, pe termen lung, aveau drept consecinţă puternice inegalităţi ale dimensiunilor populaţiei.

Trebuie să precizăm aici că variabilele modelului nu sunt întru totul independente unele de altele: de pildă, fertilitatea matrimonială redusă (datorată alăptării prelungite, care creează intervale de timp lungi între naşteri) permite părinţilor să aibă mai multă grijă de fiecare copil în parte (investiţii parentale mai mari), determinând astfel o creştere a şanselor de supravieţuire. Posibilitatea văduviei se va diminua şi va spori durata convieţuirii fecunde. O scădere pronunţată a mortalităţii infantile poate cauza extinderea intervalului dintre naşteri şi reducerea fertilităţii. Există şi alte exemple.

În sfârşit, la rândul său, fiecare dintre componentele modelului poate fi subdivizată în elemente direct legate de condiţiile de trai şi comportamente sociale. Supravieţuirea se descompune într-o componentă infantilă (marcată de maniera în care este crescut copilul) şi alta juvenil-adultă, determinată de condiţiile de muncă şi igienă. Nupţialitatea depinde de gradul de acces la căsătorie (exprimat prin vârsta medie la nuntă) şi de ratele celibatului definitiv, variabile aflate sub influenţa regulilor civile şi culturale care guvernează alegerea soţilor, a tipurilor de succesiune, a posesiei pământurilor şi strategiilor familiale. Fertilitatea matrimonială este legată de durata aşteptării, de frecvenţa raporturilor sexuale, de mortalitatea intrauterină şi de controlul naşterilor (considerat, în general, minim ori chiar inexistent la populaţiile din trecut): fiecare dintre aceste componente, pe care analiza demografică le poate evalua, are în mod clar corespondenţe sociale şi culturale. Perioada convieţuirii fecunde depinde de vârsta la căsătorie, de instalarea sterilităţii care precedă menopauza şi de mortalitatea ce provoacă destrămarea unirii soţilor prin văduvie: regulile matrimoniale acţionează asupra primului factor, variabilele biologice asupra celui de-al doilea, iar ultimul e afectat de şansele de supravieţuire.

Anglia, Franţa, Germania

Am acordat multă atenţie prezentării modelului de „sistem", căci acesta se dovedeşte a fi un instrument util în interpretarea demografiei vechiului regim sau cel puţin a acelei perioade (în special secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea) în care existenţa surselor demografice – registrele parohiale în principal – a permis reconstituirea marilor fenomene legate de populaţie. Mă limitez aici la prezentarea a trei cazuri bine cunoscute pentru caracterul reprezentativ al reconstituirilor şi analizelor care s-au făcut; trăsăturile celor trei sisteme şi compararea acestora (detaliate în tabelul 5.1) ne vor permite unele consideraţii generale orientative, utile pentru a înţelege şi ceea ce s-a petrecut în alte părţi ale Europei, mai puţin menţionate în studii.

Cazul Angliei este bine cunoscut datorită cercetărilor pe care le-au întreprins, o dată cu sfârşitul anilor '60, câţiva oameni de ştiinţă de la Universitatea Cambridge, sub conducerea lui Anthony E. Wrigley,

studii având drept rezultat reconstituirea completă a mecanismelor de creştere, prin combinarea metodelor complexe şi a reconstruirilor nominale de familii. Reconstrucţia istorică în Anglia are avantajul unei mari „omogenităţi" a populaţiei în ceea ce priveşte numeroasele caracteristici sociale şi comportamente demografice; lucrurile nu se petrec la fel în alte ţări europene, a căror compoziţie este mult mai variată. Să reamintim unele date prezentate în capitolul 1: între jumătatea secolului al XVI-lea şi 1800, populaţia engleză se triplează aproape, ajungând de la 3 la 8,6 milioane de locuitori; în aceeaşi perioadă, populaţia europeană se dublează, iar cea a Franţei sporeşte cu 50%. Creşterea mai puternică din Anglia se datorează ritmului accelerat din secolul al XVIII-lea, dar şi unei sporiri semnificative în epoca elisabetană, în timp ce a doua jumătate a secolului al XVII-lea este un interval de criză. O primă consideraţie se poate deduce din compararea celor două perioade: de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi până la finele celui de-al XVIII-lea (tabelul 5.1, rândurile 1 şi 2) se produce un avânt considerabil al populaţiei, iar rata de creştere (deductibilă cu ajutorul modelului utilizat), care era uşor negativă, devine pozitivă şi egală cu 1,3% pe an. Aceasta se datorează în mare parte sporirii nupţialităţii (indicată de cele două componente C şi D), precum şi, în plan secundar, a şanselor de supravieţuire şi a fertilităţii legitime; o anumită contribuţie, chiar dacă una modestă, a avut-o şi diminuarea emigrărilor definitive în America de Nord. Sistemul se transformă nu doar prin îmbunătăţirea condiţiilor necesare supravieţuirii (speranţa de viaţă creşte, într-adevăr, de la 36,3 la 39,5 ani), ci mai ales datorită reducerii procentului de femei nemăritate (celibatul definitiv) şi a vârstei medii la căsătorie (de la 25,8 la 24,1 ani), astfel că întregul ciclu reproductiv începea mai devreme. Ritmul reproducător în cadrul căsniciei (adică fertilitatea legitimă) a sporit considerabil. Aceste studii par să dezlege problema cauzelor creşterii demografice engleze – considerată de mulţi o consecinţă a contextului favorabil, creat de progresul ce reduce mortalitatea – şi care, de fapt, este stimulată de modificarea regimului matrimonial, destul de flexibil în privinţa adaptării la condiţiile economice şi sociale.

Cazul Franţei este mai complex, deoarece aici nu mai există omogenitatea Angliei, comportamentele din sud-vest, de exemplu, fiind extrem de diferite de cele din nord, aşa încât e chiar impropriu, în anumite aspecte, să vorbim despre un „sistem" demografic francez.

Tabelul 5.1. *Anglia, Germania şi Franţa : sisteme comparate*

	Populaţie	Perioadă	G(*f*) Generaţia iniţială născută în anul *t* (1)	Supravieţuirea (S) Procentul din generaţia iniţială care a supravieţuit până la vârsta adultă (2)	Migraţia (E) Procentul adăugat sau scăzut dintr-o generaţie datorită migraţiei (3)	Căsătoria (C) Procentul din generaţia iniţială care are acces la căsătorie (4)	Fertilitatea (F) Fertilitatea legitimă: numărul mediu de naşteri într-un an de convieţuire matrimonială fertilă (5)	Convieţuirea (D) Durata în ani a convieţuirii matrimoniale fertile(6)	Naşteri = N(*f*) Totalul naşterilor generaţiei iniţiale (1) × (2) × (3) × (4) × (5) × (6) = (7)	Raportul generaţii-fiică/generaţii-mamă = N(*f*)/F(*t*) Raportul între naşteri şi generaţia iniţială (7)/(1) = (8)
(1)	Anglia	1650-75	1000	0,532	0,987	0,689	0,145	18,8	996	0,996
(2)	Anglia	1775-99	1000	0,577	0,997	0,785	0,160	20,5	1.484	1,484
(2)/ (1)×100	Angl2/ Angll			108	101	114	110	109	149	149
(3)	Franţa	XVIII	1000	0,418	1	0,807	0,185	16,7	1.042	1,042
(4)	Rouen	XVIII	1000	0,405	1,251	0,690	0,200	16,5	1.153	1,153
(5)	Crulai	XVII-XVIII	1000	0,438	0,847	0,805	0,188	18,2	1.021	1,021
(4)/ (3)×100	Rouen/ Franţa			98	125	86	108	99	111	111
(5)/ (3)×100	Crulai/ Franţa			105	85	100	102	109	98	98
(6)	Germania	1750-99	1000	0,52	0,968	0,769	0,19	17	1.250	1,25

	Populaţie	Perioadă	G(*f*) Generaţia iniţială născută în anul *t* (1)	**Supravie-ţuirea (S)** Procentul din gene-raţia iniţială care a supravieţuit până la vârsta adultă(2)	**Migraţia (E)** Procentul adăugat sau scăzut dintr-o generaţie datorită migraţiei (3)	**Căsătoria (C)** Procentul din generaţia iniţială care are acces la căsătorie (4)	**Fertilitatea (F)** Fertilitatea legitimă: numărul mediu de naşteri într-un an de convieţuire matrimonială fertilă (5)	**Convie-ţuirea (D)** Durata în ani a convieţuirii matrimo-niale fertile (6)	**Naşteri = N(*f*)** Totalul naşterilor generaţiei iniţiale (1) × (2) × (3) × (4) × (5) × (6) = (7)	**Raportul generaţii-fiică/gene-raţii-mamă = N(*f*)/F(*t*)** Raportul între naşteri şi generaţia iniţială (7)/(1) = (8)
(3)/ (2)×100	Franţa/ Angl2			72	100	103	116	81	70	70
(6)/ (2)×100	Germania/ Angl2			90	97	98	119	91	92	92
(6)/ (3)×100	Germania/ Franţa			124	97	95	103	102	120	120

Notă: Putem explicita semnificaţia valorilor redate în rândurile 1-6, referitoare la Anglia (1650-1675), după cum urmează. Înmulţirea următoarelor date – cifra de 1.000 de născute, în anul „t" (col. 1), procentul celor care supravieţuiesc până la vârsta adultă (aproximativ până la vârsta medie la naştere), egal cu 53,2% (col. 2), procentul care se scade sau se adaugă prin migrarea dinaintea atingerii vârstei adulte (col. 3 ; în exemplul 0,987 rezultă că 0,13% s-a pierdut prin emigrare definitivă), procentul care se căsătoreşte (col. 4, egal cu 68,9%) înainte de vârsta medie la naştere ; numărul mediu de naşteri legitime la o femeie într-un an mediu de căsătorie (col. 5, egal cu 14,5% ; acesta este procentul femeilor care au o fiică în anul sus-numit) ; şi, în sfârşit, durata medie de căsnicie fertilă (col. 6, egală cu 18,8 ani) are drept rezultat numărul total de fiice aduse pe lume de generaţia iniţială (cele 1.000 de femei din col. 1), egal cu 996 (col. 7). Raportul între numărul fiicelor şi cel al mamelor este subunitar (0,996, col. 8), ceea ce indică un uşor deficit reproductiv. Pe rândul 2, în schimb, referitor la Anglia secolului al XVIII-lea, col. 8 indică, prin valoarea de 1,484, un surplus reproductiv considerabil (48,4% fete în plus faţă de generaţia mamelor).

Totuşi, vom privi în linii mari, ceea ce justifică unele generalizări conştiente. La îndemnul fondatorului demografiei istorice moderne, Louis Henry, s-au reconstituit familii aparţinând unui eşantion de sate – circa patruzeci – reprezentative pentru Franţa acelui *ancien régime* (Parisul fiind exclus). Spre deosebire de Anglia, sistemul francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (tabelul 5.1, rândul 3) nu este marcat de presiunea demografică, în sensul că posibilitatea sporului natural e destul de scăzută. Există două exemple de localităţi franceze diferite faţă de medie : Crulai (rândul 5), un sat din Normandia, caracterizat de puternice creşteri, neutralizate însă de emigrări semnificative şi, pe de altă parte, cazul oraşului Rouen (rândul 4), unde potenţialul natural de înmulţire e modest, dar compensat de o imigrare pronunţată. Posibilitatea sporirii considerabile a populaţiei din Crulai se datorează, în esenţă, nupţialităţii ridicate şi căsătoriilor precoce.

Faţă de Anglia sfârşitului de secol al XVIII-lea, creşterea din Franţa este modestă ; fertilitatea legitimă sensibil scăzută în cazul Angliei este mai mult decât compensată de nupţialitatea ridicată (vârsta medie la prima căsătorie a femeilor engleze este de 24 de ani, faţă de cei 26 ai celor din Franţa), de durata mai îndelungată a căsniciei şi de şansele mai mari de supravieţuire (o speranţă de viaţă de 39,5 ani, în comparaţie cu 30 de ani în Franţa). Influenţa migraţiilor este redusă, presupusă a fi neutră pentru Franţa şi doar uşor negativă în Anglia.

Cel de-al treilea exemplu provine din Germania (tabelul 5.1, rândul 6), de la reconstituirea familiilor operată de Knodel, pe baza acelor *Ortsippenbücher*, genealogii locale din 14 sate din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Localităţile luate în considerare nu sunt un eşantion reprezentativ pentru populaţia germană, cu toate că acoperă o varietate mare de zone geografice (Frisia de Est, Waldeck, Württemberg, Baden şi Bavaria), jumătate catolice, jumătate protestante. Indicatorii (din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) se referă la ansamblul satelor, cu o estimare a emigrării ce nu priveşte aşezările rurale, ci Germania în întregime. Înregistrând o creştere intermediară faţă de cea a Angliei şi Franţei, Germania se deosebeşte de prima printr-o fertilitate matrimonială mai accentuată şi de a doua prin şanse mai ridicate de supravieţuire.

Cele trei cazuri, ale Angliei, Franţei şi Germaniei, oferă o reprezentare schematică (cu unele forţări ale datelor) a sistemelor

demografice a trei populaţii europene importante. Acestea au pus în evidenţă factorii potenţialului de creştere diferit; impactul considerabil pe care îl au supravieţuirea şi nupţialitatea în conturarea diferenţelor între sisteme; dinamismul acestora – precum în cazul Angliei secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea – şi eterogenitatea situaţiilor, atunci când se compară zonele rurale cu cele urbane, ca în Franţa. Modelul propus reprezintă un instrument orientativ într-un discurs complex şi schimbător.

Dar în alte zone? La extremele Europei operează două sisteme foarte diferite, care au rezultate similare pe ansamblu. Populaţia rusă din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea (Europa de Est cunoaşte un regim vechi mai lung cu un secol) înregistrează şanse scăzute de supravieţuire şi o nupţialitate şi o fertilitate ridicate: este vorba, fără îndoială, de un sistem marcat de o puternică presiune demografică. Pe coasta atlantică a continentului, populaţia engleză creşte (cel puţin în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) în ritmul celei ruse, însă sistemul se află sub presiune „joasă", fiind caracterizat de şanse mari de supravieţuire, de o nupţialitate şi fertilitate moderate. Sporiri puternice au loc şi în Irlanda, însă în condiţii grele de supravieţuire precară şi control aproape inexistent al căsătoriilor. Revenind la cazul Angliei, naţiunea ca întreg nu prezintă diferenţe geografice substanţiale, în timp ce în Imperiul Rus coexistă situaţii extrem de inegale, care, pe măsură ce înaintăm de la Marea Baltică spre sud-est, devin din ce în ce mai asemănătoare modelului asiatic (căsătorii precoce şi universale). În general, este dificil să existe omogenitate ca în Anglia în rândul populaţiilor numeroase; aproximativ toate ţările europene importante prezintă diferenţe în interior; cu anumite precauţii, în Franţa se poate delimita sud-vestul – cu o fertilitate moderată şi şanse suficiente de supravieţuire – de regiunea nord-estică, ale cărei trăsături sunt fertilitatea pronunţată şi supravieţuirea scăzută: contraste puternice se regăsesc, de exemplu, în două zone ale celor două părţi, respectiv Bas Quercy şi Normandia. Deşi este periculoasă generalizarea unor experienţe valabile pentru câteva sate mici, în rândul celor 14 localităţi analizate de Knodel există diferenţe notabile între cele din Frisia de Est, pe de o parte, unde se înregistrează vârste scăzute la căsătorie, rate joase ale mortalităţii şi o moderată fertilitate legitimă, şi cele din Bavaria, pe de altă parte, unde mortalitatea e pronunţată, iar vârsta la căsătorie şi fertilitatea legitimă sunt ridicate: şi aici par să funcţioneze sisteme

diferite, primul încadrându-se în tipologia celor cu presiune „scăzută", iar cel de-al doilea în cea cu presiune „ridicată".

Încă şi mai complex este, poate, universul mediteranean. În Peninsula Iberică, putem discuta cu siguranţă de un sistem atlantic, a cărui trăsătură este controlul pronunţat al nupţialităţii, spre deosebire de sistemul mediteranean cu nupţialitate precoce şi celibat redus. Cazul Italiei este extrem de complicat, cu subdiviziuni ce nu coincid întotdeauna cu obişnuitele delimitări istorico-geografice; se poate deosebi un sistem alpin cu nupţialitate scăzută şi emigrare continuă, în timp ce în diverse zone sudice forţele care controlează creşterea sunt cu mult mai puţin active. În Italia – ca şi în alte părţi ale Mediteranei –, desele izbucniri ale malariei, mai ales în zonele de coastă, determină regimuri demografice deosebite, caracterizate prin mortalitate ridicată, o puternică natalitate compensatoare şi reînnoiri semnificative prin migraţii. În Marele Ducat al Toscanei, este evident contrastul între partea central-nordică – aflată sub o joasă presiune demografică – şi cea sudică (Maremma), afectată de malarie, unde schimbul natural este foarte pronunţat. În schimb, evreii sefarzi din Occident şi cei aşkenazi din Răsărit par să se supună unor modele de dezvoltare foarte diferite. „În jurul anului 1900", scrie Della Pergola, „comunităţile ebraice din Europa de Est, împreună cu descendenţii lor ce trecuseră marea, numărau circa 7,5 milioane de persoane, în timp ce în Italia se găseau aproximativ 43.000. Este un lucru extraordinar, dacă ne gândim că la sfârşitul secolului al XV-lea cele două grupuri aveau dimensiuni comparabile (20-50.000 de persoane)". În spatele acestor două tipuri de evoluţie uimitor de inegale se găsesc sisteme demografice foarte diferite: în secolul al XVIII-lea se înregistrează un echilibru desăvârşit între naşteri şi decese, precum şi o absenţă a sporului natural în Italia, în timp ce în Răsărit au cunoscut un avânt puternic mortalitatea şi natalitatea, aceasta din urmă fiind stimulată de norme sociale favorabile naşterilor dese şi coeziunii familiei.

Deseori, grupurile naţionale ori regionale pun în umbră şi nivelează puternice trăsături locale; însă mulţimile de indivizi „topesc" de asemenea straturi şi grupări ce acţionează după strategii şi modele demografice diferite – aristocraţii şi elitele care înclină să împiedice risipirea patrimoniului prin limitarea reproductivităţii; micii proprietari dornici să echilibreze resursele, munca şi dimensiunile

familiei ; muncitorii fără pământ, care îşi fac socotelile potrivit unor constrângeri de altă natură.

Căsătoria

Căsătoria reprezintă nucleul sistemelor demografice din trecut. Aproape în toată Europa, cu excepţiile semnificative de rigoare, căsătoria este cea care îşi revendică un gen de drept asupra reproducerii. Naşterile survenite în afara ei reprezintă, în general, un număr redus (câteva procente) din totalul acestora. Nu trebuie, bineînţeles, să credem că şi raporturile sexuale între bărbaţi şi femei erau restrânse la spaţiul matrimonial : analizele demografice indică, într-adevăr, că o parte semnificativă a căsătoriilor avea loc în prezenţa – şi din cauza – sarcinilor deja vizibile. Totuşi, starea de celibat era, aproape pentru oricine, o barieră de netrecut în calea procreării. De aici relevanţa căsătoriei ca principal regulator al fluxului naşterilor în societăţi care încă nu descoperiseră şi nici nu adoptaseră controlul voluntar al naşterilor. Malthus a considerat şi a definit rolul căsătoriei ca frână de siguranţă în vederea prevenirii sporului natural, căci i se părea evident faptul că „un număr considerabil de persoane aflate la vârsta nubilă nu se căsătoresc niciodată ori se căsătoresc destul de târziu, iar căsniciile lor sunt, de aceea, mai puţin prolifice decât dacă s-ar fi căsătorit mai devreme". Şi, într-adevăr, doi factori principali pot fi luaţi în considerare atunci când se doreşte calcularea nupţialităţii într-o colectivitate : ritmul mai mult sau mai puţin alert cu care o generaţie se angajează într-o căsnicie, o dată depăşită vârsta minimă cerută de biologie (pubertatea era atinsă mult mai târziu decât în prezent, în jur de 15-16 ani), de convenţii, de lege sau de religie, şi, pe de altă parte, procentul acelora care nu se căsătoresc în cursul vieţii fertile. Prima componentă revine la calcularea mediei de vârstă la prima căsătorie, iar cea de-a doua, la determinarea procentelor nubilităţii (sau celibatului) definitive ori proporţia acelora care nu s-au căsătorit înainte de a împlini 50 de ani. Cel puţin două fenomene influenţează în plus nupţialitatea : mortalitatea, care aduce cu sine văduvia şi destrămarea căsătoriilor, precum şi nupţialitatea văduvilor, care atenuează efectele celei dintâi.

Variaţii normale ale nupţialităţii puteau avea un efect sensibil fie asupra fertilităţii, fie asupra ratei sporului natural, după cum

observase deja Malthus. Doi ani în plus sau în minus la vârsta medie a soţilor la prima căsătorie puteau însemna, într-adevăr, o naştere în minus sau în plus, iar în ceea ce priveşte numărul descendenţilor, o succesiune mai lentă sau mai rapidă a generaţiilor, precum şi consecinţe sensibile asupra ratei creşterii naturale a populaţiei. Astfel, o stare de celibat definitivă (proporţia femeilor care nu se căsătoreau până la 50 de ani) care ar fi variat cu zece procente în plus sau în minus faţă de o valoare ipotetică de 15% ar fi condus la o fluctuaţie similară (ba chiar puţin mai mare) a fluxului naşterilor, dacă presupunem constante celelalte elemente ale sistemului.

Analiza cantitativă a nupţialităţii implică existenţa recensământurilor sau a statisticilor (de exemplu, acele *status animarum*, liste nominale cu enoriaşi, redactate de paroh la sărbătorile de Paşte), care indică vârsta sau starea civilă, ori reconstituirea nominală a familiilor – punând astfel împreună actele de naştere şi cele de căsătorie –, din moment ce vârsta soţilor era rareori specificată în registrele matrimoniale. Cercetările de demografie istorică au clarificat o „geografie" europeană a nupţialităţii destul de detaliată, cel puţin pentru secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în timp ce despre veacurile precedente se cunosc mult mai puţine lucruri. Dar dacă analiza cantitativă este complexă, cea calitativă e încă şi mai dificil de întreprins : nupţialitatea este strâns legată de sistemele familiale, de regimul posedării pământului, de regulile de transmitere a proprietăţii, de activităţile economice şi profesionale. Aproape niciodată nu se găsesc explicaţii simple pentru diferenţele de nupţialitate între diverse arii geografice şi straturi sociale. Cantillon observă că muncitorii şi zilierii se căsătoresc târziu fiindcă „aşteaptă să economisească o anumită sumă pentru a avea posibilitatea să îşi întemeieze un *ménage* sau să găsească o fată care să le aducă zestrea necesară pentru aceasta". În mare parte a Europei rurale, acumularea de resurse suficiente este o cerinţă pentru întemeierea unei familii atunci când locuinţa noului cuplu se găseşte în altă parte decât aceea a părinţilor soţilor. Pentru proprietarii de pământ, accesul la căsătorie era condiţionat de transmiterea prin moştenire, de cedarea proprietăţii ori a unei părţi din aceasta în timpul vieţii sau de posibilitatea de a cumpăra pământ pe piaţa funciară. Cât priveşte proprietarii însă, tipul de moştenire – cu patrimoniu divizibil sau indivizibil – avea efecte puternice asupra nupţialităţii ; în cazul terenului indivizibil, cedarea resurselor familiale unuia dintre fii determina emigrarea

sau celibatul celorlalţi ; în cazul divizibilităţii, nimeni nu era exclus de la căsătorie, cu toate că slabele resurse pe care le aveau la dispoziţie constituiau în mod evident un factor limitativ. Totuşi, eventualele efecte ale regimului moştenirilor nu se arată niciodată în stare „pură", ci se diluează prin influenţa altor mecanisme. În cazul proprietăţilor indivizibile, nu e neapărat necesar ca rezultatul să fie emigrarea sau celibatul fiilor ce nu au drept la moştenire : mortalitatea crescută poate elimina primul născut înainte de moartea tatălui ; alte terenuri pot deveni disponibile în urma asanărilor sau prin luarea în arendă. În cazul în care căsătoria nu implica stabilirea unei noi rezidenţe, ci aceasta rămânea în cadrul celei paterne – adică noul cuplu trăia împreună cu părinţii soţului (şi mai rar cu cei ai soţiei) –, problema acumulării resurselor de către soţ sau soţie nu se punea în acelaşi fel ; în consecinţă, vârsta la căsătorie putea fi mai mică. Bineînţeles că nivelul social şi de bunăstare al fiecărei societăţi condiţiona ceea ce era considerat ca indispensabil pentru întemeierea unei familii ; dacă nivelul de trai se ridica doar puţin peste simpla supravieţuire, problema resurselor disponibile pentru cuplu se punea cu totul altfel decât în cazul cuplurilor din categoriile sociale mai avute. Cât priveşte situaţia zilierilor de pe latifundiile din sudul Italiei sau din Andaluzia, cerinţele pentru căsătorie erau probabil destul de modeste ; poate că astfel se explică vârsta scăzută a soţilor. Deşi nu era o regulă de fier, exista o relaţie strânsă între vârsta la căsătorie şi celibatul definitiv : populaţiile la care vârsta medie era mai mare aveau şi o rată mai ridicată a celibatului definitiv, iar cauzele generale care o influenţau pe prima aveau efecte şi asupra celei din urmă. Aceste observaţii explică dificultatea de a preciza cauzele complexe ale delimitărilor geografice ale nupţialităţii europene – aceasta şi pentru că în fiecare zonă se amestecă grupuri diferite în ceea ce priveşte profesia, deţinerea de pământuri, structura familială, iar acestea au comportamente nupţiale variate.

Despre geografia nupţialităţii înaintea secolului al XIX-lea se cunosc multe lucruri ; se ştie câte ceva chiar şi despre dinamicile temporale şi despre diferenţele teritoriale ori sociale. Sinteza realizată în 1965 de John Hajnal asupra situaţiei europene a fost confirmată de documentaţia acumulată în ultimele decenii. În secolul al XIX-lea, Europa este aproximativ divizată de o linie ce uneşte oraşul Sankt-Petersburg cu Trieste : la vest de această graniţă prevalează o nupţialitate scăzută, în care vârsta la prima căsătorie este

înaintată (în general peste 24 de ani la femei şi peste 26 la bărbaţi), precum şi o rată crescută a celibatului definitiv (în general mai mult de 10%). E vorba de un sistem tipic pentru Europa şi unic în lume, fără impact istoric asupra altor populaţii din lume (figura 5.1). La est de această linie predomină căsătoriile precoce şi aproape generalizate ; media de vârstă la prima căsătorie e mai mică de 22 de ani pentru femei şi sub 24 de ani pentru bărbaţi, iar celibatul definitiv, sub 5%.

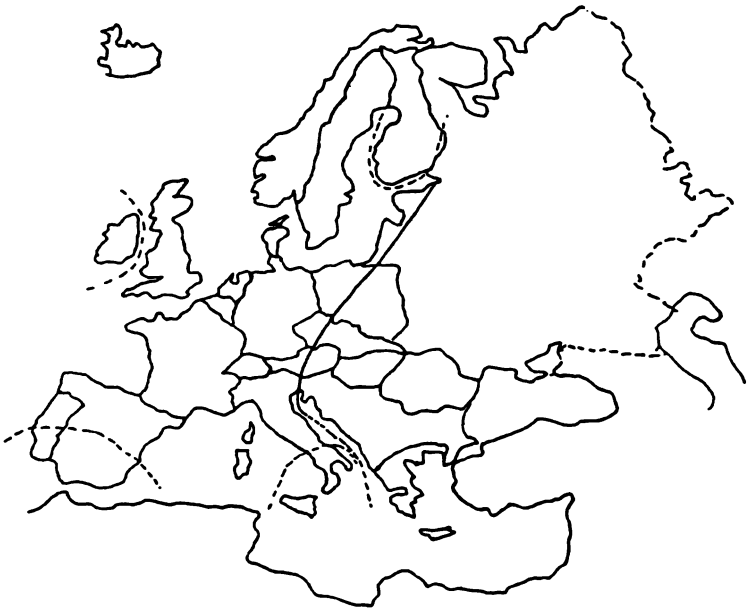

Figura 5.1. *Europa cu nupţialitate scăzută, Europa cu nupţialitate ridicată şi linia lui Hajnal, sfârşitul secolului al XVIII-lea*

Este vorba de diferenţe – după cum am mai precizat – cu puternice efecte demografice şi care justifică cea mai ridicată natalitate, ce depăşea cu mult rata de 40‰ în Europa de Est din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, adică 10 procente în plus faţă de nivelul din Occident. Cercetări ulterioare au confirmat această diferenţă, care rămâne totuşi mai puţin clară în ceea ce priveşte zona

mediteraneană şi anumite arii periferice. În interiorul spaţiului cu nupţialitate scăzută există, cu siguranţă, o linie de demarcaţie care merge aproximativ de la nord-vest spre sud-est; aparţin în mod clar zonei cu nupţialitate scăzută populaţiile din Marea Britanie, Scandinavia, Europa Centrală germanică, Franţa (face aici excepţie Irlanda, unde media de vârstă la căsătorie este în jur de 20-22 de ani); în rest, se amestecă rate de nupţialitate în mod cert scăzută – Italia de Nord şi Centrală, Sardinia şi Iberia atlantică – cu populaţii caracterizate prin comportamente mult mai puţin „prudente" (cum le-ar fi definit Malthus), dar care, totuşi, nu se pot lăuda cu o nupţialitate ridicată, ca acelea tipice populaţiilor de la est de linia Sankt-Petersburg – Trieste. Iată câteva date ce susţin cele afirmate mai sus: în perioada 1740-1789, vârsta de căsătorie a fetelor nubile din Franţa era de 25,7 de ani (26,6 în Nord şi 24,8 în Sud) şi de 27,9 pentru bărbaţii celibatari; în Anglia – între 1610 şi 1760 –, aceste vârste rămân între 25 şi 26 de ani pentru fetele de măritat şi 26 şi 28 de ani pentru bărbaţi; făcându-se media pentru 14 sate din Germania secolului al XVIII-lea, s-a obţinut rezultatul de 25,5 de ani pentru femei şi 28 de ani pentru bărbaţi. Datele obţinute pentru ţările scandinave (excluzând Finlanda, după cum se precizează în continuare) şi pentru Olanda se aliniază la nivelurile mai sus indicate. Linia lui Hajnal delimitează foarte bine cele două tipuri; populaţiile austriacă şi cehă, care se află la vest de aceasta, prezintă medii de vârstă la căsătorie peste 23-24 de ani; la est de linia menţionată, femeile maghiare (media a zece parohii, între 1730 şi 1820) se căsătoresc cu mult mai devreme, la 20-21 de ani, şi, după Andorka, puţin mai târziu decât femeile din Rusia sau cele din alte zone balcanice. Sigur că această linie poate fi interpretată din punct de vedere etnic ori lingvistic, pe lângă cel geografic: la est, populaţiile slave (fără a lua în calcul cea maghiară), iar la vest, cele scandinave, germanice, cehe (în timp ce acelea finlandeze ar fi aparţinut tipului est-european, până la configurarea actuală a zonelor în chestiune).

În zona mediteraneană, după cum am precizat mai devreme, situaţia e cu mult mai complexă. În Spania, după recensământul din 1787, media de vârstă mai ridicată la prima căsătorie se găseşte pe coasta atlantică (peste 26 de ani pentru femei în Ţara Bascilor şi 25 de ani în Asturia şi Galiţia), iar cea mai scăzută, în Estremadura, Andaluzia şi Murcia (22 de ani); în Portugalia, Nordul (Beira şi în

special Minho: într-un sat studiat în detaliu, media de vârstă la căsătorie pentru femei rămâne între 27 şi 28 de ani pe tot parcursul secolului al XVIII-lea) se deosebeşte de Sudul mai precoce (Alentejo, Algarve). Italia este, fără îndoială, mai complexă şi mai fragmentată, fără să existe o separaţie certă Nord-Sud. Căsătorii târzii au loc, cu siguranţă, la populaţiile din regiunile alpine (şi pe versantul nordic, care nu aparţine Italiei), în Sardinia (în special în ceea ce priveşte bărbaţii), într-o anumită zonă a Italiei Centrale caracterizată prin obiceiul arendării în parte; Sudul este, în mod cert, mai precoce, în special Puglia, Basilicata, Calabria, Sicilia, dar situaţii intermediare se găsesc atât în Nord, cât şi în Sud.

M-am oprit asupra mediei de vârstă la căsătorie, neglijând celălalt indicator (celibatul), pentru că datele sunt mai puţin numeroase; dar acolo unde există (în Spania anului 1787, de exemplu), ele confirmă existenţa unei puternice influenţe inverse: cu cât mai precoce e căsătoria, cu atât mai mică e rata celibatului definitiv şi viceversa, cu toate abaterile inevitabile de la normă.

O altă temă importantă este aceea a tendinţelor temporale. Ea necesită o interpretare sugerată de Hajnal, dar reluată de alţii – adesea puţin necritic –, potrivit căreia sistemul nupţialităţii scăzute din Europa de Vest la sfârşitul epocii moderne ar fi rezultatul unui lung proces de transformare a sistemului matrimonial bazat pe căsătoria precoce, răspândit în Antichitate şi în Evul Mediu. Diverşi factori ar fi produs această metamorfoză, între care se numără accentuarea responsabilităţii individuale promovate de Reformă, naşterea capitalismului ori instinctul „prudenţei" indus de creşterea demografică ce depăşeşte resursele disponibile. Nu e simplu să sintetizezi evoluţia temporală a nupţialităţii; pentru anumite ţări, ca Anglia şi Franţa (figura 5.2), există lungi serii de date suficient de reprezentative; pentru alte contexte, documentaţia e cu mult mai fragmentată. Totuşi, cu unele excepţii, pare confirmată o tendinţă destul de răspândită spre creşterea vârstei la prima căsătorie din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea.

Excepţia cea mai evidentă e Anglia, unde aceasta rămâne stabilă, cam în jurul vârstei de 25-26 de ani, între începutul secolului al XVII-lea şi anul 1720, pentru a scădea apoi cu aproximativ doi ani în restul veacului. În alte zone însă, situaţia e alta; în Franţa există câteva cazuri de creştere evidentă între secolul al XVI-lea şi secolul al XVII-lea (de la 19 la 22 de ani în Athis şi Bourg-en-Bresse), în

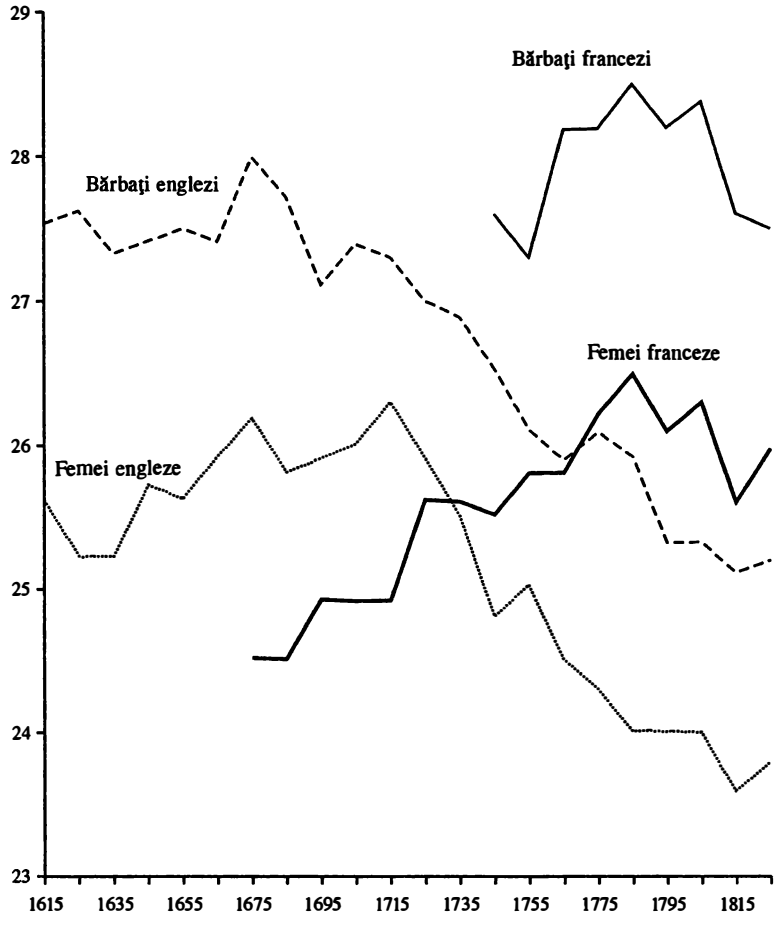

Figura 5.2. *Vârsta la prima căsătorie, Anglia şi Franţa, secolele XVII-XIX*

timp ce ancheta realizată de INED[2] atestă o creştere de la 24,5 de ani (1670-1689) la peste 26 de ani spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Lebrun îşi pune întrebarea dacă această creştere, care pare generalizată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, este un fenomen nou sau doar o revenire a comportamentelor fixate încă din secolul

2. Institut national d'études demographiques (n.t.).

al XIII-lea; e o chestiune rămasă încă nerezolvată. În Spania, cercetări locale par să indice o creştere cu unu-doi ani a vârstei la căsătorie între secolul al XVII-lea şi sfârşitul secolului al XVIII-lea, după estimările bazate pe recensământul din Floridablanca în anul 1787. În Flandra şi Germania există serii consistente doar pentru secolul al XVIII-lea şi atestă vârsta înaintată la căsătorie, iar despre tendinţele precedente se ştie prea puţin. În cazul Italiei, informaţia e destul de consistentă, deşi fragmentată; numărul redus al lungilor serii istorice nu permite să se verifice dacă alinierea la modelul nord-european al căsătoriilor tardive în centrul şi în nordul ţării este rezultatul unei lungi evoluţii sau doar expresia comportamentelor astfel structurate de multă vreme. Nu lipsesc exemple sugestive de creştere a vârstei de căsătorie în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea – de exemplu în câmpiile din Prato, aflate sub influenţa sistemului de arendare în parte –, ca răspuns la o deteriorare a condiţiilor de trai. În anumite zone din Sud, în special cele în care agricultura nu este tehnologizată, ca în Puglia, vârsta e foarte scăzută, chiar mult sub 20 de ani, şi nu demonstrează schimbări decisive între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea.

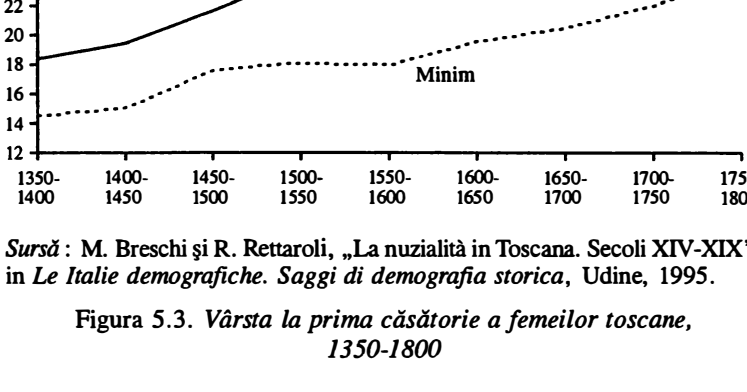

Sursă: M. Breschi şi R. Rettaroli, „La nuzialità in Toscana. Secoli XIV-XIX", in *Le Italie demografiche. Saggi di demografia storica*, Udine, 1995.

Figura 5.3. *Vârsta la prima căsătorie a femeilor toscane, 1350-1800*

În nordul continentului, populaţia finlandeză ar fi căpătat comportamente tipice Europei de Nord abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în timp ce vârsta mică la căsătorie în Irlanda încă de

la începutul secolului al XVII-lea nu ar fi cunoscut evoluţii în următoarele două secole. Cu o oarecare marjă de eroare, se poate afirma aşadar că în multe zone ale Europei, în care nupţialitatea e scăzută, situaţia la sfârşitul secolului al XVIII-lea este rezultatul unui proces în desfăşurare încă din secolul al XVI-lea.

Reîntorcându-ne la Evul Mediu târziu, răvăşit de ciumă şi marcat de redresarea ulterioară, sistemul european arată cu totul diferit, după cum observase deja Hajnal. Din registrul cadastral florentin din 1427, Herlihy şi Klapisch au dedus o medie de vârstă la căsătorie de 17,6 ani pentru fete (pentru bărbaţi era cu aproximativ 10 ani mai mare), care a crescut la 20,8 ani în jurul anului 1480; fetele din Prato s-ar fi căsătorit la 16,8 ani în 1372 şi la 21,1 în 1470. Evoluţia în zona rurală va fi fost similară, cu o mică diferenţă de vârstă între soţi. Situaţia în Franţa la Toulouse, Périgueux şi Tours va fi fost analoagă; Christiane Klapisch, care a aprofundat tema mai mult decât oricine altcineva, ajunge la concluzia că „peste tot în Europa adolescente între 14 şi 18 ani sunt măritate cu bărbaţi cu 6-10 ani mai mari". Dovezi ale căsătoriei precoce şi ale celibatului scăzut s-ar găsi, potrivit lui Russell şi Hajnal, chiar şi în Anglia, după cum arată *Poll Tax*[3] din 1377, dar controversa pe această temă rămâne deschisă. Cert este că pairii englezi – pentru care au fost reconstituite lungi genealogii – demonstrează că, în cei 350 de ani dinainte de 1680, predomină un regim matrimonial precoce (cu mult sub 20 de ani în medie, pentru fete) şi o rată scăzută a celibatului; doar după această dată se manifestă un tip de nupţialitate scăzută, care ar fi caracterizat, se pare, şi varianta scandinavă.

La sfârşitul vechiului regim, mare parte din Europa se caracteriza prin rate joase ale nupţialităţii, cu acces tardiv la căsătorie şi cu un procent semnificativ al celor excluşi de la aceasta. Zona în discuţie cuprindea întreaga Europă la nord de Alpi şi de Pirinei, până la linia Sankt-Petersburg – Trieste, prelungită imaginar de Marea Adriatică. Atât fâşia atlantică a Peninsulei Iberice, cât şi cele alpine şi apenine ale Italiei aparţineau tipului de nupţialitate scăzută, în timp ce zonele extrem mediteraneene se comportau într-o manieră sensibil diferită. În Evul Mediu târziu, în schimb, ipoteza unei predominări a regimurilor de nupţialitate crescută se dovedeşte pentru moment destul de

3. Taxa pe cap de locuitor (n.t.).

solidă. În următoarele secole se va fi produs tranziţia, în ritmuri şi maniere destul de diferite, poate chiar cu salturi bruşte. Există încă multe rezerve, chiar şi la peste 30 de ani de la cercetarea lui Hajnal ; s-ar putea crede, de exemplu, că regimul de nupţialitate crescută, mai ales în a doua parte a secolului al XIV-lea şi în secolul al XV-lea, este corelat cu necesitatea de a reacţiona la pierderile cauzate de ciumă şi de reducerea schimburilor economice, care restrângeau accesul la căsătorie. Cu toate acestea, rămâne cert faptul că regimurile matrimoniale oscilează considerabil din Evul Mediu târziu până în pragul epocii contemporane, cu o medie de vârstă la căsătorie variind de la 16-17 până la 27-28 de ani (fluctuaţie întărită de modulaţii paralele în ceea ce priveşte celibatul definitiv). În sistemele demografice vechi, contribuţia nupţialităţii la determinarea sporului natural a fost aşadar foarte relevantă.

Fertilitatea

După cum am precizat, cea mai mare parte a naşterilor aveau loc în cadrul căsniciei. Datele sunt destul de asemănătoare : dacă în Anglia (1600-1800) procentul naşterilor nelegitime era cuprins între 2 şi 4%, în Suedia şi Finlanda (secolul al XVIII-lea) acesta era de 3%, în timp ce în Franţa, Italia şi Spania secolului al XVIII-lea se situa în jurul lui 1%. Sunt cifre minime, care capătă o oarecare importanţă doar în anumite zone ale Europei Centrale. Astfel, creşterea numărului de naşteri, deci a natalităţii, depindea aproape în întregime de fertilitatea legitimă – în cadrul căsniciei – şi de numărul femeilor măritate (determinat de nupţialitate : vârsta la căsătorie, procentul femeilor care aveau acces la acest statut şi durata mariajului).

Potrivit precizărilor anterioare, aceasta nu înseamnă că, în afara căsătoriei, raporturile sexuale (exceptându-le pe cele legate de prostituţie) erau rare, cum ne-ar putea face să credem numărul redus al naşterilor nelegitime. Primii născuţi erau într-adevăr concepuţi în mare parte înaintea nunţii, după cum demonstrează reconstituirea familiilor pe baza registrelor parohiale : în cursul secolului al XVIII-lea, date referitoare la Franţa, Germania şi Anglia arată că procentul concepţiilor anterioare căsătoriei se situa între 10 şi 30%. Aceasta influenţa desigur nupţialitatea, determinând încheierea mai timpurie a unei părţi deloc neglijabile dintre ceremonialele nupţiale.

Înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea, cu excepţia unor cazuri particulare, populaţiile europene prezintă o fertilitate „naturală", iar controlul voluntar al naşterilor este practic inexistent. Conceptul de fertilitate naturală a fost introdus de Louis Henry în 1961, pentru a desemna comportamentele cuplurilor ce nu se lasă influenţate de numărul copiilor deja aduşi pe lume, aşa cum se întâmplă în cazul populaţiilor care îşi planifică naşterile. Cu alte cuvinte, soţii de orice vârstă se poartă exact în acelaşi mod, chiar dacă nu au nici un copil, cât şi dacă au 1, 2... 5 ori mai mulţi. În schimb, în rândul populaţiilor care au abandonat fecunditatea naturală, cuplurile sunt influenţate de numărul descendenţilor deja născuţi, fiindcă speră să obţină anumite rezultate: ele pun capăt fertilităţii ori încetinesc ritmul naşterilor atunci când au adus pe lume un anumit număr de copii. Populaţiile caracterizate prin fertilitate naturală sunt afectate de două tipuri de factori ce determină ritmul reproductiv. Primul este de natură pur bio-fiziologică, asociindu-se în special cu vârsta: capacitatea femeii de a concepe scade o dată cu creşterea numărului de ani, pentru ca apoi să dispară în totalitate înainte de menopauză; în plus, şi frecvenţa raporturilor sexuale tinde, bineînţeles, să se diminueze pe măsură ce partenerii îmbătrânesc, iar durata căsniciei creşte; se pot adăuga şi alţi factori, precum sterilitatea primară ori secundară, contractarea bolilor care reduc capacităţile reproductive etc. Al doilea gen de factori este legat de comportamente (chiar atunci când au natură şi efecte biologice) precum durata alăptării, ce are drept consecinţă – atunci când este practicată – inhibarea concepţiei ori abstinenţa în ceea ce priveşte raporturile sexuale în unele perioade sau la atingerea unui anumit *status* (cel de bunic, de pildă). Influenţa acestor două tipuri de factori asupra fecundităţii poate fi chiar semnificativă, însă ea nu e legată de comportamente deliberate ce depind de numărul de copii deja aduşi pe lume: atât primul, cât şi ultimul născut vor fi alăptaţi în cursul aceluiaşi număr de luni, dacă e posibil.

Aceste consideraţii sunt relevante pentru că fertilitatea naturală putea varia considerabil de la o populaţie la alta, datorită impactului acţiunii conjugate a diverşilor factori determinanţi (durata alăptării, frecvenţa raporturilor sexuale, condiţiile de sănătate etc.), atingându-se rate maxime care le depăşeau pe cele minime chiar cu 50%. Deoarece aici ne preocupă mai mult funcţionarea sistemelor demografice decât analiza rafinată a comportamentelor, ne interesează nivelurile fecundităţii (naturale) în vechiul regim şi variabilitatea lor.

Tabelul 5.2. *Ratele fertilității legitime (la mie) în unele țări europene, secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*

Țara	Vârsta							Numărul mediu de copii legitimi ai femeilor căsătorite la	
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	20 de ani	25 de ani
Suedia	–	458	380	326	228	123	30	7.725	5.435
Italia	430	430	410	375	310	160	15	8.500	6.350
Anglia	383	407	364	313	245	128	21	7.390	5.355
Germania	380	447	426	375	302	164	26	8.700	6.465
Franța	–	462	413	361	286	153	13	8.440	6.130
Flandra	442	494	453	413	338	196	24	9.590	7.120
Indici (Anglia = 100)									
Suedia	–	113	104	104	93	96	143	105	101
Italia	112	106	113	120	127	125	71	115	119
Anglia	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Germania	99	110	117	120	123	128	124	118	121
Franța	–	114	113	115	117	120	62	114	114
Flandra	115	121	124	132	138	153	114	130	133

Sursă: vezi notele referitoare la capitolul 5.

În tabelul 5.2 sunt prezentate ratele fertilităţii legitime în funcţie de vârsta femeii, la câteva populaţii din Suedia, Anglia, Franţa, Flandra, Germania şi Italia în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea.

Datele referitoare la Suedia provin din statistici complete şi oficiale; cele despre Anglia, Franţa şi Germania se bazează pe eşantioane de parohii şi sate deja amintite în capitolul despre nupţialitate; în privinţa Flandrei şi Italiei, cifrele reprezintă media unei serii eterogene de parohii, diferite în ceea ce priveşte cronologia (dar care se încadrează, totuşi, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea) şi localizarea. Valorile pe vârstă sunt sintetizate prin sumele ratelor specifice, calculate începând de la 20 şi 25 de ani, a căror semnificaţie este echivocă, dar se poate interpreta ca număr mediu de fii legitimi pe care un grup de femei măritate la 20 de ani (ori la 25, respectiv) l-ar avea la sfârşitul vieţii fecunde (petrecută integral în cadrul conjugal şi neîntreruptă de deces).

Rezultatele obţinute permit conturarea a două observaţii importante. În primul rând, fertilitatea variază considerabil: dintre cele şase populaţii amintite, două – cea engleză şi cea suedeză – par să aibă un număr de descendenţi mult sub medie, în timp ce fertilitatea în Flandra este net superioară nivelului înregistrat în rândul celorlalte trei populaţii – franceză, italiană şi germană – care ocupă poziţii intermediare. Diferenţele nu sunt neglijabile, fertilitatea din Flandra fiind cu aproximativ o treime mai ridicată faţă de cea engleză: în cazul căsătoriei la 25 de ani, 7,1 copii în loc de 5,4; iar dacă nunta are loc la 20 de ani, media e de 9,6 în comparaţie cu cea engleză, de 7,4. Deosebirile sunt cu atât mai „vagi" cu cât populaţiile luate în considerare sunt mai numeroase, căci trăsăturile locale tind să se compenseze. În reconstituirile franceze, de exemplu, datele au fost grupate în funcţie de patru regiuni geografice – o subdivizare care, în treacăt fie spus, nu reflectă particularităţile societăţii franceze. Cu toate acestea, zona de nord-est (Aisne, Ardeni, Coasta de Aur, Marna, Marna Superioară, Meurthe-et-Moselle, Moselle, Seine-et-Marne, Yonne, Territoire-de-Belfort) pare să fi cunoscut o fertilitate naturală mult superioară celei din sud-vest (regiune cuprinsă între Loara şi Pirinei): numărul mediu de copii în cazul căsătoriei la 25 de ani era egal cu 6,6 în prima arie geografică şi cu 5,4 în cea de-a doua. Diferenţe similare se întâlnesc în satele germane: cele bavareze aveau cea mai ridicată fertilitate legitimă, iar cele din Frisia de Est – cea mai scăzută. Mult mai omogene sunt localităţile rurale engleze

folosite drept eşantion; ele prezintă indici aproximativ egali şi nu au un profil regional distinct. În cazul Suediei, nu este disponibilă subdivizarea locală a fecundităţii legitime înainte de 1870; la această dată, teritoriile din extrema nordică înregistrează o fertilitate mult peste medie. În Italia, numărul reconstituirilor de familii e destul de modest şi nu permite conturarea unor diferenţieri substanţiale: totuşi, nu apar cazuri de fertilitate extrem de pronunţată ori foarte scăzută. Pentru ţările care nu se regăsesc în tabelul 5.2, cercetările sunt mult mai puţin avansate; Reher observa referitor la Spania că regiunile cu fertilitatea matrimonială cea mai redusă se situează de-a lungul coastei mediteraneene, în sud şi în unele zone nord-vestice; fertilitatea cea mai ridicată se găseşte în Castilia Veche şi anumite zone de pe litoralul atlantic de nord. Alte informaţii pot fi deduse din nivelul fertilităţii legitime predominante înaintea începutului istoric al declinului acesteia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: în Germania, Prusia de Vest, Silezia, parte din Bavaria, regiunea Rinului şi Westfalia se caracterizau printr-o fertilitate mult peste medie; aceeaşi situaţie avea loc în Austria, în Tirol şi Vorarlberg, precum şi în Rusia, în teritoriile nord-estice.

Cea de-a doua observaţie priveşte faptul că fertilitatea naturală nu e stabilă în timp. Este nevoie de multă precauţie în acest punct, deoarece nu sunt foarte numeroase lungile serii istorice construite cu suficiente garanţii de comparabilitate şi referitoare la dimensiuni demografice destul de extinse pentru a asigura valabilitatea acestei afirmaţii. În Anglia, de exemplu, fertilitatea se dovedeşte a fi mult mai redusă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în comparaţie cu prima parte a veacului; în Franţa, aceasta e considerabil mai scăzută în perioada 1690-1710 decât în intervalele de timp apropiate. Desigur că izbucnirea crizelor de mortalitate, ca şi a altor tulburări economice sau politice, îşi punea amprenta asupra întregului sistem demografic şi ar fi fost imposibil să nu fie atinsă o componentă atât de semnificativă a sa – fertilitatea în sânul căsniciei.

Înainte de a încheia discuţia despre fertilitatea naturală, este bine să punem în evidenţă rolul interacţiunii sale cu alte aspecte ale sistemului demografic. Un nivel mai mult sau mai puţin ridicat al fertilităţii naturale depinde, într-adevăr, şi de ratele mortalităţii infantile, pe lângă factorii menţionaţi anterior (durata alăptării, frecvenţa raporturilor sexuale, apariţia sterilităţii etc.). Să revenim – pentru a clarifica – la cazul satelor germane: cele din Frisia de Est

prezentau o fertilitate naturală redusă şi o mortalitate infantilă asemenea, cele din Bavaria, în schimb, se caracterizau printr-o fertilitate naturală ridicată şi o frecvenţă mare a deceselor. Acest raport direct între fertilitatea naturală şi mortalitatea la vârsta copilăriei se regăseşte şi în alte zone, ca de exemplu în Franţa, ea putând fi explicată. În procesul constituirii descendenţei, moartea unui bebeluş de câteva luni avea un impact direct asupra fertilităţii: alăptarea era oprită şi efectul inhibitor al acesteia cu privire la o concepţie ulterioară dispărea, astfel că noua sarcină se putea instala mult mai devreme decât în cazul în care copilul ar fi supravieţuit. În plus, naşterea şi supravieţuirea unui copil erau capabile să modifice comportamentele sexuale ale cuplului, încetinindu-le ritmul ori chiar inhibându-le temporar. În fine, naşterile prea apropiate, exercitând o presiune asupra mamei şi posibilităţilor sale de a se îngriji de copii, puteau chiar ele să determine o mortalitate infantilă ridicată. Aceste mecanisme explică interdependenţa mortalităţii copiilor şi a fertilităţii naturale. În cazul satelor bavareze amintite mai devreme, alăptarea era practic inexistentă din cauza factorilor culturali, având drept consecinţe puternica vulnerabilitate şi mortalitate infantilă, reducerea intervalului dintre naşteri şi fecunditatea legitimă ridicată.

Tot despre mortalitatea infantilă

Manifestarea mortalităţii infantile în cadrul mai general al ratelor deceselor – despre care am discutat pe larg în capitolul 4 – necesită o discuţie aparte. Oricine s-a familiarizat cu rezultatele demografiei istorice ştie că variabilitatea nivelului mortalităţii infantile în vechiul regim era extrem de mare, dat fiind că în mod normal mureau, în primul an de viaţă, între o cincime şi o treime dintre nou-născuţi. Însă din cauza neglijării frecvente a înregistrării deceselor bebeluşilor şi a susţinutelor eforturi de integrare, corectare şi estimare necesare pentru a suplini lipsa documentelor esenţiale, studiile locale nu sunt întru totul demne de încredere. Pentru a avea un cadru de referinţă general, să examinăm câteva structuri naţionale şi mortalitatea acestora la vârstele copilăriei şi tinereţii, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (tabelul 5.3).

Ne aflăm, e adevărat, la sfârşitul aşa-numitului *ancien régime*, iar mortalitatea începea să descrească, însă nu credem că aceasta ar

Tabelul 5.3. *Mortalitatea infantilă şi juvenilă în unele ţări europene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*

Probabilitatea decesului (1000 q_x)	Franţa (1750-99)	Anglia (1750-99)	Suedia (1750-90)	Danemarca (1780-1800)
$_1q_0$	273	165	200	191
$_4q_1$	215	104	155	156
$_5q_5$	91	33	63	42
$_5q_{10}$	42	21	34	-
l_{15}	491	736	612	641

Notă: Datele din prima coloană arată, de sus în jos, câţi copii (din 1.000 de nou-născuţi) trăiesc până la prima aniversare ($_1q_0$); câţi copii, dintr-o mie care ajung la prima aniversare, o prind pe cea de-a cincea ($_4q_1$); câţi copii, dintr-o mie care împlinesc 5 ani, ating vârsta de 10 ani ($_5q_5$); şi câţi copii, dintr-o mie care ating a zecea aniversare, vor ajunge la 15 ani ($_5q_{10}$). Simbolul l_{15} exprimă cifra supravieţuitorilor de 15 ani, din cei 1.000 de nou-născuţi iniţiali.

Sursă: Franţa: Y. Blayo, „La mortalité en France de 1740 à 1829", *Population*, număr special, noiembrie 1975, pp. 138-139. Anglia: A.E. Wrigley şi R. Schofield, „English population history from family reconstruction: Summary results 1600-1799", *Population Studies*, XXXVII, 1983, p. 177. Suedia: *Historisk Statistik för Sverige*, National Central Bureau of Statistics, Stockholm, 1969. Danemarca: O. Andersen, „The decline in Danish mortality before 1850 and its economic and social background", in (ediţia îngrijită de) T. Bengtsson, G. Fridlizius, R. Ohlsson, *Pre-Industrial Population Change*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1984, pp. 124-125.

putea diminua interesul cercetării. Variabilitatea mortalităţii infantile este într-adevăr foarte pronunţată; probabilitatea decesului nou-născuţilor în primul an de viaţă oscilează între 165‰ în Anglia şi 273‰ în Franţa, Suedia şi Danemarca situându-se pe poziţii intermediare. Un studiu recent atribuie regiunii Moscovei, la jumătatea secolului al XVIII-lea, o mortalitate infantilă de 334‰. Se va nota că diferenţa de mortalitate infantilă dintre Franţa şi Anglia este egală, ea singură (presupunând identică, în cazul ambelor populaţii, mortalitatea după prima aniversare), cu cei circa patru ani de speranţă de viaţă la naştere.

Acelaşi tabel indică diferenţe evidente de mortalitate la vârstele următoare, până la 15 ani. Restrângând discursul la nivel subnaţional – însă fără a ne opri la cazuri particulare extreme şi limitându-ne la

relevarea unor zone destul de extinse cu date demne de încredere –, variabilitatea amintită la nivel naţional se confirmă şi se consolidează. Astfel se petrec lucrurile în cazul regiunilor franceze reprezentate de eşantionul analizat de INED în perioada 1750-1779, cu rate minime ale mortalităţii infantile în sud-vest (191 ‰) şi maxime în nord-est (292 ‰) ; în ceea ce priveşte satele engleze ale secolului al XVIII-lea, există un contrast puternic între micile aşezări rurale din Devon (sub 100 ‰) şi cele urbane mai extinse din Banbury şi Gainsborough (între 200 şi 300 ‰). Alegând dintr-o literatură actualmente extrem de extinsă, din 51 de parohii finlandeze din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, trei înregistrau o mortalitate infantilă foarte scăzută (sub 100 ‰) şi altele două, una extrem de ridicată (peste 300 ‰), cazurile intermediare fiind foarte rare ; relevante sunt, de asemenea, diferenţele din Suedia, Belgia, Germania, Italia şi Spania, ca şi la toate populaţiile studiate cu atenţie.

Se poate aşadar concluziona că în vechiul regim demografic, în cursul primului an de viaţă, inegalităţile în ceea ce priveşte moartea infantilă puteau atinge chiar cifra de 200 ‰, corespunzătoare în linii mari celor 7-8 ani de speranţă de viaţă la naştere. Explicarea acestor diferenţe este unul dintre cele mai interesante argumente ale demografiei istorice, deoarece lămureşte acele procese epidemiologice despre care am discutat în capitolul precedent, contextul – în special mediul, legat şi de nivelul economic –, nivelul nutriţiei mamei şi copilului, precum şi cunoştinţele şi cultura, prin modurile de creştere care decurg de aici.

Se presupune că sănătatea copilului şi supravieţuirea depind, în parte, de cea a mamei şi de nutriţia ei, influenţate la rândul lor de nivelul hrănirii întregii colectivităţi. O femeie care alăptează are nevoie de mai multă energie decât una care nu se găseşte în această etapă ; o nutriţie insuficientă reduce volumul laptelui, ca şi, probabil, conţinutul său de grăsimi şi vitamine. Totuşi, mecanismul alăptării pare să fie extraordinar de adaptabil, în sensul că permite izolarea cel puţin parţială a copilului de stresul nutritiv pe care îl poate suferi mama. Într-adevăr, în afara cazurilor de malnutriţie acută, femeile nutrite insuficient sunt în măsură să-şi alăpteze normal copiii. O stare de denutriţie a grupurilor marginale, în particular, ori în ani de lipsuri şi foamete are, cu siguranţă, efecte negative asupra mamelor, ca şi asupra restului populaţiei, însă intermedierea maternă ameliorează

şi diminuează impactul atât asupra fătului din timpul sarcinii, cât şi asupra nou-născutului în cursul alăptării.

În schimb, influenţa alăptării până la înţărcat asupra supravieţuirii infantile este extrem de evidentă. La naştere, sistemul imunitar al copilului este foarte vulnerabil, însă laptele matern oferă o protecţie dovedită clar ştiinţific, spre deosebire de alte mâncăruri pentru copii ; atât corasla, cât şi laptele matern conţin substanţe active din punct de vedere biologic ce protejează bebeluşul de infecţie. Unii cercetători consideră că, potrivit învăţăturilor lui Sorano, în Evul Mediu târziu s-ar fi răspândit obiceiul amânării alăptatului cu câteva zile, spre a nu i se administra copilului corasla despre care se credea ca e dăunătoare. Acest obicei este menţionat şi în tratatele secolului al XVI-lea : *lac enim eo in tempore indigestibile, crassum et vitiosum est, quod Latini vocant colostrum* ; se recomandă înlocuirea cu mâncăruri artificiale sau chiar cu purgative uşoare, pentru a favoriza eliminarea meconiului şi pentru a da timp laptelui mamei să se purifice. Două sute de ani mai târziu, în secolul al XVIII-lea, medicii şi pediatrii lansează o nouă teorie : nu numai că se consideră de neînlocuit binefacerile alăptării materne, dar mamele sunt şi îndemnate să înceapă imediat alăptarea la sân, recunoscându-se valoarea nutritivă şi protectoare a coraslei. Evident, nimeni nu poate susţine corespondenţa între opinia doctorilor şi comportamentele populaţiei, însă unii autori consideră că s-au produs modificări efective în privinţa obiceiurilor alăptatului, care prezintă o importanţă deosebită pentru mortalitatea din prima lună de viaţă.

Independentă de iniţierea mai mult sau mai puţin precoce a nutriţiei la sân, durata alăptării şi, ca urmare, vârsta înţărcatului au o funcţie importantă în supravieţuirea infantilă. Copilul nealăptat are un sistem imunitar precar şi este extrem de vulnerabil la infecţiile gastrointestinale şi la cele respiratorii virale ; se confruntă cu riscuri mult mai mari decât copilul alăptat la sân, după cum a demonstrat pe deplin tragica experienţă a copiilor din orfelinate sau mortalitatea foarte ridicată din rarele zone unde alăptarea era discreditată. Efectul ei protector durează, în general, în cursul primului an de viaţă şi se reduce ulterior şi datorită fluxului mai scăzut. Vârsta înţărcatului este aşadar o variabilă importantă pentru supravieţuirea copilului ; dacă are loc prea timpuriu, bebeluşul devine vulnerabil la infecţii al căror risc (oricare ar fi vârsta înţărcatului) creşte atunci când hrana este manipulată, devenind astfel uşor contaminabilă. Tratatele

secolului al XVIII-lea sunt în totalitate favorabile alăptatului şi diverşi autori asociază ameliorarea mortalităţii infantile de la sfârşitul acestui veac nu doar cu schimbarea atitudinii faţă de alăptat în primele zile, ci şi cu prelungirea sa, în special în acele regiuni unde înţărcatul era precoce. Lipsesc totuşi documentele referitoare la aceasta ; oricum, să observăm că era necesar ca modificările obiceiurilor importante din primul an să aibă loc în primele şase luni de viaţă ale copilului, în cursul cărora se concentrau 70-90% din totalul deceselor din primul an de existenţă. Şi deoarece obiceiurile alăptatului (cu excepţia momentului începerii sale) nu variau, probabil, excesiv de mult în primele luni de viaţă, alţi factori trebuie căutaţi pentru a explica în întregime variaţiile mortalităţii.

Aceşti factori de o deosebită importanţă sunt adesea legaţi de situaţia mediului, de climă, de maniera şi tehnicile de creştere şi de atenţia mai mare sau mai mică acordată copilului. Există dovezi convingătoare că aceşti factori erau importanţi în determinarea ratelor mortalităţii infantile, cu excepţia acelor grupuri sau zone unde alăptarea era discreditată. Altfel nu s-ar explica diferenţele enorme între mortalitatea infantilă la cei născuţi iarna şi cea în rândul copiilor aduşi pe lume vara care se înregistrează în unele regiuni, însă nu şi în altele cu un regim climatic identic. Aici intră în joc tipul de protecţie împotriva frigului, eficient în unele zone, însă dezastruos în altele. Mortalitatea infantilă ridicată din anumite teritorii se datorează, de exemplu, slujbelor deţinute de mame în afara căminului şi supravegherii necorespunzătoare a copilului. În sfârşit, puternicele diferenţe de mortalitate infantilă în zonele urbane la diverse straturi sociale se datorau, în special, factorilor de mediu, densităţii locuitorilor şi transmisibilităţii mai uşoare a infecţiilor.

Migraţiile

Funcţionarea oricărui sistem demografic nu poate fi pe deplin înţeleasă dacă se trece cu vederea aspectul mobilităţii, a cărei funcţie de restabilire a echilibrului este esenţială. Procesul populării continentului european – despre care s-a discutat în capitolul 2 – reprezintă de asemenea istoria mobilităţii, fie că este vorba de deplasări pe distanţe scurte – întemeierea unui nou sat, migrarea spre oraşe a oamenilor din împrejurimi şi înfiinţarea unor aşezări izolate –, fie că

avem în vedere mişcările de populaţie pe distanţe medii ori lungi – migraţia germană către est, procesul populării sudului Peninsulei Iberice sau emigrarea în afara continentului. Vom privilegia unele consideraţii referitoare la deplasările pe zone extinse, la nivelul statului sau al marilor regiuni, pentru că până acum ne-am desfăşurat analiza pe scară largă. Aceasta simplifică enorm lucrurile, căci mobilitatea pe distanţe scurte sau medii ia forme multiple, ea cuprinzând mutările în vederea căsătoriilor, cele de la o familie la alta a menajerelor şi servitorilor, deplasările, determinate de cele mai diverse motivaţii, datorate muncilor sezoniere, transhumanţei, lucrărilor agricole şi atracţiei oraşelor, precum şi mişcările continue dar inconstante ale populaţiei sărace, care se intensificau în perioadele de greutăţi economice, de foamete ori instabilitate politică şi se diminuau în epocile prospere. Aceste deplasări, ce au loc într-o societate relativ statică, ating chiar dimensiuni considerabile; la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se pot identifica zone unde mobilitatea mâinii de lucru era pronunţată, datorită deplasărilor sezoniere şi periodice ale muncitorilor – cel mai adesea ţărani şi mici proprietari care căutau să-şi completeze veniturile sau se simţeau atraşi de posibilităţile economice: înspre Marea Nordului (figura 5.4), în special în Olanda, se îndreptau valuri mari de populaţie din Westfalia, pentru pescuit şi construcţia de baraje; la Londra şi în estul Angliei veneau mai ales oameni din Irlanda, pentru lucrări publice şi activităţi agricole; înspre regiunea Parisului se îndreptau, pentru motive similare, indivizi din Masivul Central şi zona Alpilor. Alte teritorii unde s-au înregistrat migraţii intense se află mai la sud – Madridul şi Castilia, tentante mai ales din pricina recoltelor; apoi coasta de la Catalonia până la Provenţa, unde vin oameni din Alpi, Pirinei şi Masivul Central; Valea Padului, atractivă pentru cei din Alpi şi Apenini; Toscana de Sud, Lazio şi Roma; precum şi Corsica, spre care se îndreaptă în special locuitorii Apeninilor. Aceste deplasări de populaţie – fără a le lua în calcul pe cele minore – implicau anual câteva sute de mii de muncitori şi completau veniturile a tot atâtea familii, având funcţia de a restabili echilibrul demografic în vaste teritorii ale Europei.

Acestor migraţii periodice li se adaugă cele ce determină deplasări definitive în interiorul statelor sau al marilor regiuni. Între acestea se regăsesc procesele continue de migraţie la oraş, favorizate şi de deficitul demografic al localităţilor mari şi mijlocii. Între 1650 şi 1750,

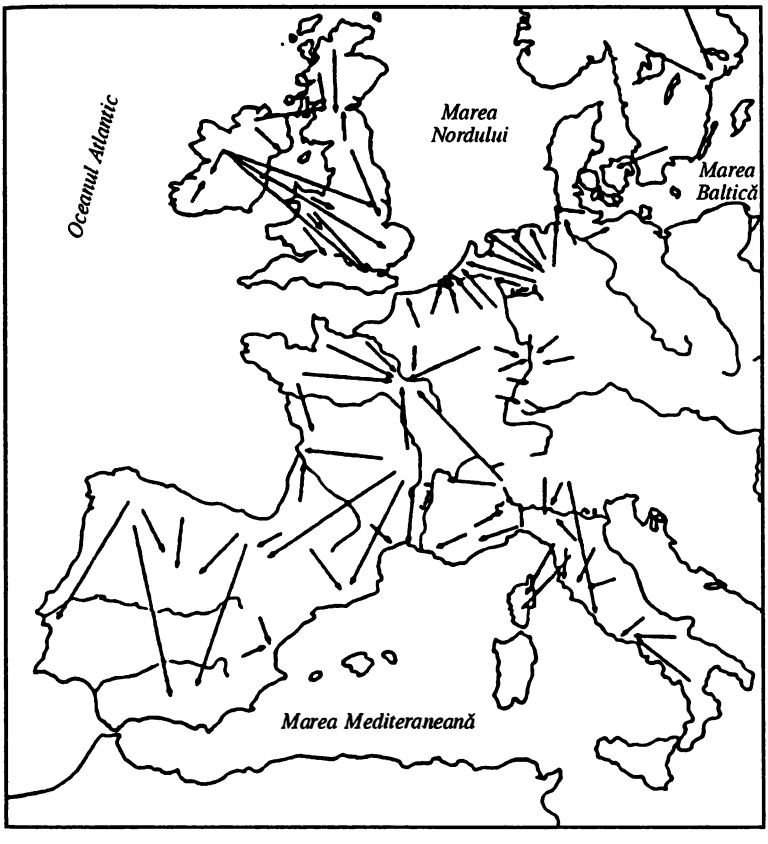

Sursă: J. Lucassen, *Migrant Labour in Europe 1600-1900: The Drift to the North*, Croom Helm, Londra, 1987.

Figura 5.4. *Evoluţia migraţiilor temporare în Europa Occidentală, la sfârşitul secolului al XVIII-lea*

Londra sporeşte cu 250.000 de locuitori în ciuda unui surplus numeric echivalent al deceselor faţă de naşteri, astfel încât fluxul efectiv de imigranţi în cursul acestui secol se va situa în jurul cifrei de jumătate de milion. Amsterdamul, a cărui populaţie creşte de la 30.000 la 200.000 de locuitori între 1550 şi 1700, devine ţinta imigranţilor din Flandra, Germania şi Norvegia; în Roma secolului al XVIII-lea, numărul nou-veniţilor trebuie să fi depăşit 130.000 de

indivizi. La scară mai redusă dar cu aceeaşi intensitate se petrec lucrurile în celelalte oraşe mari, precum şi în cele medii ori chiar mici, astfel că simpla menţinere a dimensiunilor reţelei urbane – care, după cum am precizat deja, cuprindea la începutul epocii moderne aproximativ 10% din populaţia europeană – producea deplasări considerabile înspre oraşe.

Totuşi, migrările definitive sunt cele care îşi pun cel mai puternic amprenta asupra funcţionării sistemelor demografice. Europa modernă nu e nicidecum o societate imobilă; emigrarea germană nu ia sfârşit o dată cu finele Evului Mediu, ci continuă în faze alternante, după cum am văzut anterior. Alte mişcări internaţionale reprezintă de fapt procese de osmoză între zone învecinate, precum imigrarea din sudul Franţei către Aragón şi Valencia, dar mai ales Catalonia, între sfârşitul secolului al XV-lea şi prima treime a secolului al XVII-lea: s-a calculat că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, un catalan din cinci se născuse în afara frontierelor. Alte exemple ar fi emigrarea galiţienilor în Portugalia, a albanezilor în Italia adriatică ori a elveţienilor de după războiul de treizeci de ani înspre Alsacia, Palatinat şi Germania Meridională. Sau, mai la nord, deplasările de populaţie din Germania, Flandra şi Norvegia către Olanda şi din Scoţia spre Irlanda şi Anglia. Aceste mişcări erau declanşate de puternice diferenţe economice, favorizate de absenţa barierelor politico-juridice şi atrase de golurile create de războaie ori de mortalitatea ridicată. Peste aceste migrări determinate de ceea ce am numi astăzi forţe ale economiei de piaţă se suprapun cele provocate de procesele politice şi, mai ales, de intoleranţa religioasă. Golurile lăsate de expulzarea evreilor şi în special a aşa-numiţilor *moriscos* sunt extrem de grave pentru reţeaua socială şi productivă din Peninsula Iberică. Nu doar atât însă: ele au avut şi un puternic impact demografic, căci izgonirile evreilor din 1492 trebuie să fi implicat peste 90.000 de persoane, iar cele ale moriscilor din 1609 şi 1610 – în cea mai mare parte descendenţi ai indigenilor islamizaţi şi integraţi din punct de vedere etnic (dar nu şi cultural) în populaţia spaniolă – circa 310.000, echivalentul a 5% din totalul populaţiei, corespunzând ratei de 1 locuitor din 8 în Murcia, 1 locuitor din 5 în Aragón şi 1 locuitor din 4 în Valencia. Un impact mult mai redus l-a avut, după revocarea edictului de la Nantes, emigrarea hughenoţilor, plecaţi între 1685 şi 1690 în număr de 140-160.000, dintr-o populaţie care era la vremea respectivă aproape de patru ori mai mare decât cea

spaniolă. E dificil de estimat cifrele numeroaselor migrări de natură religioasă care au brăzdat continentul în epoca modernă.

În fine, nu sunt lipsite de importanţă nici deplasările de populaţie în afara Europei, înspre vastele imperii create în Asia şi mai ales America. Datele sunt în mare parte ipotetice, dar nu e o presupunere faptul că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, America de Nord a fost invadată de circa 4,5 milioane de locuitori de origine europeană şi că numărul lor era doar cu puţin mai scăzut – 4 milioane – în America Latină. Aceste procese de ocupare, datorate în esenţă imigrării britanice şi iberice, cu neînsemnate contribuţii olandeze, germane şi franceze, sunt modeste în comparaţie cu dimensiunile continentului, dar destul de semnificative în raport cu numărul de locuitori, căci reprezentau circa o treime din populaţia Americii şi aproximativ 6% din populaţia europeană, cu excepţia Rusiei (figura 5.5).

Multe sute de mii de europeni au emigrat cu precădere în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, iar descendenţii lor numeroşi vor contribui la expansiunea demografică din veacurile următoare. În privinţa Spaniei, estimările indică circa 440.000 de emigranţi până în 1650, adică o medie de 3.000 pe an, evaluare pe care unii o ridică la cifra de 5.000, cu argumente plauzibile. Dacă se ţine cont de faptul că majoritatea acestora provenea din Regatul Castiliei (ceva mai mult de o treime din Andaluzia, tot atâţia din Castilia-León şi circa o şesime din Estremadura), care număra puţin peste 5,5 milioane de locuitori la sfârşitul secolului al XVI-lea, aceste fluxuri migratoare de 1,1‰ pe an nu sunt neglijabile pentru o populaţie a vechiului regim, ale cărei slabe posibilităţi de creştere au fost luate în discuţie de mai multe ori. În Portugalia vecină, emigrarea trebuie să fi fost şi mai intensă, evaluată la 4.000 de plecări anuale în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, ea urcând până la cifra de 9.000 pe an în secolul al XVIII-lea, datorită puternicei atracţii a descoperirilor de zăcăminte miniere din Brazilia. Este vorba de un flux de 2-4‰ pe an, concentrat în regiunile din nord de pe râurile Minho şi Beira şi compensat în parte de imigrarea din Galiţia.

De dimensiuni similare sunt deplasările de populaţie din insulele britanice, cu destinaţie predominant americană, evaluate la 378.000 de indivizi între 1630 şi 1700. Numai în cazul populaţiei engleze fluxul migrator (în toate direcţiile) s-ar situa – între jumătatea secolului al XVI-lea şi sfârşitul secolului al XVIII-lea – în jurul cifrei de 1-1,5‰ pe an, prezentând o tendinţă de descreştere în timp şi având

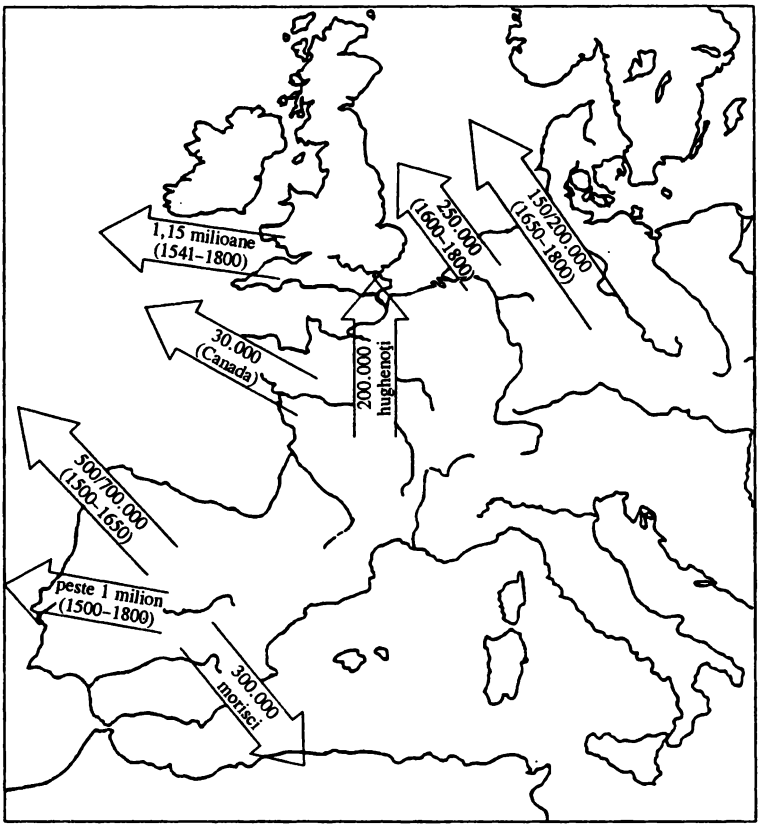

Figura 5.5. *Câteva fluxuri de emigraţie în afara Europei în epoca modernă*

un punct de maxim la mijlocul secolului al XVII-lea. Aceasta ar însemna, după evaluările lui Wrigley şi Schofield, o pierdere de 270.000 de indivizi în perioada 1541-1599, una de 713.000 de indivizi în secolul al XVII-lea şi o alta de 517.000 de-a lungul secolului al XVIII-lea. Olanda a contribuit de asemenea la fluxurile migratoare în afara Europei; în cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, numărul efectiv de emigranţi va fi fost de circa un sfert de milion de persoane, cu destinaţii preponderent asiatice şi foarte rar localizate în America Latină şi Caraibe (15.000) ori în Statele Unite (10.000).

În cazul Olandei, totuşi, fluxurile de imigranţi proveniţi din populaţiile vecine au depăşit cu mult emigrările, aşa încât rezultatul efectiv a fost în bună parte pozitiv în cursul celor două veacuri.

Dintre marile imperii coloniale, numai Franţa e avidă de emigranţi. Destul de modest a fost fluxul migrator peste Ocean înspre Canada, care abia dacă a înregistrat 27.000 de indivizi între 1600 şi 1730, o cifră destul de scăzută pentru o populaţie care, la sfârşitul secolului al XVII-lea, era de patru-cinci ori mai numeroasă decât cea engleză şi de trei ori decât cea spaniolă. Nici mişcările de populaţie către Antile nu au fost foarte semnificative. Rămân necunoscute motivele recurgerii limitate la opţiunea migraţiei în cazul francezilor – care, de altfel, suferă puternice presiuni malthusiene –, spre deosebire de deschiderea mult mai largă a altor puteri coloniale. Potrivit lui Dupâquier, ele trebuie poate căutate în răspândirea micilor proprietăţi şi în legătura afectivă cu pământul, cu toate că explicaţii de acest gen nu par a fi valabile în alte contexte. În rândul puterilor fără colonii, emigraţia spre America a fost destul de semnificativă pentru Germania, care a înregistrat pierderi de 125-200.000 de indivizi în cursul secolului al XVIII-lea, mult inferioare celor datorate mişcărilor către alte ţări europene, în special Ungaria.

Emigrarea dincolo de Ocean, deşi modestă în linii mari, deschide calea marilor deplasări din secolul al XIX-lea, permite enorma dilatare a spaţiului european peste Atlantic şi are consecinţe demografice relevante pe termen lung. În partea estică a continentului european, populareа zonei meridionale a Imperiului Rus (Noua Rusie) şi stabilizarea frontierei în sud (*cf.* cap. 2) favorizează aşezările omeneşti dincolo de Urali, care vor lua proporţii un secol mai târziu.

Să tragem aşadar concluziile discursului nostru. Deşi puternic legate de pământ, populaţiile europene nu sunt complet inerte, iar mobilitatea lor nu se asociază în nici un caz doar unor deplasări minore cu caracter local ori pe distanţe scurte. Există „bazine de lucru" care deplasează periodic sute de mii de muncitori; se dezvoltă schimburi între state, în special între regiunile alăturate; are loc un proces de migraţii la oraş ce nu atrage oameni doar din zonele învecinate, ci şi din teritorii îndepărtate, compensând deficitul demografic al ariilor urbane şi susţinând creşterea acestora. Se înregistrează, în fine, o migraţie în afara continentului care a pus în mişcare câteva milioane de emigranţi, mai ales în secolul al XVII-lea,

aparţinând marilor puteri coloniale. Aceste deplasări de populaţie reprezintă în ansamblul lor o componentă importantă a sistemelor demografice din vechiul regim, la scară naţională în unele cazuri, adesea la nivel regional, însă cel mai frecvent ele privesc grupuri restrânse.

Echilibru şi schimbări

Calea pe care se înscrie dezvoltarea populaţiilor europene în epoca modernă este îngustă, dar sistemele nu sunt omogene. Ele au o anumită elasticitate – compensează, de exemplu, efectele crizelor şi neutralizează şocurile temporare –, dar sunt capabile şi de modificări. Acţiunea legăturilor malthusiene este clară în multe părţi ale Europei; în cazul Angliei, Wrigley şi Schofield au pus în evidenţă o relaţie directă între evoluţia ciclică a salariilor nete şi cea a reproductivităţii: când se îmbunătăţea nivelul de trai, creşteau de asemenea reproductivitatea şi sporul demografic, iar atunci când salariile nete scădeau, se producea contrariul situaţiei descrise. Această legătură era consecinţa corelaţiei între nupţialitate şi variaţiile nivelului de trai (indicat de salariile nete), care se reflecta în numărul naşterilor. În general, populaţia engleză se dovedeşte capabilă să-şi modifice propria dezvoltare într-un acord bine gândit cu procesele economice, folosindu-se de frâna preventivă a căsătoriei în loc să permită acţiunea celei dezastruoase şi represive a mortalităţii.

Şi alte sisteme şi-au transformat structura în decursul vechiului regim demografic, însă lipsa surselor informative şi dificultatea cercetărilor fac imposibilă reconstruirea cu exactitate a evoluţiilor demografice şi precizarea tipurilor de schimbare. Cazul Irlandei a fost studiat de Connell cu aproximativ jumătate de secol în urmă, iar analizele sale s-au dovedit corecte la verificările ulterioare. Teza sa este că tendinţa „naturală" a irlandezilor de a se căsători devreme a fost inhibată de dificultatea dobândirii pământului necesar pentru întemeierea şi întreţinerea familiei. Acest obstacol va fi fost depăşit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea datorită unei serii complexe de factori – între care marea răspândire a cartofului – care au permis extinderea culturilor şi subdivizarea terenului. Drept urmare, a avut loc o sporire a nupţialităţii care, ajutată de o fecunditate naturală ridicată şi de o mortalitate moderată, trebuie să fi

condus la accelerarea ritmului de creştere. Potrivit estimărilor lui Connell, populaţia ar fi crescut de la 2,2 milioane în 1687 la 3,2 milioane în 1754, într-un ritm deja susţinut – pentru vremea respectivă – de 0,6% pe an; în 1841 – cu patru ani înainte de marea penurie de cartofi care a bulversat definitiv sistemul irlandez –, populaţia se ridicase la 8,2 milioane (cu o rată a sporului de 1,1%). Oamenii de ştiinţă care au cercetat pe rând Irlanda nu contestă faptul că a avut loc o accelerare a sporului natural în secolul al XVIII-lea (unii consideră că avântul în discuţie a fost încă şi mai pronunţat), însă au opinii diferite în privinţa cauzelor demografice, astfel că teza creşterii nupţialităţii îşi aşteaptă confirmarea. „Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, scrie Connell, este clar că irlandezii erau puternic motivaţi să se căsătorească devreme: traiul sărac şi lipsit de speranţă, temperamentul lor imprevizibil, statutul de celibatar prea puţin atractiv şi poate chiar forţa de convingere a liderilor spirituali, totul îi călăuzea în această direcţie." Ideea amânării căsătoriei în vederea acumulării unui mic capital şi a atingerii unor condiţii de viaţă mai bune – foarte familiară unui procent mare al populaţiei europene – le era străină irlandezilor în contextul sărăciei rurale de pe insulă. Marii proprietari tindeau să-i ţină pe arendaşi într-o economie de subzistenţă, pretinzând arende mari, ridicarea standardelor de viaţă fiind astfel extrem de dificilă. Preţul căsătoriei nu era mare; casa, în general doar cu puţin mai arătoasă decât o colibă, necesita numai câteva zile de lucru, cu ajutorul rudelor şi prietenilor; mobilierul era simplu şi rudimentar. Adevărata problemă într-o societate de arendaşi era aceea a disponibilităţii proprietăţilor funciare pentru întemeierea unui nou nucleu familial. Atâta vreme cât aşa ceva a fost greu de obţinut (în afara cazurilor de moştenire la moartea tatălui), căsătoria nu era favorizată – însă condiţiile se schimbă în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Vor înlătura obstacolul transformarea păşunilor în pământuri cultivabile şi însămânţarea de noi terenuri (zone montane ori mlaştini asanate), încurajate de reformele promovate de Parlamentul irlandez. Are loc tot mai mult subdivizarea şi parcelarea suprafeţelor, susţinute de un eveniment nou, şi anume puternica răspândire a cartofului ca aliment predominant şi deseori unic în rândul poporului irlandez. Productivitatea foarte mare a cartofului permitea împărţirea unei moşii care iniţial abia dacă era suficientă unei singure familii; mai

mult decât atât, consumat în cantităţi mari (potrivit lui Arthur Young, 8 livre zilnic – 3,6 kilograme – pe cap de locuitor), acesta avea un potenţial nutritiv adecvat. Aşadar luarea în folosinţă a noilor terenuri şi fragmentarea proprietăţilor deja existente, dar mai productive acum datorită cultivării cartofului, fac posibile căsătoriile irlandezilor la vârste scăzute şi nupţialitatea ridicată care, asociată cu fecunditatea naturală pronunţată şi cu o mortalitate normală pentru vechiul regim, determină creşterile intense din secolul care a precedat Marea Foamete.

Tezele lui Connell implică faptul că sistemul demografic predominant între secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea ar reprezenta consecinţa unei transformări petrecute în plin regim demografic trecut; totuşi, un astfel de sistem nu a putut fi menţinut o perioadă îndelungată, căci deja în deceniile al treilea şi al patrulea ale secolului al XIX-lea se vor înmulţi emigrările şi va creşte vârsta la căsătorie – nu destul însă pentru a se evita Marea Foamete din 1845-1846, cu gravele sale consecinţe (*cf.* cap. 6).

Cazului irlandez i se opune cel al Olandei. În 1650 – între graniţele actuale – se înregistrau 1,9 milioane de locuitori, adică aproximativ dublul cifrelor din 1500; ulterior însă, timp de un veac şi jumătate, populaţia stagnează şi atinge 2,1 milioane la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Motivele acestei inerţii sunt bine explicate de către De Vries şi van der Woude, ele trebuind căutate în complexul echilibru ce se stabileşte între o puternică populaţie urbană în care, totuşi, numărul morţilor îl depăşeşte pe acela al naşterilor; o intensă imigrare dinspre zonele rurale şi din străinătate care a compensat deficitul natural şi a alimentat sporul; o mare cerere de oameni pentru susţinerea comerţului şi a coloniilor din Orient şi în plan secundar America; precum şi transformările pieţei matrimoniale care au determinat creşterea vârstei la căsătorie. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, oraşele olandeze erau marcate – ca întreaga Europă de altfel – de un exces al deceselor în comparaţie cu naşterile; mai mult, rezidenţii urbani care şi-au părăsit localităţile pentru a urma Compania Indiilor Orientale nu s-au mai întors. Cei doi autori estimează că, pe ansamblu, oraşele au fost nevoite să acopere un deficit de circa 1 milion de persoane în cursul acestor două secole, ceea ce a fost posibil datorită contribuţiei egale a imigrării din străinătate şi a celei din interiorul ţării. În mare parte a secolului

al XVII-lea, nou-veniţii de peste hotare erau din Scandinavia şi de pe coasta germană a Mării Nordului, majoritatea fiind oameni implicaţi în activităţi maritime. Către sfârşitul secolului al XVII-lea însă, acest flux a secat şi a fost înlocuit de mişcările de populaţie (în general de sex feminin) din zonele rurale germane învecinate. Marea atrăgea bărbaţii, iar oraşele absorbeau femeile, determinând un puternic surplus al acestora, o creştere a vârstei la căsătorie (în cazul fetelor din Amsterdam, s-a ajuns, de la 24,5 de ani în 1626-1627, la 27,8 de ani în 1776-1777) şi o diminuare a natalităţii. „Timp de aproape două secole, Olanda menţinuse o piaţă a muncii de dimensiuni internaţionale care a fixat un impozit neobişnuit pentru populaţie, în special cea urbană. Comportamentul demografic al Olandei din acea perioadă este inexplicabil în afara contextului mişcărilor migratoare necesare pentru susţinerea unei economii care se extinsese mult dincolo de graniţele naţiunii."

Irlanda şi Olanda sunt două exemple de modificare a sistemului ca răspuns la transformările contextului social şi economic; dacă am dispune de mai multe date, am putea studia în detaliu alte situaţii neclare. În Spania, în cursul secolului al XVII-lea şi în prima parte a celui de-al XVIII-lea, populaţia din centru şi sud prezintă comportamente distincte faţă de cele din zona atlantică sau mediteraneană; în Italia, fertilitatea septentrională dintre 1690 şi 1770 este mai scăzută decât oriunde în altă parte. Dinamici şi niveluri diferenţiate – consecinţe ale sistemelor mobile – se regăsesc şi în alte părţi ale Europei.

Între timp, în cursul secolului al XVIII-lea, ajung la maturitate condiţiile care vor determina în veacul următor începutul unei mari transformări ireversibile a sistemelor europene, ce se îndreaptă spre regimuri de natalitate şi mortalitate scăzută şi de mobilitate ridicată, proprii epocii contemporane. În ceea ce priveşte şansele de supravieţuire, partea occidentală şi centrală a lumii europene va înlătura perioadele de criză – piedici imprevizibile, aspre şi inconstante în calea creşterii. La aceasta mai contribuie retragerea ciumei, precum şi, poate, atenuarea altor manifestări patologice, extinderea capacităţilor productive şi o mai mare deschidere a pieţelor. Nu s-a ajuns încă la o diminuare permanentă a mortalităţii în condiţii normale, dar a scăzut dependenţa supravieţuirii de circumstanţele excepţionale. În ceea ce priveşte reproducerea, configurarea unei ample zone cu

nupţialitate redusă semnalează voinţa de a limita ritmul reproducător, premergătoare procesului de control voluntar al naşterilor care se va afirma în secolul următor. În fine, reţeaua urbană devine mai bogată şi mai puternică, migraţiile se extind, iar coloniile de peste Ocean devenite autonome se pregătesc pentru a primi noi valuri de imigranţi.

Capitolul 6

Marea transformare (1800-1914)

Cadrul de referinţă

În decursul „lungului" secol dintre începutul veacului al XIX-lea şi izbucnirea primului război mondial, Europa se desprinde de vechiul regim demografic, începând o tranziţie rapidă către un sistem (cel din ultimele decenii) stabil, caracterizat de şanse mari de supravieţuire şi reproductivitate redusă. Între 1800 şi 1914, populaţia creşte de aproape două ori şi jumătate, de la 188 la 458 de milioane de locuitori; dintr-un privilegiu, atingerea vârstelor înaintate devine destinul majorităţii; sarcina, lăuzia ori alăptatul nu mai ocupă în mod inexorabil întregul parcurs al vieţii fertile a femeii; emigrarea ia aspectul unui fenomen de masă în locul celui selectiv, Europa contribuind cu multe zeci de milioane de persoane la popularea teritoriilor vechi şi noi. Aceste modificări au asupra sistemului demografic un impact la fel de profund ca şi revoluţia industrială în ceea ce priveşte producerea bogăţiilor ori Revoluţia franceză asupra sistemului politic; toate vor interacţiona, conducând la transformarea societăţii europene. În capitolul de faţă voi încerca să prezint, organizat şi sumar, evoluţia demografiei europene, bine documentată, căci în secolul al XIX-lea apar şi se consolidează sistemele statistice naţionale, producându-se astfel un mare număr de date. După cum se va vedea, această descriere este complicată, fiindcă transformările au loc în manieră discontinuă, puternic influenţate de factori geografici şi sociali şi în ritmuri temporale foarte diferite, astfel că în ajunul războiului mondial coexistau sistemele „vechi", neatinse încă de schimbare, cu cele deja ajunse la maturitate. Va trebui să prezentăm, de asemenea, principalele cauze ale modificărilor şi, mai precis, să înţelegem ce forţe au determinat sfârşitul vechiului regim, grăbind

ori întârziind instalarea sistemelor mature, proprii secolului XX. În fine, este necesară descrierea impactului pe care transformarea demografică l-a avut asupra societăţilor europene.

Dintr-un alt punct de vedere – cel pe care l-am urmărit încă de la început –, dinamica demografică specifică „lungului secol al XIX-lea" poate fi interpretată ca rezultat al slăbirii factorilor coercitivi şi multiplicării posibilităţilor de alegere. Creşterea resurselor, accesul la noi teritorii şi variaţiile cadrului epidemiologic atenuează presiunea pe care sistemele din trecut o exercitau asupra unui spaţiu restrâns. Ameliorarea sănătăţii, controlul fertilităţii şi mobilitatea sporită creează noi opţiuni pentru indivizi. Constrângerile minore şi numeroasele posibilităţi de alegere permit instalarea unui spor al populaţiei şi o fluiditate mai intensă a proceselor demografice.

Aşadar sistemul constrângerilor slăbeşte totuşi, deşi în mod treptat şi destul de inconstant. Ansamblul schimbărilor în privinţa tehnologiei şi a producţiei, ce poartă numele de revoluţie industrială, are drept urmare o modificare rapidă a stilurilor de viaţă. Transformarea materiei neînsufleţite în energie mecanică controlată reprezintă sfârşitul dependenţei producţiei energetice de resursele pământului, necesare pentru întreţinerea animalelor de tracţiune şi transport, ca şi pentru asigurarea combustibilului. Se estimează că producţia mondială (în majoritate europeană şi nord-americană) de cărbune a crescut de 10 ori între 1820 şi 1860 şi de încă 10 ori în următorii şaizeci de ani, o creştere similară înregistrându-se şi în cazul producerii de energie din surse neînsufleţite. Această sporire a energiei pe cap de locuitor, iniţial limitată exclusiv la cea fizică umană ori animală, permite extinderea proporţională a fabricării mărfurilor, a activităţii indivizilor şi a transportului de bunuri şi persoane. Putem presupune – la nivelul unei prime generalizări – că trecerea din neolitic de la vânătoare şi cules la agricultură trebuie să fi avut acelaşi efect asupra sporului demografic ca şi instaurarea revoluţiei industriale. În timp ce prima a înlăturat dependenţa de acumularea fixă a resurselor produse spontan de ecosistem, cea de-a doua a eliberat producţia de energie şi bunuri de dependenţa de roadele pământului.

Merită să aprofundăm două aspecte ale acestui proces, extrem de relevante pentru demersul din aceste pagini. Cel dintâi are în vedere ridicarea standardului de viaţă colectiv. Simplificând, nivelul de trai este exprimat aici prin venitul pe cap de locuitor, ce măsoară cantitatea efectivă de bunuri şi servicii de persoană. Tabelul 6.1

indică evoluţia produsului intern brut *pro capite*, calculat în valută fixă pentru 14 ţări europene între 1820 şi 1913, rezultat al unei reconstituiri întreprinse, cu răbdare şi perseverenţă, de către Maddison.

Trebuie să precizăm în treacăt că venitul pe cap de locuitor al Angliei, lidera grupului, sporise deja considerabil în deceniile precedente (cu 20% între 1785 şi 1820, în ciuda războaielor şi instabilităţii internaţionale). În mai puţin de un secol, venitul *pro capite* în Europa aproape că se triplează, procesul de dezvoltare variind de la cel mai lent, în Rusia (unde se înregistrează o dublare), până la cel mai accelerat, în Germania (o multiplicare de trei ori şi jumătate). Pe continent, Europa Centrală – Germania, Danemarca, Belgia –

Tabelul 6.1. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în câteva ţări europene, 1820-1913 (dolari 1990)*

Ţări	1820	1870	1900	1913	Raport 1913/1820	Raport 1913/1870
Marea Britanie	1.756	3.263	4.593	5.032	2,9	1,5
Olanda	1.561	2.640	3.533	3.950	2,5	1,5
Norvegia	1.004	1.303	1.762	2.275	2,3	1,7
Suedia	1.198	1.664	2.561	3.096	2,6	1,9
Finlanda	759	1.107	1.620	2.050	2,7	1,9
Danemarca	1.225	1.927	2.902	3.764	3,1	2
Germania	1.112	1.913	3.134	3.833	3,4	2
Belgia	1.291	2.640	3.652	4.130	3,2	1,6
Franţa	1.218	1.858	2.849	3.452	2,8	1,9
Spania	1.063	1.376	2.040	2.255	2,1	1,6
Italia	1.092	1.467	1.746	2.507	2,3	1,7
Austria	1.295	1.875	2.901	3.488	2,7	1,9
Cehoslovacia	849	1.164	1.729	2.096	2,5	1,8
Rusia	751	1.023	1.218	1.488	2	1,5
Media	1.155	1.801	2.589	3.101	2,7	1,7

Sursă: A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris, 1995.

progresează în ritm dinamic, în vreme ce zonele periferice, Rusia şi Spania, se dezvoltă cel mai greu. Dacă luăm în discuţie ţările mari şi considerăm egal cu 100 nivelul Regatului Unit al Marii Britanii, clasamentul din 1820 plasa Franţa pe poziţia a doua (69), Germania pe a treia (63), Italia pe a patra (62) şi Rusia pe a cincea (43); clasificarea din 1913 aşeza pe locul al doilea Germania (76), pe al treilea Franţa (69), pe al patrulea Italia (50) şi pe ultimul Rusia (30). În 1913, Marea Britanie şi ţările continentale vecine cu Benelux, Germania, Danemarca şi Elveţia, alcătuiesc de departe teritoriul cel mai prosper din Europa; zonele marginale răsăritene şi balcanice, scandinave (Finlanda şi Norvegia) şi mediteraneene sunt cele mai înapoiate. Vom vedea că această geografie a dezvoltării coincide doar în parte cu cea a maturităţii demografice, care prezintă particularităţi evolutive de un deosebit interes.

Alţi indicatori sunt mai utili consideraţiilor noastre decât indicii de venit, spre exemplu nivelul de educaţie ori gradul de ruralitate sau urbanitate. Totuşi, indicele de venit, mai ales în primele etape ale dezvoltării moderne, este reprezentativ pentru condiţiile de trai elementare ale populaţiei, fiind strâns legat de şansele de supravieţuire. Sporirea cu un dolar a bunurilor de care dispun populaţiile predominant rurale, cu standarde scăzute de existenţă, înseamnă într-adevăr îmbrăcăminte şi regimuri alimentare mai bune, locuinţe mai igienice şi mai protejate, precum şi energie în plus pentru încălzire: îmbunătăţiri elementare, însă puternic legate de înmulţirea şanselor de supravieţuire. Cultura şi cunoştinţele, mediul şi clima, tipul de organizare socială şi familială sunt, desigur, elemente la fel de importante în determinarea scăderii mortalităţii. Ne îndoim totuşi de faptul că – folosind măsura furnizată de Maddison – un venit pe cap de locuitor mai mic de 1.000-1.200 de dolari (1990) ar putea fi compatibil cu o creştere susţinută a şanselor de supravieţuire (care nu se datorează variaţiilor ciclului epidemiologic puse pe seama unor cauze exogene). Populaţiile foarte sărace, cu venituri aflate la limita inferioară, înregistrau încă un tip de mortalitate specific pentru vechiul regim, ca de exemplu Irlanda, Finlanda şi Rusia, care la sfârşitul secolului al XIX-lea aveau o speranţă de viaţă la naştere puţin peste 32 de ani.

Celălalt aspect esenţial al cadrului de fond se referă la trecerea de la societatea rurală la o formă de orânduire socială în care agricultura este o componentă importantă dar secundară pentru obţinerea

venitului şi în organizarea muncii, iar modul de viaţă rural devine tot mai desuet. Această transformare fundamentală este relevantă din punct de vedere demografic pentru o serie de aspecte. Primul priveşte sporirea productivităţii, în parte anterioară revoluţiei industriale, care a permis ameliorarea gradată a crizei de subzistenţă. Al doilea are în vedere caracterul limitat al terenului disponibil în comparaţie cu înmulţirea rapidă a populaţiei rurale şi cu sporirea productivităţii, formându-se aşadar fluxuri consistente de populaţie destinate migrării la oraş sau emigrării. Al treilea aspect, legat tocmai de emigrare, se referă la extinderea teritoriilor disponibile în noile Europe de peste Ocean (sau de dincolo de Urali) şi la amploarea pe care o iau schimburile de produse alimentare. Al patrulea priveşte resursele alimentare superioare şi mai variate care, asociate creşterii veniturilor, permit o nutriţie mai sănătoasă. În fine, restrângerea societăţii rurale şi a culturii acesteia a condus la modificări mai rapide ale comportamentelor demografice (a se lua în considerare, de exemplu, răspândirea controlului naşterilor ori diversele moduri de a îngriji copilul). Cele cinci aspecte, dintre care unele vor fi reluate în detaliu, necesită câteva precizări.

Nu există multe date despre structura populaţiei active în funcţie de specificul ocupaţiei principale. Recensământurile încep să ofere informaţii credibile pe la jumătatea secolului al XIX-lea, când, în mare parte a Europei, revoluţia industrială îşi pusese deja amprenta asupra modurilor de producţie. Totuşi, opinia generală este că înaintea acestei perioade, persoanele care lucrau în agricultură constituiau 60-80% din totalul populaţiei active şi că un procent şi mai ridicat locuia la ţară. Potrivit lui Bairoch, procentul populaţiei dependente de munci agricole se situa în jurul cifrei de 80% : în Anglia (mama industrializării), acesta ar fi fost de 75% în 1688, iar în Franţa, de 80-85% pe la 1700. Datele referitoare la perioada 1840-1870 indică un număr redus de indivizi activi în agricultură în ţările dezvoltate economic (Anglia – 26%, 1841 ; Belgia – 51%, 1846 ; Franţa – 54%, 1856 ; Danemarca – 60%, 1850), dar destul de ridicat la populaţiile aflate încă în primele etape ale industrializării (Italia – 64%, 1871 ; Suedia – 67%, 1860 ; Austria – 68%, 1869 ; Spania – 72%, 1860). În ajunul primului război mondial, în cele mai mari ţări europene procentul muncitorilor agricoli scăzuse la 41% în Franţa, 37% în Germania şi 9% în Marea Britanie ; el se menţinea încă la 54% în Italia şi depăşea 60% în Rusia. De la jumătatea secolului al XIX-lea,

populaţia activă în agricultură, ce continuase să sporească în prima parte a veacului, începe să scadă ca valoare absolută (descrescând într-un ritm şi mai alert în termeni relativi).

Aceste date arată diminuarea importanţei sectorului agricol în procesul dezvoltării şi, indirect, restrângerea comportamentelor demografice înrădăcinate în societăţile rurale (ultimul dintre cele cinci puncte menţionate mai sus). Din punctul de vedere al înlănţuirii logice a transformărilor sistemului european, al cărui principal resort este reducerea mortalităţii, aspectul cel mai relevant îl constituie creşterea productivităţii muncii (o „revoluţie agricolă" mai lentă şi mai puţin spectaculoasă decât cea industrială) care, începând cu 1800, se stabilizează în Europa Occidentală în jurul cifrei de 1% pe an. Potrivit lui Bairoch, a cărui argumentare o urmez, înaintea revoluţiei agricole, un muncitor producea în medie nu mai mult de 20-30% peste necesarul familial, procent util pentru satisfacerea cererii celor ce activau în alte domenii şi pentru contracararea fluctuaţiilor naturale ale recoltei. Dar întrucât acestea din urmă erau foarte grave uneori, atingând cu uşurinţă cifra de 25% de la un an la altul, la nivel colectiv, populaţiile vechiului regim erau victime ale frecventelor crize de subzistenţă, asociate crizelor de mortalitate despre care am discutat pe larg. Creşterea productivităţii a permis sporirea surplusului de producţie şi reducerea riscului crizelor de subzistenţă, care în secolul al XIX-lea devin destul de rare şi limitate la zone periferice. Epoca revoluţiei agricole s-ar situa aproximativ la începutul secolului al XVIII-lea (sau chiar mai devreme) în Anglia, în a doua jumătate a veacului în Franţa, Elveţia, Germania şi Danemarca, pe la 1820-1830 în Austria, Suedia şi Italia şi în 1860-1870 în Rusia şi Spania. Sunt desigur multiple cauzele creşterii productivităţii, ele variind de la diminuarea perioadelor de odihnă a terenului la recuperarea şi asanarea de noi pământuri, de la preluarea culturilor necunoscute la perfecţionarea ustensilelor, de la selecţia seminţelor sau a animalelor la introducerea şi răspândirea maşinilor. Extinderea noilor culturi – cu toate că stau la baza sărăcirii regimului alimentar (a se vedea cazul porumbului, care generează pelagra când e consumat cvasi-exclusiv) şi a unei vulnerabilităţi mai pronunţate în faţa riscului (pierderea recoltelor de cartofi şi Marea Foamete la irlandezi, a căror hrană de bază era, după cum am precizat, cartoful) – determină îmbunătăţiri alimentare pe termen lung. În ajunul războiului,

standardele nutritive progresaseră vizibil în Europa Occidentală, după cum o dovedeşte, între altele, reducerea cheltuielilor alimentare în bilanţurile familiale.

Legată de creşterea productivităţii este şi formarea excedentului demografic la ţară, una dintre cauze fiind lipsa de pământ. Acest fenomen s-a datorat şi declinului mortalităţii, înainte ca diminuarea natalităţii, destul de tardivă în zonele rurale, să intervină pentru a reduce sporul natural. În Danemarca, între 1850 şi 1880, populaţia activă în agricultură a crescut cu 46%, iar în Suedia, între 1860 şi 1890, cu 66%. Amintesc aici două ţări în care mortalitatea a cunoscut o scădere puternică şi unde controlul fertilităţii nu s-a făcut simţit la ţară înainte de sfârşitul secolului. Aceste excedente au reprezentat un rezervor din care zonele urbane şi industriale dezvoltate şi-au extras forţa de muncă, alimentându-se astfel din belşug fluxurile migratoare în interiorul continentului şi peste Ocean. În fine, deschiderea noilor spaţii în Lumea Nouă la vest şi dincolo de Urali la est va însemna extinderea masivă a terenurilor cultivabile şi un aport alimentar considerabil datorat importurilor din ultima treime a secolului al XIX-lea.

Transformările agricole descrise mai sus au influenţat la rândul lor evoluţia demografică a secolului. Acestea, alături de sporirea venitului (pentru care au reprezentat un important motor iniţial), au contribuit la relaxarea presiunilor coercitive ce au determinat puternica expansiune a populaţiei europene.

Cifre şi interpretări ale expansiunii demografice

Pentru a urmări inconstanta evoluţie demografică a continentului, trebuie să reţinem că ne confruntăm cu o perioadă în care structuri şi comportamente, sedimentate de-a lungul secolelor, sunt solicitate de forţe ce acţionează cu intensităţi inegale, amplificând distanţele între populaţii şi grupurile sociale. Europa anului 1914 va reprezenta, în cadrul ciclului contemporan ce tocmai se sfârşeşte, momentul la care diferenţele şi variabilitatea fenomenelor ating apogeul, iar populaţiile cu modele de comportament proprii vechiului regim convieţuiesc cu cele care îşi încheie tranziţia demografică. Peste o Europă aflată pe culmea dinamismului demografic va trece tăvălugul distructiv şi nivelator al războiului.

Tabelul 6.2. *Populația celor mai mari țări europene și creșterea medie anuală, 1800-1913*

Țări	Populație (mii)					Indice 1913 (1800 = 100)	Creșterea medie anuală la mie			
	1800	1850	1870	1900	1913		1800-50	1850-70	1870-1900	1900-13
Marea Britanie	10.834	20.976	26.249	37.334	41.440	382	13,2	11,2	11,7	8,0
Germania	24.500	35.397	40.818	56.367	67.362	275	7,4	7,1	10,8	13,7
Rusia	39.000	60.000	73.000	109.700	132.610	340	8,6	9,8	13,6	14,6
Austro-Ungaria	24.000	32.604	37.495	47.143	52.578	219	6,1	7,0	7,6	8,4
Franța	26.900	34.907	36.765	38.962	39.853	148	5,2	2,6	1,9	1,7
Italia	18.124	23.900	26.650	32.475	35.531	196	5,5	5,4	6,6	6,9
Spania	10.745	14.700	16.500	18.618	20.357	189	6,3	5,8	4,0	6,9
Total 7 țări	154.103	222.484	257.477	340.599	389.731	253	7,3	7,3	9,3	10,4
Total Europa	187.693	264.591	305.399	400.577	457.515	244	6,9	7,2	9,0	10,2
7 țări în % raportat la Europa	82,1	84,1	84,3	85,0	85,2					

Sursă: G. Sundbärg, *Aperçus statistiques internationaux*, ed.cit. Pentru 1900 și 1910, date revăzute și completate de I. Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations, Geneva, 1954.

Să luăm drept exemplu cele şapte ţări mari ale continentului, care cuprindeau circa cinci şesimi din totalul populaţiei (tabelul 6.2): în perioada discutată, populaţia Marii Britanii se multiplică de patru ori, cea a Rusiei de aproape trei ori şi jumătate, cea a Franţei în schimb creşte doar cu 50%, iar Italia şi Spania nu reuşesc să-şi dubleze conţinutul demografic.

Linia imaginară ce uneşte Dublinul – evitând Anglia – cu Trieste, de la nord-vest la sud-est, desparte în mod corect Europa caracterizată printr-un dinamism pronunţat de Europa care înregistrează o creştere lentă. Trebuie să precizăm însă că cea din urmă – datorită Irlandei, Peninsulei Iberice şi Italiei – aduce o contribuţie esenţială la marea emigrare, astfel că ratele sporului natural nu reflectă în întregime posibilităţile de sporire ale ţărilor respective. Să observăm că viteza de creştere, care depăşeşte cifra de 10‰ între începutul secolului XX şi războiul mondial, este de trei-patru ori mai mare decât cea proprie continentului în perioada 1500-1800, dovadă a schimbării cumplite a regimului.

Tabelul 6.3 indică, pentru câteva perioade selectate, ratele natalităţii, mortalităţii şi sporului natural pentru cele şase ţări mari şi Suedia, între 1800 şi 1913. Sintetizând pe cât posibil, trebuie să evidenţiem trei aspecte. Primul se referă la faptul că în toate ţările se produce o diminuare mai mult sau mai puţin considerabilă a ratelor fie ale mortalităţii, fie ale natalităţii. În al doilea rând, potenţialul de creştere, exprimat prin diferenţa între natalitate şi mortalitate, depăşeşte, în general, cifra de 10% pe an, atingând chiar 15% în mai multe cazuri. Al treilea aspect priveşte faptul că, datorită procentului diferit obţinut din scăderea natalităţii şi mortalităţii, apar puternice diferenţe între ţări: în ajunul războiului mondial, natalitatea în Rusia e mai mult decât dublă faţă de cea franceză; mortalitatea în Rusia e de două ori mai mare decât a Suediei şi Angliei.

Acest cadru descriptiv sumar trebuie completat de alte măsurători, sintetice dar mai precise, ale natalităţii şi mortalităţii, ale căror ritmuri sunt influenţate de structura de vârstă a populaţiei. Tabelele 6.4 şi 6.5 prezintă, în anumite ţări selectate (să ne amintim că sistemele moderne de statistică se afirmă doar în a doua parte a secolului, deci în multe cazuri trebuie să ne încredem în estimări), două măsurători destul de utile, întrucât sunt imediat inteligibile, precum speranţa de viaţă la naştere şi numărul mediu de copii la o femeie.

Tabelul 6.3. *Indicatori demografici în câteva ţări europene, 1800-1913 (rate la o mie de locuitori)*

Ţări	cca 1800	cca 1850	cca 1870	cca 1900	1913
Natalitate					
Suedia	31,4	31,8	30,7	26,1	23,2
Anglia	37,7	34,0	35,5	28,1	24,1
Germania	40,3	34,6	38,8	34,3	27,5
Rusia	-	50,7	50,8	47,8	43,1
Franţa	33,1	25,8	25,5	21,2	18,8
Austria	40,5	36,5	39,3	36,4	29,7
Italia	-	38,6	36,8	32,6	31,7
Mortalitate					
Suedia	24,4	21,7	18,3	15,5	13,7
Anglia	27,1	22,5	22,0	16,1	13,8
Germania	25,8	27,1	27,8	19,5	15,0
Rusia	-	36,5	37,1	31,0	27,4
Franţa	30,1	23,8	24,9	19,6	17,7
Austria	26,7	32,0	32,6	24,3	20,3
Italia	-	29,9	30,4	22,0	18,7
Spor natural					
Suedia	7,0	10,1	12,4	10,6	9,5
Anglia	10,6	11,5	13,5	12,0	10,3
Germania	14,5	7,5	11,0	14,8	12,5
Rusia	-	14,2	13,7	16,8	15,7
Franţa	3,0	2,0	0,6	1,6	1,1
Austria	13,8	4,5	6,7	12,1	9,4
Italia	-	8,7	6,4	10,6	13,0

Notă: Rusia: 1861-1865 pentru cca 1850; Italia: 1862-1866 pentru cca 1850; Germania: teritoriul din 1913, inclusiv Lorena şi Holstein, 1817-1821 pentru cca 1800; Austria: Cisleithania, fără Lombardia şi Veneto, 1820-1824 pentru cca 1800.
Sursă: G. Sundbärg, *Aperçus statistiques internationaux*, ed.cit.

Tabelul 6.4. *Speranţa de viaţă la naştere în câteva ţări europene, 1750-1915*

Ţări	1750-59	1800-1909[1]	1850-59[2]	1880[3]	1900[4]	1910[5]
Suedia	37,3	36,5	43,3	48,5	54,0	57,9
Anglia	36,9	37,3	40,0	43,3	48,2	53,4
Olanda	-	32,2	36,8	41,7	49,9	54,1
Germania	-	-	-	37,9	44,4	49,0
Rusia	(24,2)	-	(24,4)	27,7	32,4	-
Franţa	27,9	33,9	39,8	42,1	47,4	50,5
Italia	(32)	(30)	(32)	35,4	42,8	47,0
Spania	-	28,0	29,8	31,0	34,8	42,3

Note: [1] Olanda, 1816-1825; Spania, 1787-1797. [2] Olanda: media 1841-1850 şi 1851-1860; Spania, 1863-1870. [3] Suedia, Germania şi Olanda, media 1871-1880 şi 1881-1890; Anglia, 1876-1880. [4] Anglia, Suedia, Germania şi Olanda, media 1891-1900 şi 1901-1910; Rusia, 1896-1897. [5] Olanda, media 1900-1909 şi 1910-1919; Suedia, 1911-1915.
Sursă: L.-I. Dublin, A.J. Lotka şi M. Spiegelman, *Length of Life*, Ronald Press, New York, 1949. Datele pentru Spania sunt extrase din: D. Reher, *La familia en España. Pasado y presente*, Alianza Editorial, Madrid, 1996, pp. 169-171. Pentru Italia: media din Lombardia, Veneto şi Toscana pentru 1750, 1800 şi 1850 sunt preluate de la M. Breschi, L. Pozzi şi R. Rettaroli, „Analogie e differenze nella crescita della popolazione italiana, 1750-1911", *Bollettino di Demografia storica*, XX, 1994. Pentru Rusia, datele se referă la regiunea Moscovei în 1745-1763 şi 1851-1858, fiind extrase din A. Blum şi I. Troitskaja, „La mortalité en Russie au XVIIIe et XIXe siècles: estimations locales à partir des Revizii", *Population*, LI, 2, 1996.

Prima dintre ele confirmă progresele pe care le înregistraseră diverse ţări europene înainte de jumătatea secolului al XIX-lea; alte ţări – Italia, Spania şi Germania – fac paşi decisivi abia în ultima parte a secolului, iar Rusia rămâne cumplit de înapoiată. Între începutul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, speranţa de viaţă creşte cu 15-20 de ani aproape peste tot.

În ceea ce priveşte fertilitatea, scăderea acesteia apare după 1870, cu excepţia Franţei, care se află pe primul loc în ceea ce priveşte controlul naşterilor, înregistrând rate considerabil mai scăzute încă de la jumătatea secolului şi situându-se în ajunul războiului sub nivelul de substituire (atins atunci când generaţia copiilor o înlocuieşte

Tabelul 6.5. *Numărul mediu de copii pe femeie (rata fertilităţii totale) în câteva ţări europene, 1800-1910*

Ţări	1800	1850	1870	1900	1910
Suedia	4,27	4,27	4,49	3,91	3,31
Finlanda	5,07	4,91	4,95	4,80	4,36
Anglia	5,55	4,95	4,94	3,40	2,84
Olanda	–	4,6	5,23	4,48	3,32
Germania	–	–	5,29	4,77	3,52
Elveţia	–	–	4,03	3,32	3,01
Franţa	–	3,38	3,42	2,79	2,25
Italia	–	–	4,88	4,43	4,28

Sursă: J.-C. Chesnais, *La transition démographique*, PUF, Paris 1985 şi surse naţionale.

numeric pe cea a părinţilor). Între 1870 şi 1910, în ţările luate în considerare fertilitatea se reduce cu un procent ce oscilează între valoarea minimă de puţin mai mult de 10% (Finlanda, Italia) şi cea maximă de peste 40% (Marea Britanie).

Se impune apoi menţionarea aspectului cantitativ al emigrării, care devine un fenomen semnificativ mai ales după 1840. Se poate estima că, în toată Europa Occidentală (excluzând aşadar Rusia, Ungaria, Balcanii şi Grecia), pierderile efective datorate emigrării din perioada 1841-1915 ar fi în jur de 35 de milioane de persoane, adică o medie de aproape jumătate de milion pe an, echivalentul a 2,5 la mia de locuitori. Numărul mediu de emigranţi din vestul continentului ar reprezenta 25-30% din surplusul nou-născuţilor faţă de morţii acestui interval de timp. Trebuie desigur să adăugăm că cifrele prezentate nu ţin seama de diferenţele teritoriale şi temporale extrem de pronunţate; totuşi, ele ne informează că, în cea mai mare parte a secolului, emigraţia a constituit o cale foarte convenabilă de scurgere pentru excedentele demografice. Acest fenomen s-a manifestat mult mai moderat în Europa de Est, unde pierderile efective în perioada 1840-1915 s-ar ridica la aproximativ 10 milioane, adică sub 10% din excedentul natural. Trebuie totuşi să ne reamintim că s-au omis din calcul cele 5 milioane de emigranţi ruşi către Siberia (o emigrare intercontinentală în toată regula), precum şi faptul că Rusia s-a implicat în popularea teritoriilor din sud.

Datele medii redate în tabelele 6.2-6.5 sintetizează caracteristicile marii revoluţii demografice, care se manifestă în secolul al XIX-lea, purtând în prezent numele de „tranziţie demografică", o denumire devenită la fel de populară ca şi aceea de revoluţie industrială şi prin care se înţelege trecerea de la vechiul regim la cel contemporan, cu indici ridicaţi ai mortalităţii şi natalităţii în cazul primului, scăzuţi pentru cel de-al doilea.

Esenţiala transformare din lungul secol al XIX-lea prezintă o serie de probleme interpretative, care sporesc pe măsură ce se renunţă la marile generalizări. Într-o paradigmă impusă a tranziţiei demografice, se poate recunoaşte în declinul mortalităţii, la nivelul unei explicaţii de ansamblu, motorul principal al schimbării. El are loc parţial din cauze exogene – dispariţia ciumei ori variaţia naturală a ciclurilor epidemice –, dar mai ales datorită unor cauze intrinseci sistemului social şi demografic. Acestea sunt sporirea productivităţii agricole şi mai buna organizare a mărfurilor, ce conduc la atenuarea crizelor de subzistenţă ; creşterea cantităţii de resurse pe cap de locuitor ; modificările comportamentelor şi ale organizării sociale, precum şi obstacolele ridicate în calea transmiterii bolilor. Diminuarea mortalităţii determină accelerarea sporului natural ; presiunea mai mare exercitată asupra resurselor stimulează mecanismele de reechilibrare a sistemului, ce impun reducerea natalităţii fie prin restrângerea nupţialităţii, fie, mai ales, prin răspândirea controlului voluntar al naşterilor. Înlănţuirea următoare : declin al mortalităţii – accelerare a creşterii populaţiei – scădere a natalităţii este un proces care se autoalimentează până la atingerea unui echilibru final, când prima dată mortalitatea şi apoi fertilitatea se stabilizează la un nivel minimal. Timpul necesar întregului ciclu al tranziţiei este mai mult sau mai puţin îndelungat, în funcţie de ritmul dezvoltării care o însoţeşte. Acest proces poate fi văzut şi în cheie malthusiană, adaptarea populaţiei la resurse petrecându-se prin diminuarea natalităţii, tot mai puţin legată de factorul biologic şi din ce în ce mai mult supusă controlului individual.

Această paradigmă poate fi translată la micronivelul individual şi familial. Presupunând că reducerea mortalităţii este un element prim în procesul de tranziţie, familiile se găsesc – datorită nivelului constant al fertilităţii – în prezenţa unui număr tot mai mare de copii supravieţuitori, fiind nevoiţi aşadar să reechilibreze dimensiunile familiale printr-o diminuare a fertilităţii, reacţia cea mai simplă şi mai

lipsită de suferinţă. Procesul contemporan de dezvoltare influenţează, cu siguranţă, în acelaşi sens comportamentul cuplurilor; naşterea societăţii industriale şi urbane determină o creştere a „costului" relativ necesar îngrijirii copiilor. Aceasta se întâmplă pentru că fiii devin producători de venit şi deci independenţi la vârste mai înaintate decât în societăţile agricole; pentru că ei necesită investiţii mai mari pentru sănătate, bunăstare, educaţie şi deci resurse financiare şi parentale sporite; de asemenea, pentru că împiedică participarea mamei la piaţa muncii, acum diferită de mediul domestic. Astfel, creşterea costului relativ al copiilor, chiar în condiţiile sporirii resurselor, a fost, se pare, resortul diminuării fertilităţii; aceasta a fost favorizată apoi şi de relaxarea controlului social exercitat de tradiţie, religie sau instituţii. Mecanisme de difuzare vor fi facilitat extinderea fenomenului de la oraş la ţară, de la straturile sociale bogate şi educate la cele mai puţin norocoase, de la centrele dezvoltate la zonele periferice.

Paradigma tranziţiei se bazează pe câteva elemente esenţiale, şi anume: a) reducerea mortalităţii reprezintă începutul procesului; b) acesteia îi urmează cauzal diminuarea natalităţii; c) progresul constituie calea pe care creşterea economică şi socială înscrie schimbarea demografică; d) ceilalţi factori demografici au o importanţă secundară. Cele patru postulate nu se verifică mereu, iar sinuoasa istorie europeană neregulată conţine, după cum se va vedea, numeroase excepţii. De exemplu, nu se întâmplă întotdeauna ca declinul mortalităţii să îl preceadă pe cel al natalităţii; ori tranziţia demografică să se desfăşoare în ritmul dictat de dezvoltarea economică; sau ceilalţi factori demografici să aibă o importanţă secundară; şi, în fine, demografia nu e neapărat o variabilă dependentă de economie, ci – după cum vom vedea – raportul lor e pronunţat interactiv.

Această interdependenţă trebuie, poate, valorizată în revizuirea modelului tranziţiei. Am discutat anterior despre interacţiunea factorilor coercitivi şi a celor electivi. Timp de secole întregi ea a fost prea puţin dinamică, iar structurile demografice au rămas relativ fixe, de unde aproximativa stabilitate a vechiului regim, confruntat, bineînţeles, cu riscul permanent al evenimentelor traumatizante, precum marile crize. Însă când sistemul constrângerilor se relaxează, cum se întâmplă în secolul al XVIII-lea, datorită unor cauze legate de dezvoltarea tehnologică, de modificarea contextului biopatologic ori de deschiderea spre populare a unor noi teritorii, şi sistemul

demografic – cel electiv – este afectat. Reacţiile sunt diverse, ele manifestându-se în ritmuri diferite: accelerarea creşterii demografice poate rămâne într-un circuit malthusian, în cadrul căruia sporirea populaţiei (prin reducerea mortalităţii ori prin intensificarea nupţialităţii, ca urmare a slăbirii constrângerilor) provoacă o reechilibrare printr-un nou avânt sau o explozie a mortalităţii (este cazul celor mai înapoiate populaţii din Europa, la care vechiul regim durează mai mult decât în alte părţi). Sau adaptarea se realizează prin diverse combinaţii de factori represivi – nupţialitate şi fertilitate matrimonială scăzute, emigrare sporită –, în funcţie de particularităţile naturale, istorice ori culturale. Astfel, reacţia Franţei se concretizează mai ales în controlul precoce şi foarte răspândit al fertilităţii, iar cea a ţărilor scandinave – în emigrare şi întârzierea căsătoriei. În fine, adaptarea la creşterea cea mai accelerată se poate face şi printr-o slăbire ulterioară a frânelor coercitive, creându-se – de exemplu – alte resurse ce contribuie la întreţinerea sporului demografic. Aceasta este situaţia Angliei, unde fertilitatea îşi va începe declinul la aproape un secol după Franţa, deoarece multiplicarea resurselor umane în prezenţa capitalului alimentează procesul de dezvoltare economică, astfel că, pentru o perioadă lungă de timp, reglarea sporului natural este lăsată – în cel mai bun caz – pe seama migraţiilor.

Trebuie deci să considerăm tranziţia demografică drept un ansamblu de reacţii la puternicul impuls al creşterii populaţiei, ce a urmat slăbirii sistemului de constrângeri tipic pentru vechiul regim. În această lumină, nu mai este, de exemplu, inexplicabil faptul că declinul fertilităţii apare târziu în Anglia, patria dezvoltării industriale moderne,. faţă de Franţa, în mare parte rurală până departe în secolul al XIX-lea; ori că în Irlanda, care încredinţează reechilibrarea demografică emigrării şi amânării căsătoriei, scăderea fertilităţii matrimoniale se realizează mai greu decât în Sicilia, unde opţiunea migraţiilor rămâne deschisă, dar adaptarea nupţialităţii nu e posibilă, fiind determinată de reguli puternic înrădăcinate în societate. Cu alte cuvinte, evoluţiile diferitelor populaţii înspre regimuri de natalitate şi mortalitate scăzute pot să fie diferite şi să nu se încadreze în logica proceselor şi succesiunea fenomenelor presupuse de paradigma tranziţiei demografice.

Două luni pe an: prelungirea vieţii

Cauzele considerabilei creşteri a şanselor de supravieţuire în cursul lungului secol al XIX-lea sunt în acelaşi timp extrem de simple şi deosebit de complexe. Dacă ne gândim că, în ajunul războiului mondial, Koch, Pasteur şi o echipă de microbiologi descoperiseră şi izolaseră originea celor mai mari boli infecţioase, că medicina şi sănătatea publică fuseseră organizate şi larg răspândite, că datele ştiinţifice erau prezente peste tot şi influenţau comportamentele individuale, în special cele legate de îngrijirea şi creşterea copiilor, că alimentaţia se îmbunătăţise vizibil iar resursele economice disponibile pe cap de locuitor se triplaseră aproape faţă de începutul secolului al XIX-lea, atunci nu ne surprinde faptul că speranţa de viaţă a sporit cu două-trei luni pe anul calendaristic.

Dificultatea rezidă în clarificarea complexului de cauze ale regresului mortalităţii, şi anume rolul ameliorării standardelor de viaţă şi a alimentaţiei în special, atenţia ce se cuvine acordată descoperirilor medicale şi aplicaţiilor lor, importanţa sănătăţii publice, precum şi influenţa modificării comportamentelor individuale. Faptul că aceste cauze sunt strâns legate între ele nu îi împiedică pe cercetători să încerce să evidenţieze pe cât posibil contribuţia fiecărui element în parte; între altele, experienţa istorică ajută la înţelegerea problemelor populaţiilor cu rate ridicate ale mortalităţii din perioada contemporană.

„Bucuria vieţii la omul din trecut s-a aflat la baza progresului medicinei", scria Ariès, iar atitudinea schimbată faţă de moarte a individului secolului al XVIII-lea şi începutului de secol al XIX-lea este un factor foarte important al progresului, deoarece „complexitatea tot mai mare a vieţii sociale face necesară recurgerea mai frecventă decât în trecut la inteligenţă şi capacitate organizatorică, independente de posibilităţile fizice, deci de vârstă şi bătrâneţe". Dar ce anume face din această nouă atitudine nu o himeră, ci o ţintă – o viaţă mai lungă – ce poate fi atinsă? Următoarele patru elemente ajută la o mai bună clarificare a evoluţiei mortalităţii.

Atenuarea crizelor de subzistenţă

Aceasta se poate pune în relaţie, după cum s-a precizat deja, cu urmările revoluţiei agricole, aşadar cu sporirea productivităţii ce

contribuie la atenuarea efectelor variaţiilor anuale ale recoltelor. Fluctuaţiile acestora – şi deci ale preţurilor cerealelor – vor fi considerabile pe tot parcursul secolului (influenţând şi numărul deceselor), însă într-o măsură mult mai mică decât în veacurile precedente; integrarea pieţelor le atenuează, în timp ce diversificarea sporită a regimurilor alimentare reduce dependenţa nutriţiei de producţia de cereale, cu toate că există numeroase excepţii. Pentru a avea o imagine despre importanţa schimburilor, să observăm că în 1878-1879 exportul de grâne din Rusia s-a ridicat la 20,6 milioane de tone, adică la peste 50% din întreaga producţie a Italiei în acelaşi interval de timp; iar importurile de cereale din Germania anilor 1875-1879 au reprezentat mai mult de o cincime din producţia proprie. În 1816-1817, a avut loc ultima criză de subzistenţă europeană, ca urmare a puternicelor modificări climatice, a creşterii preţurilor şi a izbucnirii tifosului, ceea ce a provocat o creştere generalizată a deceselor. Ulterior, crizele vor avea un caracter relativ localizat în zonele unde revoluţia agricolă s-a manifestat târziu.

Cazul Irlandei este specific pentru crizele vechiului regim de tip malthusian şi am făcut deseori referinţe la acesta. Populaţia insulei se multiplicase de trei ori între începutul secolului al XVIII-lea şi recensământul din 1841, când atingea 8,2 milioane de locuitori, al căror regim alimentar se baza în special pe cartof. Semnele unei suprapopulări începuseră să se facă simţite încă din deceniile precedente, cauzând o creştere a vârstei la căsătorie şi o emigrare susţinută. Însă frânele demografice nu au putut împiedica dezastrul, căci o ciupercă dăunătoare a pricinuit pagube în recolta de cartofi din 1845 şi a distrus-o complet pe cea din 1846. Iarna 1846-1847 a adus cu sine sărăcia şi lipsurile alimentare, emigrarea şi tifosul; se estimează că Marea Foamete a provocat între 1,1 şi 1,5 milioane de decese în plus faţă de cifrele normale şi a deschis calea emigrărilor în masă, o medie de 200.000 de persoane pe an părăsind insula între 1847 şi 1854. Această criză – cea mai devastatoare, poate, din câte cunoaşte istoria europeană – a avut drept consecinţe pe tremen lung nu doar vasta deplasare de populaţie ce i-a urmat, ci şi modificarea regimului demografic, în sensul creşterii vârstei la căsătorie şi celibatului. Până în 1901 populaţia insulei se redusese la 4,5 milioane, aproximativ jumătate din cea înregistrată în ajunul Marii Foamete.

Secolul al XIX-lea a mai fost marcat şi de alte crize de subzistenţă; bine cunoscute sunt cele care au lovit Finlanda în anii '60, mai întâi

în 1862, apoi în 1865 şi, cea mai gravă, în 1867. În timp ce criza din 1862, care venea după ani de recolte îmbelşugate, nu a avut consecinţe grave, efectele celorlalte două au fost tragice; în 1868, numărul deceselor a fost triplu faţă de cifrele normale, iar în intervalul 1866-1868 populaţia a înregistrat pierderi de 9%. Încă o dată, ratele mai mari ale mortalităţii s-au asociat cu izbucnirea tifosului. În Rusia, penuria acută din 1891, concentrată mai ales în teritoriile cu soluri negre producătoare de cereale, a provocat o gravă criză de mortalitate, observabilă chiar şi în statisticile referitoare la întreaga ţară, atât de vastă. Într-adevăr, în 1892 – an marcat şi de holeră –, sporirea deceselor a fost de ordinul a 20-25%. Totuşi, acestea sunt cazuri excepţionale, iar crizele de subzistenţă, chiar în Europa rurală şi subdezvoltată, devin rare şi tot mai puţin grave în termeni demografici.

Îmbunătăţirea alimentaţiei

În ansamblu, standardele alimentare tind să se amelioreze, nu doar pentru că dispar mai mult sau mai puţin crizele de subzistenţă, ci şi fiindcă se îmbunătăţeşte regimul de zi cu zi. Cu siguranţă că lucrurile progresaseră cam peste tot până în ajunul primului război mondial, în comparaţie cu prima parte a secolului al XIX-lea; stau mărturie pentru aceasta dovezi directe şi indirecte. Sporeşte venitul familiilor şi începe să scadă procentul cheltuielilor pentru mâncare, indiciu clar al ridicării nivelului de trai (la creşterea venitului, sumele date pe alimente se măresc în proporţie mai mică decât acesta); se îmbogăţesc mesele şi devine tot mai frecvent consumul de carne şi de calorii ce nu provin din cereale. De altfel, un standard decent al nutriţiei este condiţia necesară – deşi nu suficientă – pentru mărirea şanselor de supravieţuire. Acestea fiind spuse, trebuie să punem în cauză o interpretare încetăţenită referitoare la scăderea mortalităţii, susţinută de McKeown, pe care o numesc „ipoteza alimentară". Potrivit acestei viziuni, accelerarea creşterii ce se manifestă începând cu secolul al XVIII-lea este legată în special de declinul mortalităţii, însă acesta nu se explică prin progresele medicinei, a căror influenţă este neglijabilă (cu excepţia vaccinului pentru vărsat descoperit de Jenner în 1798) pe tot parcursul veacului al XIX-lea şi chiar mai târziu, ori prin modificările igienei publice şi private (căci, în unele cazuri, aceasta s-a deteriorat de-a dreptul, spre exemplu în marile

oraşe), şi nici prin alţi factori. Cauza reală ar fi ridicarea standardelor alimentare ale populaţiei, ce ar fi întărit rezistenţa la infecţii, determinând creşterea şanselor de supravieţuire.

Această teză vine în contradicţie cu unele consideraţii care înclină balanţa înspre alte interpretări. Câteva dintre ele se referă la relaţia complexă dintre nutriţie şi infecţii despre care am discutat deja (*cf.* cap. 3), neîndoielnică în cazul malnutriţiei ori subalimentării severe, însă destul de incertă când se asigură nivelul de bază, aşa cum se întâmpla la mare parte din populaţiile europene ale secolului al XVIII-lea. În al doilea rând, o primă scădere a mortalităţii se petrece deja între jumătăţile secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea (în ţările din nordul Europei şi Franţa, *cf.* tabelul 6.4). Dar în această perioadă nu pare să fi avut loc vreun progres considerabil în privinţa regimurilor alimentare, acesta manifestându-se abia în ultima parte a secolului al XIX-lea. În Franţa anului 1870 – pentru a oferi exemplul unei ţări în care mortalitatea dăduse mult înapoi –, 70% din calorii proveneau din cereale şi carbohidraţi, iar cantitatea de proteine de origine animală era încă foarte scăzută, la fel ca spre sfârşitul secolului al XVIII-lea ; consumul de carne atinsese, la începutul veacului al XIX-lea, punctul cel mai de jos din toată Europa ; introducerea noilor culturi mai productive (cartoful, hrişca, porumbul) sporise adesea resursele alimentare, dar sărăcise mesele din punct de vedere calitativ. În plus, este clar atestată o reducere a salariilor nete (trebuie să amintim că ele erau folosite pentru achiziţionarea de alimente în proporţie de aproximativ patru cincimi) în mare parte a Europei dintre jumătatea secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale celui de-al XIX-lea. În sfârşit, se adună tot mai multe dovezi referitoare la statură – indicator precis al nivelului nutriţiei, care a stagnat (sau chiar a regresat) în ultima parte a secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a celui de-al XIX-lea, situaţie care nu se potriveşte deloc cu ameliorarea nutriţiei. Aşadar există numeroase elemente ce contrazic ipoteza alimentară care încearcă să explice regresele mortalităţii, cel puţin până la jumătatea secolului al XIX-lea, însă îmbunătăţirea hranei trebuie să fi favorizat într-adevăr creşterea rapidă a şanselor de supravieţuire către sfârşitul veacului.

Schimbarea cadrului epidemiologic

Retragerea definitivă a ciumei şi din Europa de Est, controlarea vărsatului o dată cu răspândirea vaccinului, precum şi reducerea treptată a izbucnirilor de tifos, datorată printre altele dispariţiei crizelor de subzistenţă, constituie paşii decisivi în direcţia punerii la adăpost a oamenilor de riscurile crizelor neregulate, dar frecvente şi intense. Holera, în schimb, este o boală nouă, determinată de ingerarea bacilului transmis prin contact direct între oameni ori indirect prin contaminarea apei. Epidemia originară din India ajunge în Rusia în 1829 şi traversează întreaga Europă până în 1837. În general, cam o persoană infectată din zece dezvoltă boala, dar caracterul său letal este deosebit de puternic. Pandemia anilor '30 este urmată de altele în anii '40, '50, '60, '80 şi '90; totuşi, măsurile de sănătate publică luate (Koch izolase vibrionul holerei în 1883-1884) au redus daunele ultimelor molime. În Germania, la Hamburg, holera a făcut ravagii în 1892 (aproape 9.000 de morţi), însă în oraşul vecin Bremen – care printre altele îşi instalase sisteme de epurare a apei – cifra deceselor a fost de numai şase, o ilustrare a importanţei descoperirilor medicale contemporane. În Italia, epidemia cea mai gravă – cea din 1865-1867 – a avut drept rezultat 128.000 de morţi, echivalentul a 5% din decesele acelui interval de trei ani; în Franţa, molima din 1854-1855 a determinat aproape 150.000 de morţi, adică mai puţin de 10% din totalul perioadei. Însă holera nu a reînviat evenimentele nefaste din timpul crizelor vechiului regim: în tragicul an 1867, creşterea deceselor în Italia faţă de media anilor normali învecinaţi a fost de 18%, mică în comparaţie cu crizele trecutului. Totuşi, agravarea bolilor deja cunoscute, precum tuberculoza şi malaria, mai degrabă decât cele noi (printre altele, febra galbenă, de origine americană, ce ajunge pe coastele Mediteranei), ca şi ulterioara răspândire a molimelor recente (pelagra, de exemplu) dezvăluie noi dimensiuni ale tabloului epidemiologic al secolului.

Numeroşi factori influenţează apariţia şi caracterul letal al tuberculozei, de prim rang între aceştia fiind gradul de imunitate şi rezistenţă, precum şi virulenţa infecţiei. Aceştia operează totuşi pe termen lung şi nu pot explica dinamica pronunţată a bolii în secolul al XIX-lea. Se înmulţesc dovezile ce susţin ideea că mortalitatea datorată tuberculozei ar fi atins cifrele maxime în prima parte a

secolului al XIX-lea, pentru a începe ulterior să scadă în a doua jumătate a veacului; doar această fază descendentă a ciclului este bine documentată de statisticile cauzelor deceselor – dar studii recente referitoare la Suedia şi Finlanda din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea demonstrează ceea ce am afirmat. Această evoluţie atât de inegală va fi fost determinată în special de factori ce ţin de standardul de viaţă al populaţiei: nivelul nutriţiei, asociat cu rezistenţa individuală, densitatea, condiţiile din locuinţe şi de la locul de muncă, igiena personală etc., care influenţează expunerea la risc şi asupra cărora îşi pune amprenta dezvoltarea urbanizării. Se poate delimita astfel o primă parte a secolului, în care procesele de industrializare şi urbanizare au contribuit la sporirea mortalităţii, şi o a doua parte, când încep să se arate consecinţele pozitive ale ridicării nivelului de trai. În 1871, un deces din şapte în Anglia era cauzat de tuberculoză; rate similare se întâlnesc, către jumătatea secolului, în Suedia şi Finlanda. La Stockholm, între 1750 şi 1830, una din cinci morţi era determinată de tuberculoză, diferenţele fiind foarte pronunţate în funcţie de clasa socială. La sfârşitul anilor '80, în ţările europene pentru care dispunem de date relativ demne de încredere, mortalitatea din pricina tuberculozei se situa în jur de 2-3‰, pe fondul cifrelor totale ale deceselor cuprinse între 20 şi 30‰. Istoria bolii confirmă observaţia că procesul dezvoltării din secolul al XIX-lea este departe de a fi avut consecinţe univoce asupra mortalităţii.

Malaria este, de asemenea, o veche cunoştinţă a populaţiilor europene, în special – dar nu exclusiv – mediteraneene, ea fiind des întâlnită nu doar în zonele mlăştinoase, ci şi în cele de coastă. Referindu-se la Italia, Bonelli descrie astfel impactul malariei: „Orice răspândire a sa determina populaţia să se retragă în teritoriile necontaminate, de deal ori de munte, condamnându-le la exploatări excesive şi despăduriri. Ulterioara deteriorare a regimului apelor şi fuga oamenilor produceau treptat extinderea mlaştinilor şi a malariei în consecinţă". În Italia ultimei treimi de secol, exista convingerea generală că malaria se împrăştie geografic, facilitată de despăduriri iraţionale, de lucrări publice, mai ales feroviare, care sporesc întinderea apelor stătătoare, de extinderea culturilor de orez ori de mobilitatea crescută datorată muncilor sezoniere ce mărea posibila expunere la risc. În 1887, primul an de statistici referitoare la cauzele deceselor, numărul morţilor a fost de 21.000 (puţin sub 1‰),

însă efectelor malariei li se adăuga riscul sporit în faţa altor boli, în cazul celor afectaţi de plasmodiu. De aceea, zonele lovite de malarie înregistrau o mortalitate cu mult mai ridicată decât cele necontaminate, diferenţele neputându-se explica doar prin numărul de morţi provocate direct de această molimă. Efectele malariei în Peninsula Iberică, Italia, Grecia şi Balcani reprezintă, cu siguranţă, una dintre cauzele ratelor mari ale mortalităţii din aceste zone, însă boala se extindea de asemenea (şi nu întotdeauna într-o formă mai uşoară) pe coastele atlantice ale Franţei, în Anglia, Olanda, nordul Germaniei, o parte a bazinului Dunării, pe suprafeţe întinse ale Rusiei Centrale şi Meridionale etc. În Toscana, în prima jumătate a secolului al XIX-lea (1810-1850), speranţa de viaţă în Sud – unde malaria era extrem de răspândită – număra cu 5-6 ani mai puţin faţă de cea din restul regiunii, în care boala nu era endemică; se pot oferi numeroase exemple similare. Un studiu recent arată că diferenţe pronunţate se înregistrau şi în climatele nordice: în Essex, Kent şi East Sussex, la începutul secolului al XIX-lea, mortalitatea infantilă era cuprinsă între 62 şi 149‰ în zece parohii din interiorul regiunilor şi din zonele de deal şi între 240 şi 377‰ în nouă parohii din teritoriile mlăştinoase bântuite de malarie, de pe coastă şi din estuarul Tamisei. Câteva date interesante – referitoare în general la perioada anterioară primului război mondial – pot crea o imagine despre fenomen: în Grecia anului 1905, 38% din populaţie era infectată, iar numărul deceselor ajunsese la 2,3‰; în România, s-a calculat că în zonele cele mai grav afectate (de-a lungul Dunării şi pe litoral) s-au îmbolnăvit între una şi două treimi din populaţie; în Uniunea Sovietică s-au înregistrat 9 milioane de cazuri atât în 1934, cât şi în 1935, concentrate în mare parte în bazinul Volgăi şi în regiunea Mării Negre.

Pelagra, în schimb, este o boală relativ recentă, ce se răspândeşte ca urmare a introducerii porumbului şi consumului acestuia; alimentaţia aproape exclusiv pe bază de porumb conduce la o acută insuficienţă de vitamine; această boală cronică, ce cunoaşte agravări în funcţie de sezon, putea provoca moartea. Pelagra apare în Spania, fiind descrisă de medicul Gaspar Casal din Asturia, şi se întinde apoi în Franţa Meridională, în Italia de Nord-Est şi Balcani. Cu toate că determina o mortalitate mult inferioară celei produse de malarie, pelagra lovea totuşi o mare parte a populaţiei, având drept consecinţă slăbirea puternică a organismului.

Am menţionat tuberculoza, malaria şi pelagra în ordinea răspândirii şi influenţei lor negative, fiindcă aceste trei boli au fost identificate de contemporani drept adevărate plăgi sociale, în faţa cărora era necesară mobilizarea de vaste resurse. Ele sunt interesante şi pentru că au început să se retragă înaintea descoperirii mecanismelor patogene, a căilor de infectare şi transmitere şi, chiar mai important, a medicamentelor adecvate. Contemporanii cunoşteau bine factorii premergători izbucnirii lor : igiena deficitară, densitatea în locuinţe, caracterul precar al acestora şi alimentaţia insuficientă în cazul tuberculozei ; zonele mlăştinoase pentru malarie ; iar pentru pelagră, nutriţia pe bază de porumb, astfel că bătălia se putea organiza chiar în absenţa mijloacelor terapeutice eficiente. Este vorba de cauze ale morţii ce se manifestă mai intens – se pare – în prima parte a secolului şi care sunt însoţite de scăderea nivelului de trai al anumitor clase sociale şi profesionale (proletariatul urban, ţăranii) ori de deteriorarea mediului din cauza dezechilibrelor hidrogeologice. Măsurile publice şi în special ridicarea standardelor de viaţă vor atenua influenţa lor în deceniile precedente războiului mondial.

Impactul medicinei

Acest raţionament a provocat numeroase polemici, deoarece în trecut puternicele regrese ale mortalităţii din secolul al XIX-lea fuseseră adesea atribuite progreselor remarcabile din medicină. Totuşi, opinia predominantă este că imunizarea şi procedeele terapeutice eficiente nu au efecte anterior secolului XX (vărsatul este, desigur, o excepţie). Izbucnirile de tifos, de exemplu, se diminuează considerabil cu mult înaintea descoperirii căii sale de transmitere prin intermediul păduchelui (1909) ; iar cele de malarie, mai devreme ca Ross (1897) să demonstreze că boala este răspândită de înţepăturile ţânţarului. În cazul tuberculozei, al cărei agent a fost izolat de Koch în 1882, metode terapeutice eficiente se aplică abia din primele decenii ale secolului XX. Este totuşi adevărat că, în absenţa tratamentelor specifice care să dea rezultate, la sfârşitul secolului al XIX-lea, ştiinţele biologice şi medicale puseseră deja bazele unei serii de măsuri defensive împotriva bolilor infecţioase. Era într-adevăr posibilă înlăturarea mai mult sau mai puţin completă a cauzelor infecţiei, întrerupându-se astfel transmiterea acesteia : apa şi mâncarea necontaminate contribuiau la dispariţia holerei şi febrei tifoide ; iar igiena

şi distrugerea paraziţilor şi animalelor purtătoare minimalizau riscul de ciumă, malarie ori tifos. Izolarea bolnavilor permitea controlarea unor infecţii acute precum difteria, scarlatina ori pojarul. Descoperirile din bacteriologie oferă un fundament ştiinţific acestor strategii, conducând la succes în acţiunile publice şi la comportamente private mai raţionale. Ulterior, această complexă tactică de apărare este completată de descoperirea vaccinurilor şi serurilor imunizatoare, ca şi de tratamente terapeutice atunci când este absolut imposibilă izolarea subiectului infectat.

În concluzie, putem afirma următoarele: diminuarea crizelor de subzistenţă reprezintă un prim progres real realizat încă din primele decenii ale secolului; o îmbunătăţire generală a alimentaţiei devine evidentă doar în apropierea secolului XX; industrializarea, urbanizarea şi transformările mediului au impus costuri mari legate de sănătatea şi şansele de supravieţuire pentru numeroase categorii de persoane, chiar dacă au fost favorabile altora, împiedicând (şi chiar inversând) tendinţa generală de scădere a mortalităţii; rolul specific terapeutic sau imunizator al medicinei este nesemnificativ ori inexistent înainte de începutul secolului XX, însă cunoştinţele ştiinţifice acumulate permiteau încă din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea organizarea unei lupte raţionale împotriva multor boli.

Mortalitatea infantilă

Am urmărit deja în linii mari mortalitatea infantilă din timpul vechiului regim (*cf.* cap. 5), subliniind variabilitatea sa pronunţată legată de practicile alăptatului, de modurile de creştere şi de o complexă serie de factori sociali, capabili să influenţeze transmiterea bolilor, deci şi supravieţuirea copilului. Discutând la nivel de naţiuni, încă de la jumătatea secolului al XIX-lea se înregistrează diferenţe considerabile, mortalitatea infantilă în Austria fiind dublă faţă de cea din Danemarca, iar ratele din Bavaria, de două ori mai mari decât cele din Franţa. Variaţii şi mai mari apar între sate, familii din cartiere sau de pe străzi diferite ale aceluiaşi oraş ori categorii profesionale. Creşterea şanselor de supravieţuire implică obligatoriu reducerea mortalităţii infantile şi juvenile. Totuşi, o cercetare mai atentă a celei dintâi e interesantă nu doar pentru înţelegerea modurilor în care scade cifra deceselor în secolul al XIX-lea, ci şi din

alte trei motive esenţiale. În primul rând, dacă există mulţi copii supravieţuitori, sporesc – o dată cu fertilitatea – eforturile creşterii lor, ceea ce determină limitarea numărului de descendenţi. Pe lângă acestea, cu cât e mai ridicată mortalitatea infantilă, cu atât mai scurte sunt intervalele între naşteri, în absenţa controlului voluntar: dacă bebeluşul moare în primele luni de viaţă, alăptatul se întrerupe şi o nouă sarcină devine posibilă. Al treilea motiv este faptul că reducerea naşterilor permite îngrijirea mai atentă a copilului, fiind astfel ea însăşi o cauză de sine stătătoare a creşterii şanselor de supravieţuire. Mortalitatea infantilă şi fecunditatea sunt aşadar strâns legate, iar variaţiile uneia nu se petrec niciodată independent de oscilaţiile celeilalte. Procesele de producere şi distrugere a resurselor umane, atât de intense în cadrul vechiului regim, sunt indisolubil relaţionate.

La unele populaţii europene – Franţa, Anglia, Suedia – mortalitatea infantilă scade deja între jumătatea secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale celui de-al XIX-lea; în majoritatea cazurilor, ea se reduce drastic apoi în ultimele decenii ale veacului. Cu toate că lipsesc seriile de documente naţionale referitoare la trecut, numeroase materiale locale informează că, în mare parte din continent, mortalitatea infantilă pe aproape tot parcursul secolului al XIX-lea nu diferă mult de nivelul veacurilor precedente, iar cazul ţărilor nordice şi al Franţei, chiar nefiind izolat (tendinţe similare se întâlnesc în nordul Italiei), nu poate fi extins la toată Europa. Un aspect care a atras atenţia însă este faptul că, în ţările ce au cunoscut un declin timpuriu al mortalităţii (acesta nu este surprinzător în cazul celorlalte) există o fază de stagnare sau chiar de creştere începând cu al treilea sau al patrulea deceniu al secolului. În 1840-1845 şi 1895-1899, mortalitatea infantilă este de 150 şi, respectiv, 158‰ în Anglia, 160 şi 192 în Franţa, 156 şi 158 în Belgia şi 137 şi 134 în Danemarca. Această stagnare în ţările care făcuseră deja anterior progrese considerabile (sau atinseseră, oricum, un nivel moderat pentru acele vremuri) şi se aflau în avangarda dezvoltării a fost înţeleasă ca preţ plătit procesului de industrializare şi urbanizare, precum şi relativei deteriorări a condiţiilor de trai ale populaţiei. În secolul al XIX-lea, ratele mortalităţii aflate mult peste media engleză în oraşe precum Londra, Manchester, Birmingham, Liverpool, Sheffield şi alte centre industriale din Nord erau bine cunoscute de către contemporani (a se vedea studiile lui Farr) şi deveniseră obiect al dezbaterilor publice.

Creşterea populaţiei urbane, cu şanse de supravieţuire inferioare celor de la ţară, este una dintre cauzele stagnării sau creşterii mortalităţii infantile din Anglia. În alte zone puternic industrializate, ca Belgia şi Germania, unde procentul rezidenţilor urbani era în continuă creştere, identificăm o relaţie strânsă între mortalitatea infantilă şi gradul de urbanizare. Pe întreg continentul, practic se regăsesc aceleaşi condiţii îngrozitoare în ceea ce priveşte supravieţuirea la oraş, de la Stockholm la Madrid şi de la Roma la Paris. Totuşi, absenţa progresului la mijlocul secolului în ţări precum Franţa, ce avea încă un caracter pronunţat rural, trebuie să-şi găsească alte explicaţii neclarificate până acum (o diminuare a duratei alăptatului la sân sau muncile mai solicitante pentru femei, de exemplu). În general, se poate considera că statutul cunoştinţelor până la instalarea decisă a erei bacteriologice nu permitea – decât în condiţii excepţionale sociale şi de mediu – reducerea mortalităţii infantile sub 150‰. Începând cu anii '90, regresele acesteia devin evidente pretutindeni: în scurtul interval dintre 1895-1899 şi 1910-1914, ea scade de la 100 la 72‰ în Suedia, de la 158 la 109 în Anglia, de la 162 la 119 în Franţa, de la 171 la 139 în Italia şi de la 217 la 163 în Germania, echivalentele a 20-30%. Între timp, fuseseră izolaţi aproape toţi agenţii principalelor boli infecţioase; alăptarea artificială nu mai prezenta probleme datorită pasteurizării laptelui; epurarea apelor redusese riscurile infecţiilor intestinale; iar câteva tratamente eficiente fuseseră puse la punct (pentru difterie). Catherine Rollet a identificat trei etape ale implicării publice în chestiunea supravieţuirii copiilor. Prima, care se conturează între 1860 şi 1880, priveşte conştientizarea problemei sociale constituite de mortalitatea infantilă ridicată, ce distruge elemente preţioase ale familiilor şi colectivităţilor: ancheta Parlamentului englez din 1871 şi legea Roussel din 1874 referitoare la controlul alăptatului la doică din Franţa sunt două exemple de acutizare a sensibilităţii publice. În această perioadă, măsurile colective vizează îmbunătăţirea condiţiilor de mediu şi de trai de care se leagă numărul ridicat al deceselor. Cea de-a doua etapă, între 1880 şi 1900, se conturează datorită descoperirilor bacteriologice; problema alimentării corecte a copilului devine esenţială în combaterea bolilor digestive. În cea de-a treia fază, către începutul secolului XX, chestiunea reducerii mortalităţii infantile este asociată cu nevoia de a menţine sănătatea mamei pentru o mai bună protecţie a copilului. Aceste etape pot fi privite şi ca un

proces de substituire gradată a „cantităţii" copiilor cu „calitatea" lor, confirmare a importanţei acordate investiţiei umane în familii şi societate.

Trebuie să luăm aici în considerare un alt indicator cu semnificaţie ambiguă, însă de mare interes. Este vorba de fenomenul abandonării bebeluşilor în primele zile şi săptămâni de viaţă, ce cunoaşte o puternică intensificare între secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Acesta este răspândit mai ales în ţările catolice, dar nu lipseşte nici în zonele protestante – la Londra, în Germania şi Scandinavia –, unde, însă, e abordat în altă manieră, adeseori cu intervenţia parohiilor. La popoarele catolice, în schimb, abundă instituţiile destinate găzduirii – multe dintre ele cu origini foarte vechi (să ne gândim la Casa de primire a Inocenţilor din Florenţa, deschisă în 1445); creşterea abandonurilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pare un fenomen generalizat şi se datorează unor cauze multiple, printre care se numără, nu în ultimul rând, dotarea orfelinatelor, capacitatea acestora, răspândirea lor în teritoriu şi modalităţile de găzduire. Însă cu siguranţă că ceea ce am numi astăzi „oferta" mare de instituţii şi servicii nu e cauza unică – şi nici măcar cea principală – a creşterii de abandonuri; mamele şi cuplurile manifestă o dorinţă tot mai intensă de a se „elibera" de povara nou-născutului: la un nivel înalt de generalizare, aceasta poate fi văzută ca adaptare la schimbarea circumstanţelor (costul sporit – absolut ori relativ – al copiilor) care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, va lua forma mai puţin traumatizantă a limitării naşterilor. Această interpretare ar fi confirmată de faptul că se înmulţesc abandonurile copiilor legitimi (în multe cazuri mai numeroase decât cele ale fiilor nelegitimi) şi că acestea se întâlnesc, de asemenea, în număr mare în rândul claselor mai înstărite (muncitori, meşteşugari). În ceea ce priveşte frecvenţa părăsirilor, ele ating 4,3% dintre nou-născuţii Regatului Neapolelui (1836), 2,3% în Toscana (1843-1852), 4,8% în Lombardia (1842), 2,7% în Franţa (1846), depăşind însă 10% în vecinătăţile marilor oraşe (Paris, Neapole, Milano). Trebuie să precizăm că circumstanţele precare ale abandonului, alăptarea insuficientă şi uşurinţa transmiterii bolilor infecţioase făceau în aşa fel încât doar o mică parte a copiilor abandonaţi să împlinească un an de zile. Abandonul este un fenomen care necesită interpretări complexe – nu e doar un surogat grosolan pentru modalităţile de limitare a numărului naşterilor şi nici o formă

simplă de infanticid indirect – însă, cu siguranţă, este semnul unor suferinţe foarte des întâlnite.

Apariţia controlului naşterilor

Către 1910, în mare parte a Europei ratele mortalităţii cunoscuseră deja o oarecare scădere ; date mai precise, precum numărul de copii pe femeie (tehnic vorbind, ratele fertilităţii totale), indică pentru ţările luate în considerare în tabelul 6.5 o diminuare (faţă de 1870) a mediei de la 4,7 la 3,4. După cum se ştie, acesta e începutul unei tendinţe ireversibile care va culmina cu nivelul cel mai de jos atins în ultimul sfert al secolului XX ; tocmai de aceea este esenţial să ştim că o cauză imediată a declinului fertilităţii este mai ales răspândirea controlului voluntar al naşterilor ; celelalte cauze apropiate (între care variaţiile nupţialităţii) au avut efecte destul de nesemnificative.

Pentru a urmări mai bine evoluţia lucrurilor, trebuie să avem în vedere un fapt important. Controlul voluntar este o noutate ca fenomen colectiv, însă el era cunoscut şi atestat de mult timp în grupuri restrânse ale populaţiei ; de altfel, fusese extrem de accesibil la nivel individual în cea mai simplă formă a sa, cea a coitului întrerupt, încă de pe vremea când specia umană şi-a dat seama de consecinţele actului sexual. Reconstruirea familiilor şi a genealogiilor a pus în evidenţă faptul că, de exemplu, la clasele privilegiate din Europa – familiile regale, ducii şi pairii în Franţa, pairii în Anglia, aristocraţii din Belgia, Milano, Genova şi Florenţa, burghezia Genevei şi oamenii de seamă din Gand – limitarea numărului de naşteri era deja relativ răspândită în secolul al XVIII-lea şi, în unele cazuri, chiar în veacul precedent. O dovedesc nu numai scăderea fertilităţii matrimoniale, ci şi alte semne inechivoce ale gradului de „control" ; un exemplu ar fi diminuarea vârstei medii la naşterea ultimului fiu, egală cu 40 de ani la populaţiile cu fertilitate naturală, dar apropiindu-se de 30 de ani pe măsură ce aceasta scade. Alte grupuri selectate, precum comunităţile evreieşti din Italia (Florenţa, Livorno, Modena) sau din alte părţi (Bayonne), îşi reduseseră fecunditatea în cursul secolului al XVIII-lea. Există şi numeroase dovezi de manifestări similare la anumite grupuri urbane. Avem aşadar de-a face cu „precursori" ai controlului voluntar, însă comportamentele lor se limitează la

strategii familiale prea puţin consistente ale claselor privilegiate ori ale comunităţilor religioase, care nu prezintă nici o osmoză cu exteriorul. Dar în timpul primei Restauraţii, clerul francez a început să-şi dea seama că scăderea numărului de naşteri, pusă în evidenţă de contabilitatea registrelor parohiale, era de fapt rezultatul noilor comportamente ale soţilor ; acestea nu mai erau limitate la grupuri bine definite, ci se concretizau în practica generală a „onanismului" (prin acest termen se înţelegea şi coitul întrerupt), a cărui legalitate va fi pusă în discuţie în mod repetat de către Tribunalul religios din Roma. Controlul voluntar al naşterilor căpăta caracter universal.

Trebuie să precizăm acum că nupţialitatea, modalitatea tradiţională de control al reproducerii în vechiul regim, îşi epuizase potenţialul în mare parte, cel puţin în aproape întreaga Europă Occidentală. La începutul secolului al XIX-lea, toată partea continentului din stânga liniei Sankt-Petersburg – Trieste înregistrează o vârstă la căsătorie destul de înaintată – 25-27 de ani pentru femei – şi rate mari ale celibatului, un model al cărui itinerar a fost deja descris (*cf.* cap. 5). Dată fiind scăderea mortalităţii, mai ales în a doua jumătate a secolului, frâna malthusiană prin excelenţă (controlul căsătoriilor) nu mai e suficientă pentru a modera creşterea ; este nevoie de ceva mai puternic.

Ratele fertilităţii matrimoniale, care neutralizează efectele nupţialităţii, permit punerea în aplicare a controlului voluntar, chiar dacă în mod indirect. Măsurile redate în tabelul 6.6 se referă la anul 1910 şi la o perioadă anterioară (cuprinsă în mare parte între 1850 şi 1880), când fertilitatea naturală necontrolată era ceva obişnuit, cu excepţia Franţei, care deja înregistra un declin considerabil.

Măsura utilizată este standardizată în ceea ce priveşte vârsta şi starea civilă (adică nu ia în considerare influenţa ce poate fi exercitată de o structură diferită ca vârstă şi stare civilă asupra unor calcule mai puţin rafinate) şi se raportează la 1.000 (cifră ce nu a fost atinsă şi de care nici măcar nu s-a apropiat vreo populaţie europeană), nivelul empiric maxim al fertilităţii matrimoniale. Valorile peste 650 corespund, în mod normal, nivelurilor fertilităţii necontrolate (care variază de la ţară la ţară, în funcţie de diverşi factori – precum durata alăptatului, mortalitatea intrauterină etc.) ; cifrele sub 600 sunt aproape sigur rezultatul comportamentelor deliberate, puse în practică cu scopul de a mări intervalul între naşteri sau de a stopa înmulţirea.

Tabelul 6.6. *Fertilitatea matrimonială în ţările europene*

Austria	
1880	677
1910	588
Indice	87
Belgia	
1846	757
1910	444
Indice	59
Danemarca	
1852	671
1911	522
Indice	78
Anglia	
1851	675
1911	467
Indice	69
Finlanda	
1880	698
1910	647
Indice	93
Franţa	
1831	537
1911	315
Indice	59
Germania	
1867	760
1910	542
Indice	71
Ungaria	
1880	589
1910	529
Indice	90

Irlanda	
1871	708
1911	708
Indice	100
Italia	
1864	677
1911	616
Indice	91
Olanda	
1859	816
1909	652
Indice	80
Norvegia	
1875	752
1900	701
Indice	93
Portugalia	
1864	682
1911	636
Indice	93
Rusia	
1897	755
1926	665
Indice	88
Scoţia	
1861	742
1911	565
Indice	76
Spania	
1887	650
1910	623
Indice	96

Elveţia			Suedia	
1860	724		1880	700
1910	513		1900	652
Indice	71		Indice	93

Notă: Pentru fiecare ţară, indicele se referă la valoarea datei celei mai recente, valoarea datei celei mai îndepărtate fiind egală cu 100. Fecunditatea matrimonială (Ig) este un indice standardizat în funcţie de vârstă şi stare civilă. *Sursă*: A.J. Coale şi S. Cotts Watkins (coord.), *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Toate ţările luate în considerare – cu excepţia Franţei şi Ungariei – aveau, în 1850-1880, un nivel cuprins între 650 şi 800; în ajunul primului război mondial, fertilitatea matrimonială scăzuse sub 600 în numeroase state, diminuându-se cu 10-40%; în alte părţi (precum ţările scandinave, Spania şi Italia), reducerile au fost sub 10%, iar nivelul mediu rămăsese deasupra cifrei de 600, însă nu lipseau indiciile că fertilitatea îşi începuse şi aici declinul.

Figura 6.1 completează tabelul 6.6, indicând distribuţia altor 700 de microregiuni europene (provincii, districte, judeţe), în funcţie de data probabilă a începerii regresului „ireversibil" al fertilităţii: s-a convenit ca aceasta să reprezinte momentul la care are loc o scădere cu 10% faţă de o perioadă anterioară de stabilitate, fără să mai urmeze vreun avânt ulterior. Dacă aplicăm criteriul la grupuri naţionale, data cea mai îndepărtată a iniţierii controlului se înregistrează în Franţa (1827), iar cea mai tardivă, în Irlanda şi Rusia (1922); în toate celelalte ţări, ea vine după anul 1880. La scară mai mică însă, figura 6.1 indică două zone majore: cea de la stânga cuprinde districtele franceze care precedă clar restul Europei şi unde începutul declinului fertilităţii se situează între 1780 şi 1850; cea de la dreapta reprezintă ceea ce a mai rămas din continent. În 60% din cazuri, regresele se manifestă între 1890 şi 1920, iar în deceniul 1900-1910 ele cunosc frecvenţa cea mai mare. Există însă zone în care acestea încep abia în anii '40 ai secolului XX. Geografia declinului fertilităţii pune în lumină un proces care pleacă din Franţa şi se extinde către regiunile cele mai dezvoltate din Europa, inclusiv Catalonia, Piemont, Liguria, Toscana de Sud, Anglia, Belgia, Germania şi părţi ale Scandinaviei Centrale şi Septentrionale. Ariile mai periferice (mediteraneene: Italia Meridională şi mare parte din Spania;

atlantice: Portugalia şi Irlanda; balcanice: Rusia), precum şi alte teritorii centrale din punct de vedere geografic, însă tradiţionaliste în ceea ce priveşte aspectele culturale (populaţiile montane), rămân mai mult sau mai puţin enclave ale fertilităţii ridicate, care se restrâng treptat în cursul secolului XX.

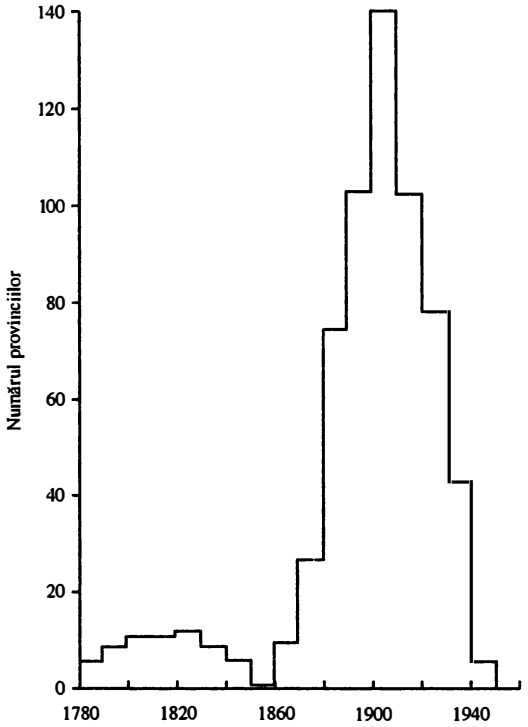

Sursă: Coale şi Cotts Watkins (coord.), *The Decline of Fertility in Europe*, ed.cit.

Figura 6.1. *Distribuirea provinciilor europene în funcţie de data la care începe declinul fertilităţii matrimoniale*

Această descriere este completată de alte două consideraţii. Prima priveşte faptul că, potrivit aşteptărilor, fertilitatea din zonele urbane pare să scadă mai devreme şi mai rapid decât cea din zonele rurale. În Italia de exemplu, în marile oraşele cu peste 100.000 de locuitori din anul 1871, aceasta era cu 15% mai scăzută faţă de cea specifică

localităţilor mici, cu mai puţin de 30.000 de cetăţeni, ce aveau caracter predominant rural; între 1871 şi 1901, fertilitatea se diminuase cu 16% în cazul primelor şi cu 5% în cele din urmă, astfel că diferenţele dintre ele s-au mărit ulterior. Această constatare, ce se aplică la mare parte a Europei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, trebuie însă tratată cu oarecare precauţie, fie datorită anumitor structuri particulare ale zonelor urbane, fie din pricina strânselor legături cu ariile rurale, ceea ce determină caracterul complex al interpretării datelor, mai ales în etapa intensei urbanizări. La oraş este ridicat procentul categoriilor pentru care sunt improbabile căsătoria şi reproducerea (militare, religioase, internate ale instituţiilor, personalul de serviciu); aici se găsesc în număr mare acei nou-sosiţi care şi-au lăsat familia în locurile de origine, ca şi locuitorii care, în special în Franţa, îşi încredinţează copiii doicilor de la ţară (scurtând durata alăptatului, mamele diminuează astfel intervalul dintre naşteri în absenţa contracepţiei); iar raporturile între sexe este adesea pervertit. Toţi aceşti factori îngreunează calculele statistice şi creează dificultăţi de interpretare. Totuşi, în secolul al XIX-lea, zonele urbane par să-şi controleze fertilitatea mai devreme şi în ritm mai alert. Şi în acest caz există anumite particularităţi franceze: controlul voluntar al fertilităţii va fi început probabil la oraş în prima parte a secolului al XVIII-lea (astfel se întâmplă, cu siguranţă, în Rouen), dar într-o primă fază acesta nu a fost suficient pentru a contrabalansa efectele încredinţării nou-născuţilor doicilor (ceea ce provoca scăderea duratei alăptatului pentru mame, sporindu-le astfel fertilitatea). Cea de-a doua consideraţie se referă la faptul că declinul fertilităţii apare la început în straturile sociale privilegiate (ca avere, profesie sau educaţie), extinzându-se şi la alte clase cu puternice diferenţieri temporale.

Particularitatea franceză a fost şi continuă să fie motiv de dezbatere şi cercetare: cuplurile din Franţa adoptă, fără îndoială, controlul naşterilor, atât la oraş, cât şi la ţară, cu jumătate de secol, chiar un secol mai devreme decât restul Europei, în timp ce Anglia industrializată şi urbanizată îl descoperă foarte târziu în comparaţie cu Franţa rurală. Revoluţia franceză coincide cu perioada în care această tendinţă începe să se manifeste în mod evident; în plus, declinul fertilităţii se petrece fără prea multă întârziere faţă de scăderea mortalităţii, mergând în paralel cu aceasta. Explicaţiile se înscriu pe două linii nu neapărat contradictorii. Una dintre ele este predominant

culturală şi pune în centru influenţa extrem de puternică a ideologiei revoluţionare, înlăturarea bruscă a controlului religios şi moral şi suspendarea practicilor religioase colective şi individuale. Se consideră că toate acestea ar fi accelerat procesul acolo unde se iviseră deja semnele schimbării sau ar fi determinat apariţia noilor comportamente dacă ele nu existau, prin stimularea mobilităţii sporite, a noilor contacte sociale şi a experienţelor unificatoare ale armatelor revoluţionare şi imperiale. Sigur că nu totul se poate pune pe seama revoluţiei: scăderea fertilităţii era foarte evidentă în Normandia şi Vexin în deceniile anterioare anului 1789, însă nici o schimbare culturală ori comportamentală de amploare nu se petrece de azi pe mâine. Cealaltă explicaţie este mai degrabă economică decât socială sau culturală. Franţa rămâne timp îndelungat o societate rurală, care nu ar fi putut suporta multă vreme presiunea demografică datorată scăderii mortalităţii fără a fi nevoită, de exemplu, să recurgă la fragmentarea excesivă a posesiei pământului. Pe de altă parte, diminuarea nupţialităţii ca urmare a creşterii vârstei la căsătorie şi sporirea celibatului atinseseră niveluri foarte înalte în timpul vechiului regim şi nu ar fi putut contracara sporul demografic. „Se poate presupune aşadar că, în general, adoptarea metodelor contraceptive a permis evitarea unei aşteptări insuportabile a nunţii în contextul structurilor funciare tradiţionale", observă Bardet, adăugând că reducerea naşterilor între 1790 şi 1850 „nu ar constitui o reală tranziţie demografică modernă, ci continuarea cu alte mijloace a vechiului malthusianism agrar". În vreme ce în Anglia societatea industrială crea noi „breşe" în zonele urbane şi în noi domenii de activitate, absorbind excedentele de populaţie de la ţară determinate de scăderea mortalităţii care stimula emigrarea sporită, fără a schimba comportamentele reproductive, în Franţa, menţinerea structurilor economice tradiţionale şi slaba opţiune pentru migraţie a favorizat adaptarea sistemului prin intermediul controlului naşterilor, adoptarea sa fiind facilitată şi de înlăturarea piedicilor morale şi religioase ca urmare a revoluţiei. Dimensiunea culturală revine pe această cale în paradigma explicativă economică şi permite lămurirea întrebării de ce, în alte contexte rurale structurate la fel cu cel francez, controlul naşterilor a fost preluat atât de târziu.

Cazul aparte al Franţei nu este singura dificultate pentru susţinătorii paradigmelor tranziţiei demografice. Harta dezvoltării în Europa Occidentală corespunde rareori celei privitoare la declinul fertilităţii,

iar situaţia din Anglia şi Franţa nu e singura excepţie. Lombardia şi provinciile basce – centre ale progresului în Italia şi Spania – nu sunt primele care întrebuinţează controlul fertilităţii; în Portugalia, Nordul mai dezvoltat o va face cu mult în urma Sudului mai înapoiat; în Ungaria, unde trei pătrimi din mâna de lucru erau active în agricultură, data de început al declinului – anul 1890 – coincide cu cea a Germaniei deja puternic industrializate. Lista exemplelor şi contraexemplelor ar putea continua, însă în zadar, căci oricum nu am putea elabora un model explicativ în care numeroasele variabile ale procesului să producă rezultate convingătoare, fie pentru că sunt greu de obţinut, fie pentru că trebuie să explice nu doar fluctuaţiile fertilităţii, ci şi întregul proces complex al tranziţiei demografice, care implică şi alte variabile demografice.

Merită poate să observăm, în concluzie, că spre începutul secolului XX scăderea mortalităţii făcuse imposibilă aproape pretutindeni menţinerea ratelor tradiţionale ale fertilităţii, din pricina creşterii accelerate care i-ar fi urmat. Capacitatea de frânare a nupţialităţii se epuizase în timp; emigrarea se lovea de limitele posibilităţilor de absorbire ale ţărilor de destinaţie, deci controlul naşterilor reprezenta unica soluţie pentru moderarea expansiunii demografice. Procesul de declin al naşterilor a urmat, în mare măsură, geografia şi factorii progresului şi scăderii mortalităţii, cu numeroase excepţii şi devieri însă, explicabile prin cultură şi tradiţii, religie şi instituţii, elemente temporare ori de durată, analizabile doar la nivelul cel mai fin al cercetării.

În afara Europei

Ce ar fi însemnat Europa fără America şi America fără Europa? Este o întrebare – să fie clar acest lucru – pe care un cercetător nu ar trebui să şi-o pună niciodată; însă tentaţia este mare, într-atât de importantă a fost migraţia care a legat cele două continente în secolul al XIX-lea. Am comentat deja faptul că emigrarea peste Ocean anterioară secolului al XIX-lea, deşi redusă ca dimensiuni la modul absolut, avusese mare importanţă demografică – cea politică şi socială fiind evidentă –, deoarece a constituit o gură de scurgere deloc neglijabilă pentru unele populaţii (din insulele britanice şi Irlanda), a avut un notabil efect „fondator" (puţini capi de familie, numeroşi

descendenţi) şi a pus bazele emigrărilor ulterioare, determinate de comunitatea de limbă, asemănările culturale şi analogia structurilor familiale şi sociale.

În secolul al XIX-lea, în special începând cu anul 1840, emigrarea europeană capătă caracteristicile unui fenomen de masă. S-a calculat că între 1840 şi 1932 au călătorit peste Ocean 18 milioane de persoane din Marea Britanie şi Irlanda, 11,1 milioane din Italia, 6,5 din Spania şi Portugalia, 5,2 din Austro-Ungaria, 4,9 din Germania, 2,9 din Polonia şi Rusia, 2,1 din Suedia şi Norvegia – pentru a nu da decât unele exemple semnificative. Acest val de emigranţi – care creează mari goluri ce vor trebui umplute – se distribuie după cum urmează: 34,2 milioane în Statele Unite, 7,1 în Argentina şi Uruguay, 5,2 în Canada, 4,4 în Brazilia, 3,5 în Australia şi Noua Zeelandă, 0,9 în Cuba, ca să amintim doar destinaţiile cele mai importante. În primii 15 ani ai secolului, fluxul migrator european a depăşit cifra de 3‰ pe an, echivalentul unei treimi din sporul natural. După cum indică figura 6.2, emigrarea atinge apogeul în prima parte a secolului XX; primul război mondial şi restricţiile ulterioare asupra imigrării impuse de Statele Unite, ţinta principală a fluxului european, îi reduc drastic dimensiunile. În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, emigrarea nord-americană, aproximativ triplă faţă de cea îndreptată spre restul continentului, îşi schimbă compoziţia: de la predominarea originilor britanice, germanice şi scandinave se ajunge la predominarea imigranţilor de sorginte mediteraneană (mai ales italiană), est-europeană şi balcanică. Este vorba de o nouă emigraţie, mai îndepărtată – geografic şi cultural – de „vechiul" curent: probabil că şi această modificare a compoziţiei, alături de schimbarea pieţelor şi a societăţii americane, a contribuit la impunerea măsurilor legislative ale anilor '20.

Dar să ne îndreptăm atenţia asupra tentativei de a interpreta geneza şi evoluţia marii emigrări. La baza ei, ca de altfel la baza tuturor fenomenelor de acest fel, se află constituirea unei oferte de potenţiali emigranţi dintr-un continent bogat în resurse umane dar fără capital solid (să ne gândim la disponibilitatea redusă a pământurilor), precum şi conturarea unei cereri din partea unui continent lipsit de locuitori dar având capital din belşug. Să încercăm să înţelegem cum s-au petrecut lucrurile, concentrându-ne asupra aspectului ofertei, sacrificând încă o dată analiza de dragul simplificării şi explicaţiile la nivelul micro- pentru identificarea macromecanismelor.

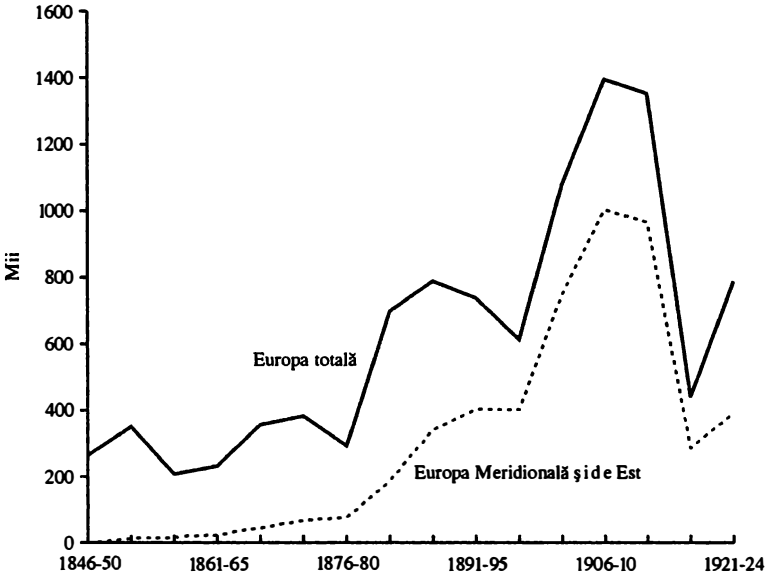

Sursă: I. Ferenczi şi W.F. Wilcox, *International Migrations*, 2 vol., NBER, New York, 1929-1931, vol. I, pp. 230-231.

Figura 6.2. *Emigrarea din Europa, 1846-1924 (medii la cinci ani)*

Trebuie să luăm în considerare aici trei elemente fundamentale: primul este factorul pur demografic, adică accelerarea creşterii forţei de muncă. Al doilea priveşte sporirea productivităţii agricole şi formarea excedentelor de mână de lucru. Al treilea se referă la cererea de forţă de muncă din partea sectorului industrial şi urban.

Despre ritmul rapid al creşterii s-a vorbit deja; sporul natural depăşeşte cu mult cifra de 15‰ în unele zone din Europa (Marea Britanie, Germania) şi, oricum, este semnificativ mai mare faţă de nivelurile vechiului regim. Pe parcursul secolului, această accelerare devine în medie mai intensă în zonele rurale, unde natalitatea se menţine la rate destul de înalte, iar limitarea numărului naşterilor urmează cu întârziere scăderea mortalităţii. Există o legătură foarte strânsă între sporul natural (diferenţa dintre naşteri şi decese) şi fluxul migrator întârziat cu 25 de ani (vârsta medie a unui emigrant): deplasările de populaţie au funcţia de a atenua presiunea

demografică prin apariţia pe piaţă a noilor posibilităţi de muncă mai numeroase. Impactul asupra emigrării al diferenţelor între ţări ori perioade de timp în privinţa sporului natural a fost confirmat de asemenea de studiile econometrice, care au introdus alte variabile explicative – precum cuantumul diferit al salariilor în ţările de plecare şi cele de destinaţie. Un gen de efect al presiunii demografice este descris de Johnson: „Un caz exemplar este acela al Insulei Rum din Arhipelagul Hebridelor. Proprietarul insulei a realizat, în 1925, că veniturile ce i se cuveneau şi pe care nu le primise se ridicau la 300 de lire sterline. O vizită la faţa locului l-a convins că datoriile oamenilor nu puteau fi puse pe seama lipsei lor de hărnicie, ci mai degrabă a unei suprapopulări care nu lăsa nimănui posibilitatea de a câştiga destul pentru a trăi decent. Admiţând că situaţia nu se va ameliora, el i-a scutit de datorii, le-a împărţit suma de 600 de lire sterline, le-a dat animale şi le-a plătit călătoria în Canada. Ulterior, s-a aflat că acest proprietar repopulase insula cu mai puţini locuitori, obţinând un venit anual de 800 de lire sterline". Acest caz unic, datorat isteţimii proprietarului şi situării geografice în extrema nordică a Europei, pare a fi o parabolă malthusiană, însă mecanisme de tipul respectiv s-au manifestat în multe zone ale continentului.

Al doilea fenomen ce are loc în acelaşi timp, amintit în primele pagini ale acestui capitol, este creşterea productivităţii muncii agricole şi, în consecinţă, crearea unei mâini de lucru excedentare. Potrivit lui Bairoch, sporirea productivităţii muncii în Europa (omiţând Rusia) a fost de ordinul a 0,6% pe an între 1800 şi 1850, 0,9% între 1850 şi 1880 şi 1,2% între 1880 şi 1910. Este vorba de creşteri considerabile, în concordanţă cu impactul tot mai puternic al emigrării din această perioadă. Dubla tensiune creată de accelerarea sporului demografic şi de intensificarea producţiei a avut consecinţe complexe, variind de la presiunea negativă exercitată asupra salariilor nete când s-a împărţit terenul, la sărăcirea micilor proprietari şi înmulţirea familiilor fără pământ. Soluri cultivabile (cu excepţia Rusiei) nu mai existau : Grigg a calculat că acestea se extinseseră extrem de puţin, de la 140 la 147 milioane de hectare între 1860 şi 1910. Este stimulată astfel emigrarea, facilitată – e bine să o spunem – de îmbunătăţirea comunicaţiilor şi de scăderea costurilor de transport: adică de „micşorarea" lumii.

Dar dacă dorinţa de emigrare tinde să se intensifice pe parcursul secolului, nu întreaga tensiune se va traduce în deplasări ale indivizilor

în afara Europei sau a graniţelor naţionale. Procente considerabile din populaţia rurală sunt absorbite în procesul de industrializare. De altfel, aceleaşi forţe care stimulează progresul agricol şi sporirea productivităţii sale contribuie la revoluţia industrială. Industrializarea şi extinderea concomitentă a oraşelor, ce atrage după sine înmulţirea locurilor de muncă, constituie guri de vărsare importante pentru fluxul de populaţie rurală. Dacă circa trei pătrimi din mâna de lucru europeană (să excludem încă o dată Rusia) erau implicate în agricultură la începutul secolului, procentul a scăzut la jumătate în jurul anului 1850 şi la o treime către începutul secolului XX. Până în 1850, creşterea absolută a forţei de muncă agricole continuase să se intensifice, pentru ca apoi să se stabilizeze şi să-şi înceapă declinul la trecerea în veacul următor. Continentul şi-a pierdut pentru totdeauna fizionomia rurală; se dezvoltă activităţile manufacturiere, de extragere şi construcţie, precum şi cele terţiare, cum le numim astăzi. Procesul de urbanizare este intens; cele 39 de oraşe europene care în 1850 aveau peste 100.000 de locuitori au sporit de la 6,1 milioane de persoane în 1800, la 11,2 în 1850, 29,5 în 1900 şi 34,4 în 1910, multiplicându-şi populaţia de aproape 6 ori; toate oraşele mijlocii şi mici erau şi ele în plină expansiune, iar o dată cu acest proces creştea şi numărul locurilor de muncă în administraţie, transporturi, comerţ şi servicii.

Pe măsură ce se dezvoltă industria şi sporeşte cererea de mână de lucru în sectorul manufacturier, presiunea migratoare se diminuează. La sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, există un raport evident de inversă proporţionalitate între industrie şi emigrare; când muncitorii din industrie se apropie ca număr de cei din agricultură, se reduc călătoriile peste Ocean. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în Marea Britanie cei dintâi depăşiseră cifra celor din urmă, iar emigrarea pierduse caracterul de fenomen colectiv. Înaintea războiului mondial, muncitorii din industrie îi întrecuseră pe cei din agricultură în Belgia (care nu cunoscuse niciodată emigrările în masă), în Germania şi Elveţia, unde migraţiile au încetat. În ţările mediteraneene, precum Italia şi Spania, în care industrializarea a luat amploare târziu – în cei 20 de ani de după al doilea război mondial –, emigrarea a încetat în aceeaşi perioadă. În alte ţări (Olanda, Suedia, Norvegia), în care industrializarea începe să domine economia în perioada interbelică, emigrarea se oprise deja din cauza restricţiilor impuse de marea criză.

Tabloul emigrărilor conturat aici a privilegiat unele macrodimensiuni, neglijând altele: merită să le enumerăm pe cele mai importante. Prima este aceea „politică", sub eticheta căreia aş plasa o serie de aspecte, printre care intoleranţa religioasă (de mare importanţă nu doar în cursul vechiului regim, ci şi în secolul al XIX-lea: e de ajuns să ne gândim la emigrarea evreilor ruşi), măsurile de politică internă – care au sporit sau au redus plecările prin manipularea preţurilor şi a impozitelor liber-schimbiste sau protecţioniste, ori regulamentele şi piedicile puse în calea migraţiilor şi aşa mai departe. Cazul francez, încă o dată singular în panorama europeană prin absenţa mobilului migraţiilor (chiar în condiţiile unui vast dominion colonial şi ale unei influenţe politice considerabile), poate fi văzut sub diverse aspecte: cel demografic, întrucât scăderea fertilităţii, atenuând presiunea demografică, a făcut emigrarea inutilă; cel economico-social, datorită structurii rurale alcătuite din mici proprietari organic legaţi de pământ şi prea puţin interesaţi de plecare; cel cultural şi politic, prin refuzul statutului de subaltern asociat cu emigrarea în masă. O altă dimensiune neglijată este autoalimentarea procesului migrator; o dată iniţiat fluxul emigrării de un grup de pionieri aventurieri, plecările ulterioare devin mai uşoare datorită preţului tot mai scăzut al integrării, favorizate de o comunitate apropiată ca spirit. Un alt aspect amintit doar în treacăt priveşte facilitarea transportului, extinderea rapidă a reţelei feroviare, enorma dezvoltare a transporturilor maritime, scăderea costurilor relative etc. În fine, este foarte importantă politica ţărilor de destinaţie: să ne gândim la acel *Homestead Act* din 1862, care oferea fără obligaţii pământ capilor de familii de peste 21 de ani ce intenţionau să-l cultive şi care erau cetăţeni ai Statelor Unite ori făcuseră cerere pentru a primi acest statut.

În ajunul războiului mondial, Europa transferase peste Ocean câteva zeci de milioane de locuitori, atenuând consecinţele dinamicii sale demografice şi contribuind intens la sporirea şi consolidarea demografică a ţărilor de dincolo de Atlantic. Extinderea înspre Pacific a frontierei americane ori către centru şi sud a celei argentiniene datorează mult emigrării europene. În jurul anului 1860, suprafaţa cultivată în Statele Unite, Canada şi Argentina s-a mărit cu 66 milioane de hectare faţă de cele 140 din Europa (fără Rusia); în 1910, prima ajunsese la 174 de milioane, iar cea de-a doua la 147. Însă expansiunea americană nu trebuie să o pună în umbră pe cea în

direcţie opusă, care a trecut Uralii, colonizând ostila Siberie. Între 1850 şi războiul mondial – când emigrarea a încetat practic –, 5,3 milioane de persoane s-au stabilit în partea asiatică a Rusiei, dintre care 3,6 milioane au sosit între 1897 şi 1911. O mişcare ce implica la început câteva zeci de mii de persoane pe an, favorizată de eliberarea sclavilor în 1861 şi de saturarea treptată a celor mai fertile pământuri, fiind puternic accelerată în anii '90 de inaugurarea căii ferate transsiberiene. În 1914, marea expansiune a Europei luase sfârşit.

Capitolul 7

Sfârşitul unui ciclu

Demografia secolului XX: mortalitate şi fertilitate

Vor fi 730 milioane de locuitori în Europa anului 2000, aproape cu 60% în plus faţă de 458 milioane din 1914 şi aproximativ de patru ori mai mult în comparaţie cu cele 188 din 1800. Şi totuşi, această creştere considerabilă, înregistrată în ciuda pierderilor umane din timpul celor două războaie mondiale, reprezintă de fapt prima parte a unei parabole descrescătoare, ce a adus Europa în pragul stabilităţii. Între 1920 şi 1930, populaţia continentului sporea cu circa 4,5 milioane pe an; între 1950 şi 1960, se adăugau cam 6 milioane anual, iar la sfârşitul acestui secol creşterea s-a oprit (*cf.* tabelul 7.1). În fine, în secolul XX, are loc sfârşitul expansiunii iniţiate de revoluţia industrială, se încheie o epocă bogată în resurse umane şi începe o alta săracă în acest sens; s-a realizat marea tranziţie demografică.

Cronologic, se pot identifica trei faze foarte diferite: prima acoperă perioada dintre cele două războaie, marcată de pierderile demografice datorate primului conflict mondial, de sfârşitul emigrării pe scară largă, precum şi de o repliere înspre interior a demografiilor naţionale ce nu mai comunică între ele din pricina stopării fluxului migrator, ca urmare a marii recesiuni. A doua fază, al cărei început este afectat de deficitul de populaţie provocat de al doilea război mondial şi de reconfigurarea graniţelor, e caracterizată de un avânt demografic favorizat de intensa creştere economică a ţărilor din Europa Occidentală, de reluarea migraţiilor internaţionale, precum şi a mobilităţii interne; această etapă durează până la începutul anilor '70 şi se sfârşeşte cu criza energetică şi industrială şi cu încetarea deplasărilor de populaţie în interiorul continentului ori a

Tabelul 7.1. *Populația câtorva țări europene, 1920-2000*

Ani	Marea Britanie	Franța	Germania	Italia	Spania	URSS (partea europeană)	Alte țări	Europa
				Populație (mii)				
1920	43,7	39,0	52,3	37,4	21,2	139,1	134,4	467,1
1930	46,1	41,6	55,9	40,8	23,4	156,8	147,2	511,8
1940	48,2	41,0	60,1	44,3	25,8	176,4	160,6	556,4
1950	50,6	41,8	68,4	47,1	28,0	156,2	156,6	548,7
1960	52,4	45,7	72,7	50,2	30,5	180,3	173,5	605,3
1970	55,6	50,8	77,7	53,8	33,8	197,2	187,5	656,4
1980	56,3	53,9	78,3	56,4	37,5	209,5	201,1	693,0
1990	57,4	56,7	79,4	57,0	39,3	222,1	209,8	721,7
2000	59,0	59,0	81,7	57,3	39,8	218,8	214,2	729,8
				Variații % media anuală				
1920-1930	0,53	0,65	0,67	0,87	0,99	1,20	0,91	0,91
1930-1940	0,45	-0,15	0,72	0,82	0,98	1,18	0,87	0,84
1940-1950	0,49	0,19	1,29	0,61	0,82	-1,22	-0,25	-0,14
1950-1960	0,35	0,89	0,61	0,64	0,86	1,43	1,02	0,98
1960-1970	0,59	1,06	0,67	0,69	1,03	0,90	0,78	0,81
1970-1980	0,13	0,59	0,08	0,47	1,04	0,61	0,70	0,54
1980-1990	0,19	0,51	0,14	0,11	0,47	0,58	0,42	0,41
1990-2000	0,27	0,40	0,29	0,05	0,13	-0,15	0,21	0,11
1920-2000	0,38	0,52	0,56	0,53	0,79	0,57	0,58	0,56

Notă: Europa cuprinde teritoriile europene ale fostei Uniuni Sovietice (Estonia, Lituania, Letonia, Bielorusia, Moldova, Federația Rusă și Ucraina). Granițele țărilor sunt cele actuale.

Sursă: Din 1950 până în 2000, United Nations, *World Population Prospects. The 1994 Revision*, New York, 1995. Pentru perioada 1920-1950, United Nations, *Demographic Yearbook 1955*, New York, 1955 și surse naționale.

celor provenite din ţările vecine. A treia fază acoperă ultimele trei decenii ale secolului, marcate de fertilitatea foarte scăzută, de îmbătrânirea acceptată şi de încetarea treptată a mişcărilor migratoare din exterior. În cea de-a doua fază, condiţiile economice şi demografice permit constituirea unei structuri sociale generoase şi pline de promisiuni pentru generaţiile viitoare ; însă evoluţia demografică din a treia etapă va face necesară revizuirea regulilor şi readaptarea promisiunilor.

În capitolul precedent s-a acordat o atenţie deosebită factorilor ce au influenţat procesul de tranziţie din secolul al XIX-lea, ceea ce permite descrierea pe scurt a evoluţiei şi a finalului său, păstrând un spaţiu mai larg pentru evaluarea efectelor lui asupra societăţii europene. Cinci fenomene – printre atâtea altele – merită să fie prezentate în oarecare detaliu : declinul aproape neîntrerupt al mortalităţii care întrece cu mult aşteptările ce se formulau treptat ; răspândirea controlului naşterilor şi diminuarea numărului acestora sub nivelul minim de substituţie ; sfârşitul marii emigrări peste Ocean şi începutul migraţiilor din ţările sărace ; procesul accelerat de îmbătrânire a populaţiei, cu numeroase consecinţe economice ; şi, în fine, modificarea regulilor tradiţionale care guvernează procesele de reproducere, bazate pe căsătorie şi stabilitatea cuplului, elemente care astăzi nu mai sunt esenţiale pentru concepţie şi viaţa în comun.

Sintetizând, e simplu de descris evoluţia mortalităţii ; întregul secol este caracterizat de o continuă diminuare a mortalităţii globale (pentru bărbaţi şi femei deopotrivă) şi de creşterea speranţei de viaţă (*cf.* tabelul 7.2) de la aproximativ 50 de ani în ajunul primului război mondial la circa 75 de ani în prezent. A fost un progres aproape neîntrerupt, dacă excludem perioadele de război şi evenimentele extraordinare din estul Europei, despre care vom discuta mai pe larg. Rezultă că speranţa de viaţă a sporit cu circa patru luni în fiecare an calendaristic, un avânt uimitor foarte intens şi pentru zilele noastre, vârsta medie de 80 de ani, până nu demult considerată o limită biologică de netrecut, fiind depăşită de numeroase grupuri de femei.

Trebuie menţionate câteva aspecte ale acestui proces, ceea ce îi clarifică evoluţia : a) prelungirea vieţii s-a datorat, într-o primă fază (până la atingerea vârstelor de 65-70 de ani, în linii mari), mai ales diminuării mortalităţii infantile, juvenile şi adulte, în timp ce progresele recente sunt puse aproape exclusiv pe seama sporirii şanselor de

Tabelul 7.2. *Speranţa de viaţă (bărbaţi şi femei) în cele mai mari ţări europene, 1920-1994*

Ţări	1920	1930	1950	1970	1994
Marea Britanie	57,6	60,8	69,2	72,0	76,8
Franţa	54,0	56,7	66,5	72,4	77,5
Germania	53,6	61,4	67,5	71,0	76,3
Italia	50,0	54,9	66,0	72,1	77,5
Spania	45,8	54,6	63,9	72,9	77,1
Uniunea Sovietică	42,9	–	67,3	68,2	64,5

Notă: Valori pentru Anglia (înainte de 1950) şi pentru Marea Britanie (după 1950); Germania: înainte de 1950, graniţele epocii; după 1950, graniţele actuale. Uniunea Sovietică: înainte de 1950, graniţele epocii; după 1950, graniţele Federaţiei Ruse. Valorile pentru 1920 se referă la 1920-1922 (Anglia), 1920-1923 (Franţa), 1924-1926 (Germania), 1921-1922 (Italia); 1926-1927 (URSS); valorile pentru 1930 se referă la: 1930-1932 (Anglia), 1928-1933 (Franţa), 1932-1934 (Germania), 1930-1932 (Italia); valorile pentru 1950 şi 1970 se referă respectiv la 1950-1955 şi 1970-1975.
Sursă: Înainte de 1950: Dublin, Lotka şi Spiegelman, *Length of Life*, ed.cit. După 1950: Naţiunile Unite; 1994 (1993 pentru Spania): surse naţionale.

supravieţuire la vârstele înaintate; b) creşterea speranţei de viaţă derivă, în bună parte, din descoperirea treptată a posibilităţilor de controlare a bolilor infecţioase, fie prin crearea vaccinurilor şi medicamentelor eficiente (sulfamide, antibiotice), fie prin profilaxie şi o igienă mai bună; totuşi, în ultimele decenii, sporirea şanselor de supravieţuire la vârstele înaintate se datorează în special regreselor bolilor necontagioase (cele cardiovasculare, de exemplu), graţie cunoaşterii factorilor de risc, a modurilor de viaţă mai sănătoase, precum şi eficienţei medicamentelor şi terapiilor; c) viaţa s-a prelungit mai mult pentru femei (în unele ţări mari a depăşit 82 de ani) decât pentru bărbaţi, diferenţa fiind de 6-8 ani în zilele noastre; d) în fine, geografia duratei existenţei este foarte interesantă; în ajunul primului război mondial, ea varia considerabil de la o populaţie la alta, în funcţie de gradul de dezvoltare: ţări ca Rusia înregistrau o speranţă de viaţă cu puţin peste 35 de ani, în timp ce Suedia ori Anglia depăşiseră de departe 50 de ani (*cf.* tabelul 6.4); în cursul celor 50-60 de ani care au urmat, nivelurile s-au uniformizat – în jur de 1970, ele erau cuprinse, în general, între 70 şi 75 de ani –, dar

în ultimele decenii spectrul s-a lărgit din nou datorită creşterii mortalităţii în Rusia şi în alte ţări din Est, precum şi ulterioarelor ameliorări considerabile în restul Europei.

În cazul fertilităţii, ca şi în cel al supravieţuirii, diminuările suferite în cursul lungului secol al XIX-lea au condus aproape pretutindeni, între anii '30 şi '50, la stabilizarea reproductivităţii în jurul nivelului de substituţie, urmărind destul de îndeaproape evoluţia progresului: impus mai devreme în Europa „avansată" Septentrională şi Occidentală şi mai târziu în zonele mediteraneene, în mare măsură rurale, şi în vastele suprafeţe din Rusia, Europa de Est şi Balcani. În unele ţări din Europa de Vest se înregistrează chiar o uşoară creştere în perioada postbelică, iar în altele o stagnare, însă începând cu anii '70 are loc pretutindeni o nouă diminuare semnificativă care a limitat reproductivitatea – în cea mai mare parte a continentului – la cifra de 1,5 copii de femeie, cu mult inferioară nivelului de substituţie (*cf.* tabelul 7.3).

Simplitatea acestor mari tendinţe colective ascunde, bineînţeles, o considerabilă complexitate a mecanismelor şi modelelor, imposibil de analizat aici şi care se referă la: a) o drastică restructurare a reproductivităţii femeilor în funcţie de numărul de copii aduşi pe lume: astăzi, în ţările cu fertilitatea cea mai redusă, femeile care nasc un singur copil sau care nu au deloc descendenţi sunt mai numeroase decât cele cu doi sau mai mulţi, în timp ce în cazul generaţiilor secolului al XIX-lea femeile cu patru sau mai mulţi copii le depăşesc ca număr pe cele care aduc pe lume între 0 şi 3 copii; b) o scădere a vârstei la naşterea primului urmaş între anii '30 şi '60, corespunzătoare unei diminuări a vârstei medii la căsătorie, precum şi o creştere a ei în ultimele decenii, care a determinat „scurtarea" şi întârzierea duratei destinate reproducerii; c) o creştere accelerată a procentului copiilor născuţi în afara căsătoriei; d) o puternică modificare a metodelor de control al fertilităţii. Scăderea fertilităţii s-a petrecut în mare măsură – după cum am precizat – prin utilizarea coitului întrerupt, însă comercializarea contraceptivelor tradiţionale în prima parte a secolului (deşi interzisă de legislaţiile din jumătate din Europa în perioade relativ recente) şi introducerea celor moderne şi sigure în anii '60 au făcut posibilă o controlare precisă a fertilităţii, în vreme ce legalizarea avortului oferă calea remedierii în bune condiţii a erorilor de planificare.

Tabelul 7.3. *Numărul mediu de copii pe femeie în câteva ţări europene, 1921-1995*

Ani	Anglia	Franţa	Germania	Italia	Spania	Uniunea Sovietică
1921-25	2,39	2,42	2,62	3,50	3,96	-
1926-30	2,01	2,30	2,10	3,30	3,75	6,04
1931-35	1,79	2,16	1,84	3,07	3,50	4,53
1936-40	1,98	2,07	2,24	3,00	2,77	4,66
1941-45	2,39	2,11	1,90	2,56	2,72	-
1946-50	2,19	2,98	2,07	2,77	2,68	3,13
1950-55	2,18	2,73	2,16	2,32	2,52	2,51
1955-60	2,49	2,71	2,30	2,35	2,75	2,62
1961-65	2,81	2,85	2,49	2,55	2,89	2,48
1965-70	2,52	2,61	2,32	2,49	2,93	2,02
1971-75	2,04	2,31	1,64	2,28	2,89	1,98
1975-80	1,72	1,86	1,52	1,92	2,63	1,92
1980-85	1,80	1,87	1,46	1,55	1,86	1,99
1985-90	1,81	1,80	1,43	1,35	1,46	2,10
1995	1,71	1,70	1,24	1,17	1,18	1,39

Notă: Din 1931 până în 1950, valorile pentru Anglia şi Ţara Galilor; după 1950, Marea Britanie. Pentru Germania: înainte de 1946, graniţele epocii; ulterior, graniţele actuale. Pentru Uniunea Sovietică: graniţele epocii până în 1950; ulterior, graniţele actuale ale Federaţiei Ruse.
Sursă: 1950-1990, Naţiunile Unite; 1995, surse naţionale (1994 pentru Federaţia Rusă). Înainte de 1950: Chesnais, *La transition démographique*, ed.cit. Pentru Uniunea Sovietică: E. Andreev, L. Darskij şi T. Kharkova, „L'histoire de la population de l'URSS 1920-1959", *Annales de Démographie Historique*, 1992.

La începutul secolului XX, impactul mortalităţii era încă foarte puternic, în aşa măsură încât din 100 de nou-născuţi, mai puţin de jumătate reuşeau să supravieţuiască până la încheierea ciclului reproductiv: acest număr limitat de persoane asigura schimbarea generaţiilor. În zilele noastre, dintr-o generaţie de femei, o majoritate covârşitoare (99%) supravieţuieşte până la finalul perioadei fertile, iar mortalitatea nu mai interferează în procesul de înnoire a generaţiilor. Numărul de copii fiind în jur de 1,5 pe femeie, demografia sfârşitului de secol XX nu mai asigură schimbul, deschizând calea

unei etape de regres; societăţile europene, obişnuite cu resurse umane îmbelşugate, se găsesc la sfârşitul mileniului într-o situaţie opusă.

Demografia secolului XX: migraţii, structuri, modele

Marea migraţie a reprezentat fenomenul demografic cel mai important din secolul al XIX-lea datorită dimensiunilor sale şi impactului asupra dezvoltării mai multor continente. Însă, o dată cu primul război mondial, sunt înlăturate condiţiile care o făcuseră posibilă; scade cererea din ţările ce constituiau destinaţia tradiţională, dar şi oferta Europei, datorită atenuării creşterii demografice. Aceste două fenomene au acţionat lent, în vreme ce factorii apăruţi brusc – războiul şi măsurile politice ale statelor referitoare la migraţii – au pus capăt valului de emigranţi. S-a calculat că circa 1,4 milioane de emigranţi au părăsit Europa în fiecare an între 1906 şi 1915; după scăderile inevitabile datorate războiului, cifrele au coborât la aproximativ 0,6 milioane între 1921 şi 1930 şi la puţin peste 100.000 între 1930 şi 1940. Are loc un nou avânt în deceniul ulterior sfârşitului celui de-al doilea război mondial, însă de durată relativ scurtă. Frâna cea mai eficientă în calea emigrării au constituit-o restricţiile adoptate de Statele Unite, ce au culminat cu acel *National Origin Act* din 1924, care nu numai că a impus un anumit procent anual de imigranţi (puţin peste 150.000 de persoane, faţă de 900.000 pe an în perioada antebelică), dar a fost elaborat în aşa fel încât să penalizeze zonele de proveniență a „noii imigraţii", adică Europa Meridională şi de Est. Procentul de italieni – circa o pătrime din totalul noi-veniţilor înaintea războiului – a fost redus la mai puţin de 4% din cifra celor primiţi. Ca urmare a marii recesiuni, şi alte ţări de destinaţie au adoptat măsuri restrictive şi au impus limite imigrării – Africa de Sud în 1930, Noua Zeelandă în 1931, Australia în 1932 şi Brazilia în 1934. Oricare vor fi fost motivele – presiunea exercitată pentru a exclude imigranţii indezirabili din punct de vedere etnic ori cultural, dificultăţile economice, convingerea că societăţile formate prin migrări atinseseră o structură stabilă –, perioada marilor deplasări de populaţie luase sfârşit, cel puţin în Europa. Scurtul avânt al emigrării peste Ocean după al doilea război mondial s-a petrecut într-un context diferit, întregirile familiale şi întoarcerea

refugiaţilor de război predominând asupra persoanelor în căutare de locuri de muncă. America celei de-a doua jumătăţi de secol este, paradoxal, mai îndepărtată de Europa decât cea de la începutul veacului.

Discursul nu ar fi complet dacă nu am reînnoda firul unor evenimente îndepărtate. O dată cu deschiderea rutelor americane, Europa se transformase clar dintr-un continent al imigrării – prin vasta poartă de intrare a stepelor euro-asiatice ori a Mării Mediterane – într-un teritoriu de emigrare. Cea de-a doua jumătate a secolului XX a redeschis calea imigrării – pe de o parte, ca urmare a moştenirii lăsate de imperiile coloniale destrămate, iar pe de altă parte, datorită unei cereri de forţă de muncă nesatisfăcute de o populaţie ce sporeşte mai lent şi nu mai e chiar atât de dispusă spre anumite tipuri de slujbe. În jur de 20 de milioane de străini locuiesc astăzi în ţările europene (excluzând Rusia), dintre care jumătate sunt non-europeni – între numeroasele naţii se întâlnesc maghrebieni în Franţa, Spania şi Italia; turci în Germania; pakistanezi, indieni şi caraibieni în Marea Britanie. Faptul că actualmente se promovează în Europa o politică de stopare a imigraţiei este unul contingent, ce nu va putea schimba cursul unui fenomen cu adevărat caracteristic secolului viitor.

Un alt fenomen demografic pe care trebuie să-l prezentăm sumar, devenind deosebit de important în secolul XX, priveşte structura în funcţie de vârstă, aspect căruia nu i-am acordat destulă atenţie în capitolele precedente, dar vom remedia curând acest lucru. Este într-adevăr vorba de un fenomen derivat, consecinţă a mortalităţii şi fertilităţii; atâta vreme cât ele se menţin constante în timp – cum s-a întâmplat în secolul trecut –, nici structura pe vârste nu se schimbă. Sigur că este vorba de o stabilitate relativă, care neglijează modificările contingente induse de crize ale mortalităţii ori de fluxuri migratoare selectate pe criteriul vârstei. Deoarece natalitatea şi mortalitatea îşi încep declinul evident în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în această perioadă începe modificarea structurii pe vârste. Scăderea natalităţii are automat un efect de „îmbătrânire" a populaţiei, pentru că în rândurile acesteia se reduce proporţional numărul nou-născuţilor, în timp ce cresc clasele de adulţi şi bătrâni. Însă creşterea simultană a şanselor de supravieţuire are efecte evidente ce depind de gradul de ameliorare pentru fiecare vârstă: când

este egal pentru toate categoriile, impactul structural este nul ; dacă, în schimb, cresc şansele de supravieţuire în măsură mai mare la categoriile de vârstă infatilă ori juvenilă (cum s-a întâmplat până la jumătatea secolului şi chiar ulterior), efectul este de a se mări importanţa acestora raportat la total ; în cazul în care ameliorările privesc mai degrabă vârsta a treia (ceea ce s-a petrecut în ultimele decenii), ponderea acesteia va spori.

Din punct de vedere istoric, modificările natalităţii şi mortalităţii au avut un slab impact asupra organizării pe vârste a populaţiei continentului până în jurul anului 1910 : în Marea Britanie, Germania, Franţa şi Italia, procentul copiilor sub 15 ani se menţine în jur de 32% între 1870 şi 1910 ; iar numărul persoanelor de peste 60 de ani este estimat la 9%. Din 1910, începe dublul proces de diminuare a categoriei tinerilor şi de sporire a ponderii bătrânilor : în cele patru ţări amintite mai sus, procentul celor dintâi scade la 24% în 1950 şi la 17% în 2000 ; cel al ultimilor se ridică la 14% în 1950 şi la 20% în 2000. Vârsta medie a populaţiei, egală cu 29 de ani în 1910, devine 39 în 2000 – iar procesul de îmbătrânire nu se încheie la această dată.

Deşi vârsta cronologică este un indicator rigid al ciclului temporal pe parcursul existenţei umane, cifrele aride amintite anterior indică o transformare de mare importanţă în raporturile dintre generaţii şi categorii de vârstă, în structurile familiale ori în distribuţia rolurilor şi funcţiilor. Vom avea ocazia să abordăm din nou aceste chestiuni.

Ultimul aspect priveşte modificarea regulilor ce guvernează reproducerea, care sunt legate prin tradiţie de funcţia căsătoriei ca „topos" al concepţiei, de stabilitatea acesteia ; de simultaneitatea despărţirii de familia de origine, formării unei noi familii şi ocupării unei poziţii economice şi sociale relativ fixe. Nu trebuie să amintim în prea multe cuvinte felul în care acest sistem monolitic se deteriorează ori se destramă în ultimele decenii. Indicatorii demografici sunt clari în acest sens : multiplicarea convieţuirilor în afara căsătoriei ; creşterea divorţurilor şi familiilor monoparentale ; separarea ciclului vieţii economice de cel al existenţei reproductive. Nu încerc să conturez un cadru al acestor schimbări, căci el variază mult de la o ţară la alta şi se află în plină evoluţie ; de asemenea, ar împinge discursul spre niveluri micro, pe care am ales să nu le privilegiez, chiar cu riscul de a-mi trunchia raţionamentul. Însă această

schimbare a „regulilor" trebuie luată în considerare pentru evaluarea importanţei crizei reproductive de la sfârşitul de secol.

Politici

Secolul XX aduce cu sine un fenomen nou: încercarea guvernelor şi statelor de a influenţa tendinţele populaţiei şi apariţia veritabilelor politici demografice. Desigur că ideea nu e nouă: mai ales în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, principiul mercantilist că „governar es poblar" era destul de răspândit şi pot fi identificate măsuri vag orientate spre încurajarea familiilor cu mulţi copii ori spre stimularea căsătoriilor. Însă adevărata politică demografică a secolelor trecute consta mai ales în deplasarea oamenilor dintr-un loc în altul, pentru a coloniza sau popula teritorii noi ori frontiere vulnerabile. Am făcut câteva referiri la aceste tentative – unele pe deplin reuşite, altele ratate. În secolul XX, ia totuşi naştere şi se consolidează ideea că fluxul evenimentelor demografice poate fi modificat printr-o intervenţie publică orientată spre a convinge, spori, descuraja ori interzice un anume comportament sau altul. Aceasta nu s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi devenit evident, o dată cu începutul secolului XX, că naşterile erau controlate, deci planificate de cupluri, şi dacă nu ar fi fost evidente succesele sănătăţii publice în sensul creşterii şanselor de supravieţuire. Cursul evenimentelor demografice nu se mai află la discreţia naturii – a acelor forţe coercitive prea puţin maleabile, despre care am discutat de multe ori –, ci poate fi determinat şi călăuzit. Pe lângă aceasta, se conturează o îngrijorătoare scădere a natalităţii, considerată nu ca o inevitabilă formă de adaptare impusă de tranziţia demografică, ci un fenomen de slăbire a coeziunii sociale.

Înainte de a ajunge la discuţia despre „politici", nu se poate să nu amintim impactul brutal pe care l-au avut conflictele între puteri asupra populaţiilor europene, fie prin pierderile directe suferite, fie prin deplasările forţate petrecute o dată cu reconfigurarea frontierelor. Acestea sunt, de asemenea, consecinţe ale „politicii" şi au marcat profund istoria demografică a acestui secol. S-a calculat că ţările europene care au luat parte la primul război ar fi mobilizat 58 de milioane de oameni în timpul celor 5 ani, o cifră echivalentă în mare cu jumătate din populaţia masculină activă, şi că morţii ori

persoanele pierdute ar fi fost în număr de circa 15,5% din totalul celor implicaţi. Însă la pierderile militare directe trebuie adăugate cele civile şi cele indirecte, provocate de creşterea mortalităţii din pricina izbucnirii bolilor infecţioase, printre care se numără decesele din 1918-1919, datorate marii pandemii de gripă, a cărei răspândire şi gravitate (peste 2 milioane de morţi) şi-au găsit terenul favorabil în contextul ravagiilor făcute de război. Pe lângă acestea, rănile şi infirmităţile permanente, privaţiunile şi chinurile suferite vor apăsa mult timp asupra generaţiilor implicate în război. Mobilizarea colectivă a avut drept consecinţă directă reducerea numărului căsătoriilor ori destrămarea cuplurilor, efectul cel mai evident fiind scăderea drastică a natalităţii în anii de război. S-a încercat o evaluare a „creşterii negative" la diverse populaţii, socotindu-se excesul morţilor şi deficitul naşterilor : însă astfel de calcule brute sunt destul de dificile şi datorită faptului că anii 1919-1921 au constituit o perioadă de sporire a natalităţii, iar estimările resimt puternic caracterul arbitrar al unor ipoteze. Urmând această cale, s-a evaluat că pentru Europa – fără Rusia –, pierderile directe şi indirecte provocate de război s-au ridicat la 22 de milioane, adică 7% din populaţia anului 1914. În cazul Rusiei, datele sunt şi mai imprecise, iar consecinţele războiului se contopesc cu cele ale revoluţiei ; estimarea lui Lorimer arată că, excluzând emigraţiile, războiul şi revoluţia au cerut ca preţ 10 milioane de naşteri ratate şi 16 milioane de morţi în exces – militari şi civili. Pierderile din cele două războaie mondiale au fost de acelaşi ordin, însă marjele de eroare ale estimărilor, de peste 20 de milioane, nu sunt minore şi datorită faptului că a crescut puternic procentul deceselor în rândul populaţiei civile. Deficitul de naşteri în perioada 1939-1945, deşi considerabil, a fost cu mult inferior celui din anii 1914-1918. Compoziţia după criteriul vârstei în perioada imediat postbelică la populaţiile cele mai afectate – Germania, Polonia şi Uniunea Sovietică – era marcată în mod dramatic de efectele celor două conflicte ; generaţiile născute în timpul războaielor sunt puţine numeric, iar cele aduse pe lume în 1914-1918 vor suferi ulterior pierderile din cel de-al doilea război mondial ; categoriile de vârstă corespunzătoare majorităţii celor mobilizaţi în cele două conflicte (născuţi în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea şi între 1915 şi 1925) sunt anormal de reduse ca număr, prezentând un puternic dezechilibru între sexe.

Cele două războaie – în special primul – nu trebuie privite doar prin prisma consecinţelor asupra sporului natural, structurii şi distribuirii populaţiei, ci şi în sensul accentuării tendinţei generale a Europei de a se îndrepta vertiginos către un regres demografic, de efectele căruia se temeau de multă vreme unele ţări. Este interesant de văzut cum alternează popularitatea doctrinelor malthusiene – al căror mesaj era plin de teamă faţă de impactul unei creşteri necontrolate de frâne „preventive" adecvate – cu frica inversă, a confruntării cu un potenţial declin demografic. Spaimei de „prea mult" îi ia locul cea de „prea puţin". Primele semnale mai consistente vin dinspre Franţa, unde regresul mortalităţii era deja evident în prima parte a secolului al XIX-lea. Înfrângerea acesteia de către Germania în 1870 sporeşte dramatic îngrijorarea pricinuită de pierderea tot mai pronunţată a vitalităţii: pe de o parte, o Germanie unită, puternică şi intens populată, cu un spor natural accelerat; pe de altă parte, o Franţă înfrântă, a cărei populaţie creştea lent, riscând astfel să încline rapid balanţa înspre celălalt mal al Rinului. Se intensifică neliniştea cauzată de slăbirea demografică sau, mai bine spus, de declinul din Franţa, iar la începutul secolului încep discuţiile despre iniţiative concrete referitoare la naşteri. Doctrina consecinţelor negative ale regresului populaţiei care a ajuns până în zilele noastre, cu unele revizuiri şi actualizări, desigur, priveşte efectele militare, politico-diplomatice, culturale şi economice ale declinului ori stagnării demografice: să recapitulăm punctele principale. Din punct de vedere militar – dat fiind că războaiele contau mult pe factorul uman –, ritmul demografic încetinit în comparaţie cu alte naţiuni (anglo-saxonă, germană ori slavă) se traduce în renunţarea la expansiune şi căutarea siguranţei prin alianţe, cu riscul de a încuraja alte puteri (Germania în primul rând) să atace Franţa. Slăbirea demografică înseamnă de asemenea o capacitate redusă de extindere colonială şi imposibilitatea de a popula noi teritorii şi de a răspândi limba şi cultura franceză. Toate acestea nu pot avea decât o influenţă negativă asupra rolului politic al Franţei. Natalitatea franceză limitată şi cea ridicată a altor ţări determină sosirea imigranţilor, care subminează cultura Franţei şi, instalându-se la frontiere, îi ameninţă siguranţa. În fine, problemele demografice afectează şi sistemul economic, influenţând oferta locurilor de muncă, capacitatea productivă şi de stocare şi spiritul de iniţiativă.

Spaima legată de declinul demografic se extinde încet în toată Europa, pe măsură ce se manifestă o scădere treptată a numărului de naşteri, ale cărei consecinţe sunt agravate de pierderile de război şi care atinge apogeul în perioada interbelică. În realitate, politica demografică lansată mai întâi de fascism şi apoi de nazism este expresia spaimei exagerate provocate de declinul demografic – tentative mai puţin cunoscute de a-l contracara fuseseră puse în aplicare de ceva vreme în Franţa – şi apare într-un context pregătit cu mult timp în urmă. Este vorba despre măsuri politice cu o rază amplă de acţiune, ce încearcă prin diverse metode să modifice comportamente înrădăcinate legate de procreare, nupţialitate şi chiar mobilitate, fiind în concordanţă cu ideologiile totalitare şi servind intereselor acestora. Nu există situaţie în care ele să prospere – în Italia şi Germania, ca şi în Franţa regimului de la Vichy, Japonia sau chiar Uniunea Sovietică – şi să nu se schimbe radical legislaţia destul de „liberală" din deceniul precedent cu privire la căsătorie şi reproducere. În Italia, politica demografică este oficial anunţată de Mussolini în cuvântarea sa din 1927 („Discursul Ascensiunii"): „Declar că un dat nu fundamental, dar premergător puterii politice şi deci a celei morale şi economice a naţiunilor este forţa lor demografică. Să spunem lucrurilor pe nume: ce sunt patruzeci de milioane de italieni în comparaţie cu nouăzeci de milioane de germani şi două sute de milioane de slavi? Să ne îndreptăm atenţia asupra Occidentului: ce sunt patruzeci de milioane de italieni raportat la patruzeci de milioane de francezi, plus cele nouăzeci de milioane de locuitori ai coloniilor, ori la patruzeci şi şase de milioane de englezi, plus patru sute cincizeci de milioane care trăiesc în colonii? Domnilor! Pentru ca Italia să însemne ceva, ea trebuie să treacă pragul celei de-a doua jumătăţi a secolului nostru cu o populaţie de măcar şaizeci de milioane de locuitori". Măsurile concrete, care au fost de fapt iniţiate în 1926 prin interzicerea comercializării contraceptivelor, continuând în 1927 cu impunerea unei taxe pentru celibatarii între 25 şi 65 de ani şi acordarea de beneficii fiscale familiilor numeroase, precum şi a unor premii de nupţialitate şi natalitate, au fost accelerate în 1937, prin introducerea împrumuturilor familiale fără dobânzi, anulate pe măsură ce se succedau naşterile la anumite intervale, prin întărirea măsurilor luate anterior şi introducerea altora minore referitoare la salarii, prin preferinţele acordate pe piaţa muncii celor căsătoriţi ori capilor de familii

numeroase, prin organizarea propagandei etc. Politica demografică nazistă a cunoscut un impuls puternic de la începutul regimului, având un temei rasist ce constă în apărarea purităţii rasei „ariene", prin interzicerea căsătoriilor mixte şi sterilizarea indivizilor „inapţi" pentru reproducere, pe lângă o serie de alte măsuri complexe, iar mariajele, natalitatea şi familiile numeroase au avut o puternică susţinere financiară. Nu voi discuta despre genocid şi despre cele 6-7 milioane de victime : acestea aparţin istoriei nebuniei criminale şi nu celei politice.

În Germania şi Italia – dar şi acolo unde există replici ale politicilor lor demografice – se promovează legislaţii adecvate în scopul contracarării campaniilor „neo-malthusiene" şi a modei familiilor de dimensiuni reduse ; se înăspresc pedepsele pentru avort, se limitează ori chiar se interzic deplasările populaţiei înspre oraşe, adevărate focare de răspândire a neo-malthusianismului. Este revalorizat universul rural, cu obiceiurile sănătoase şi caracterul său prolific ; se încearcă o consolidare a nucleului familial unde acesta este mai expus la „pericolele individualismului şi egoismului hedonist" ; dacă obiceiurile adânc înrădăcinate nu pot fi revoluţionate, atunci este nevoie măcar de garanţia că familiile vor produce acei doi-trei copii necesari pentru ca ele să nu rămână un factor pasiv în bilanţul demografic naţional. Faptul că Biserica Catolică ia poziţie la modul explicit faţă de controlul naşterilor prin enciclica papală *Casti connubii* a lui Pius al XI-lea din 1930 serveşte, cu siguranţă, propagandei fasciste, chiar dacă este independent de aceasta.

După cum am precizat anterior, politicile fasciste şi naziste veneau în prelungirea ideologiilor regimurilor respective şi aceasta e o trăsătură caracteristică a lor. Promovarea natalităţii se manifestă, desigur, în Franţa, slăbită din punct de vedere demografic de război şi marcată de o imigrare intensă. În 1920 se vor lua măsuri prin care se interzic avortul şi propaganda malthusiană, iar practicile contraceptive sunt puse alături de cele ce ţin de întreruperea sarcinii, în măsura în care ambele ameninţă „drepturile superioare ale naţiunii", privată de potenţialii săi membri. În 1932, alocaţiile familiale – înainte administrate în particular – trec sub direcţia statului şi devin un drept pentru muncitorii angajaţi ; în 1938 sunt accentuate importanţa şi finalitatea natalităţii ; în 1939 este introdus acel *Code de la Famille* prin care este favorizată intervenţia în interesul familiilor,

în special al celor cu 3 copii. O dată cu regimul de la Vichy, politica demografică devine similară celei fasciste.

Cazul Uniunii Sovietice este unic şi deosebit de complex. Liberalizarea căsătoriei, divorţului şi avortului în primii ani ai revoluţiei este înlocuită, între 1935 şi 1944, de o politică favorabilă creşterii populaţiei, care limitează ultimele două practici, întăreşte unitatea familiei şi autoritatea părinţilor, introduce pensii alimentare pentru copii şi alocaţii familiale; noua politică a fost anunţată de Stalin în discursul său din mai 1935 intitulat *Omul, capitalul cel mai preţios*. Cauzele reale ale acestei turnuri nu trebuie căutate însă, ca în celelalte ţări europene, în evoluţia îngrijorătoare a natalităţii, care era chiar ridicată. Ele îşi au originea în consecinţele demografice înfiorătoare ale politicii staliniste impuse o dată cu sfârşitul Noii Politici Economice şi începutul vastei industrializări, care dovedea o ambiţie nemăsurată. Aceasta declanşează un proces masiv de deplasare a populaţiei la oraş şi sporeşte necesitatea susţinerii acestui efort uriaş prin utilizarea cantităţilor de produse adunate din zonele rurale. În 1927-1928 şi 1928-1929, campaniile de recoltare au fost extrem de nesatisfăcătoare şi s-a ajuns în oraşe la raţionalizarea pâinii. Planurile de industrializare riscau să eşueze şi, în 1929, s-au luat două decizii cruciale: lichidarea clasei chiaburilor (culacii), consideraţi duşmani ai revoluţiei, şi colectivizarea forţată. Prima dintre ele s-a petrecut în trei etape, până în 1932, şi a implicat, potrivit estimărilor lui Molotov, 6 sau 7 milioane de persoane (alţii însă ridică numărul la 10 milioane) supuse deportării, un procent mare dispărând în călătoriile extenuante sau în lagărele de muncă, din pricina frigului, foamei, bolilor, tratamentului violent şi execuţiilor prin împuşcare. Colectivizarea a apărut în schimb drept calea regală pentru colectarea cerealelor – foarte dificil de efectuat la zeci de milioane de familii recalcitrante, însă mult mai comod de la un număr de colhozuri strict controlate. Graţie recoltelor îmbelşugate, cantităţile adunate în 1930 par a fi un succes şi se creează iluzia că în 1931 şi 1932 acestea vor putea spori. Însă eşecul a venit implacabil, deoarece ţăranii obligaţi să-şi înstrăineze averile au vândut bunuri şi unelte, şi-au măcelărit animalele, au semănat puţin şi au recoltat şi mai puţin. În Ucraina anului 1932, s-a pretins 45% din producţie, care a ajuns extrem de scăzută între timp: este vorba despre lipsurile şi foametea extinse în toate zonele agricole, în regiunea Volgăi şi în Caucazul de Nord. Marea Foamete determină o

gravă mortalitate şi în întreaga Ucrainã din 1933 decesele se triplează : o criză de mortalitate comparabilă cu cele mai dure din vechiul regim. Marea Foamete şi mortalitatea ridicată au fost ascunse şi negate peste hotare, reprezentând în acelaşi timp preţul plătit pentru erorile de planificare la nivel macro şi pentru represiunea nemiloasă de la sat. Datele recensământului din decembrie 1926, combinate cu cele recuperate din arhivele statisticilor confidenţiale din ianuarie 1937 şi cu alte informaţii demografice ne fac să credem că excedentul deceselor din deceniul lichidării chiaburilor şi al colectivizării s-ar ridica la circa 9 milioane. Stalin – devenit dornic să crească sporul natural – declarase triumfal, înaintea recensământului din 1937, că populaţia Uniunii Sovietice atinsese 170 de milioane ; nu a putut accepta faptul că, potrivit calculelor ulterioare, aceasta s-a dovedit a fi doar de 162 de milioane (scoţând la lumina zilei ceea ce fusese ascuns), iar în februarie 1937 *Pravda* anunţa : „Glorioasa poliţie sovietică a strivit cuibul de vipere al trădătorilor din aparatul statisticilor sovietice". Politica totalitaristă a nimicit 10 milioane de persoane, a anulat un recensământ şi l-a lichidat pe responsabilul acestuia şi pe colaboratorii săi.

Politicile demografice orientate spre încurajarea natalităţii au avut în general efecte relativ modeste, deoarece stimulentele şi premiile au reuşit să accelereze căsătoriile şi naşterile (mai ales în Germania, unde mijloacele erau cu mult mai evidente decât în alte părţi), determinând un avânt care a fost totuşi de scurtă durată şi nu a afectat alegerile esenţiale ale cuplurilor. Sfârşitul acestor măsuri a fost decretat de cel de-al doilea război mondial. Însă epoca politicilor demografice a lăsat în urmă cel puţin două elemente negative : în primul rând, reţeaua de interdicţii şi piedici în calea alegerilor libere cu privire la reproducere va rămâne multă vreme – până în anii '60 – în numeroase legislaţii europene ; în al doilea rând, încercarea de a exorciza trecutul a condus la predominarea îndelungată a ideii că variabilele demografice sunt fenomene aproape neutre şi independente de alte variabile ale societăţii.

Economie

Din ajunul primului război mondial şi până la începutul anilor '90, transformarea economică a Europei a fost extraordinară, în ciuda costurilor celor două războaie mondiale şi a tulburărilor politice suferite. Dacă se exclud ţările care au cunoscut regimuri socialiste timp de peste jumătate din perioadă, venitul pe cap de locuitor a crescut de cinci ori; în secolul precedent, extrem de dinamic (1820-1913), coeficientul de creştere era sub trei. Cu toate că sporul natural a fost foarte intens între 1950 şi 1973 (4,3% pe an), el nu este neglijabil nici în perioada războaielor mondiale (1,2%, 1913-1950) sau în ultimele două decenii (2,0%, 1973-1992). În ce măsură au afectat transformările demografice pe cele din economie?

Complexitatea problemei nu pune în umbră unele puncte evidente. Evoluţia demografică din ultimele două secole a determinat sporirea posibilităţilor de alegere din partea populaţiei – controlul mortalităţii şi al bolilor, al fertilităţii, procreării şi mobilităţii –, care sunt componente necesare progresului. În primul rând, declinul mortalităţii şi atenuarea fluctuaţiilor puternice şi imprevizibile ale acesteia au redus riscul deceselor premature, au mărit stabilitatea raporturilor între persoane şi au facilitat elaborarea programelor de muncă şi activitate pe termen mai lung, un factor cu siguranţă favorabil progresului. În al doilea rând, o dată cu scăderea mortalităţii s-a produs o considerabilă ameliorare a stării de sănătate a populaţiei, mai ales în secolul nostru. Se manifestă mai puţine boli grave – malaria, de exemplu, slăbea foarte mult oamenii şi le diminua forţa de muncă – ori afecţiuni temporare, iar eficienţa fizică sporeşte, fapt demonstrat, printre altele, de creşterea semnificativă a staturii (cu circa zece centimetri la bărbaţii tineri, de la începutul secolului al XIX-lea şi până astăzi). Cu alte cuvinte, atenuarea puternică şi continuă a impactului bolilor şi creşterea eficienţei fizice au loc în contextul ameliorărilor nutritive, medico-sanitare şi ale mediului. În al treilea rând, declinul fertilităţii a redus timpul, energia şi resursele destinate îngrijirii copiilor, permiţând astfel ca acestea – mai ales sub forma slujbelor din afara familiei pentru femei – să poată fi implicate în activităţi direct productive. Al patrulea element este constituit de mobilitatea sporită prin extinderea pieţei muncii, îmbunătăţirea

Tabelul 7.4. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în ţările europene, 1913-1992 (dolari 1990)*

Ţări	1913	1950	1973	1992	Raport 1992/1913	Variaţia % medie anuală		
						1913-1950	1950-1973	1973-1992
Austria	3.488	3.731	11.308	17.160	4,9	0,2	4,8	2,2
Belgia	4.130	5.346	11.905	17.165	4,2	0,7	3,5	1,9
Danemarca	3.764	6.683	13.416	18.293	4,9	1,6	3,0	1,6
Finlanda	2.050	4.131	10.768	14.646	7,1	1,9	4,2	1,6
Franţa	3.452	5.221	12.940	17.959	5,2	1,1	3,9	1,7
Germania	3.833	4.281	13.152	19.351	5,0	0,3	4,9	2,0
Italia	2.507	3.425	10.409	16.229	6,5	0,8	4,8	2,3
Olanda	3.950	5.850	12.763	16.898	4,3	1,1	3,4	1,5
Norvegia	2.275	4.969	10.229	17.543	7,7	2,1	3,1	2,8
Suedia	3.096	6.738	13.494	16.927	5,5	2,1	3,0	1,2
Elveţia	4.207	8.939	17.953	21.036	5,0	2,0	3,0	0,8
Marea Britanie	5.032	6.847	11.992	15.738	3,1	0,8	2,4	1,4
Grecia	1.621	1.951	7.779	10.314	6,4	0,5	6,0	1,5
Irlanda	2.733	3.518	7.023	11.711	4,3	0,7	3,0	2,7
Portugalia	1.354	2.132	7.568	11.130	8,2	1,2	5,5	2,0
Spania	2.255	2.397	8.739	12.498	5,5	0,2	5,6	1,9
Media aritmetică	3.316	5.077	12.095	16.973	5,9	1,2	4,3	2,0

Sursă: Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, ed.cit.

comunicaţiilor (viteză mare şi preţuri mici) şi eliminarea barierelor instituţionale (să ne gândim la diversele forme de servitute, prezente încă în zonele rurale mult după 1861, data eliberării robilor în Rusia), ceea ce a facilitat o mai bună distribuire a resurselor umane în teritoriu, un alt factor propice dezvoltării. Cinci : pe o perioadă îndelungată – să spunem jumătatea de secol ce ia sfârşit în 1930/1940 –, modificările structurii pe vârste au cunoscut un interval fericit, în sensul că raportul între persoanele neproductive (copii, adolescenţi şi bătrâni) şi cele productive (tineri şi adulţi) s-a redus treptat. În fine, înmulţirea populaţiei a avut efecte pozitive „pe scară largă", pentru că a extins dimensiunea pieţelor, stimulând formarea marilor infrastructuri şi a diverselor specializări şi sporind rezerva de cunoştinţe generale din care derivă inovaţiile.

Ansamblul acestor schimbări a favorizat enorm progresul, cu toate că aportul lor s-a petrecut mai degrabă treptat şi nu poate explica alternanţa marilor cicluri moderne, şi a intensificat, fără îndoială, media eficienţei populaţiei. Această influenţă pozitivă asupra randamentului resurselor umane s-a manifestat într-o bună parte a perioadei luate în considerare, dar nu pe tot parcursul ei. Câştigurile pe care le-a avut eficienţa de pe urma evoluţiei demografice s-au epuizat în ultimele decenii şi nu vor putea fi reluate în viitor : ulterioara scădere a fertilităţii deja reduse constituie o mare problemă ; prelungirea vieţii riscă să sporească în mod disproporţionat anii petrecuţi într-o stare de sănătate şi de autonomie precară ; transformarea structurii pe criteriul vârstei determină o puternică deteriorare a raportului între productivi şi neproductivi şi, în plus, atenuează mobilitatea. În fine, admiţând că sporirea populaţiei a avut efecte pozitive de amploare (afirmaţie valabilă însă doar în anumite contexte), ele s-au consumat cu siguranţă până astăzi. În sfârşit, din punctul de vedere al efectului „net" al variabilelor demografice, secolul XX – ca şi cel precedent – a cunoscut multe avantaje legate de marea tranziţie, căci eficienţa în medie a sporit, dar în ultimul sfert al veacului creşterile au fost din ce în ce mai slabe şi poate că astăzi ele au devenit deja negative.

O imagine mai puţin confuză a raportului dintre populaţie şi economie poate fi dedusă dintr-o analiză rapidă a evenimentelor celor trei perioade în care se împarte secolul XX : perioada interbelică ; avântul de după ultimul război mondial şi ritmul încetinit al ultimului sfert de secol.

Perioada interbelică

Primul război mondial, marea recesiune şi depăşirea acesteia prin măsuri politice protecţioniste, precum şi ieşirea Uniunii Sovietice din economia de piaţă au marcat atât de mult perioada, încât ar fi zadarnic să căutăm urmele evidente lăsate de evenimentele demografice în economie. Îi datorăm lui Keynes o interpretare generală a intervalului interbelic de stagnare, asociat cu ritmul demografic încetinit: „Creşterea populaţiei exercită o influenţă decisivă asupra cererii de capital. Nu este vorba doar de faptul că cererea de capital [...] sporeşte, în linii mari, proporţional cu populaţia; ci şi despre faptul că o perioadă de progres demografic creează o stare de optimism deoarece, dat fiind că expectativele oamenilor de afaceri se întemeiază mult mai mult pe nivelul actual al cererii decât pe previziunile referitoare la nivelul probabil din viitor, cererea va tinde mai degrabă să depăşească aşteptările decât să le înşele. În plus, în această situaţie se pot corecta rapid toate erorile ce cauzează supraproducţia temporară a anumitor tipuri de capital. Însă, într-o perioadă de diminuare a populaţiei se petrece exact opusul. Cererea tinde să fie inferioară aşteptărilor, iar situaţiile de supraproducţie pot fi depăşite cu mari greutăţi. Se poate răspândi astfel o atmosferă de pesimism". Încetinirea ritmului demografic, evidentă în anii '30 – spre deosebire de sporul natural destul de viguros până la războiul mondial –, va fi avut tocmai aceste consecinţe. În cei 50 de ani dinaintea primului război mondial, creşterea demografică s-ar fi aflat la baza expansiunii cererii de capital pentru locuinţe, construcţii, infrastructuri etc. În perioada interbelică ar fi avut loc un proces invers, de slăbire a economiilor europene. Un alt factor concurent ar putea fi identificat – de exemplu – în reducerea creşterii populaţiilor din zonele urbane, unde tindea să se concentreze, printre altele, cererea de capital (locuinţe, străzi, infrastructuri industriale, noduri feroviare etc.). Populaţia marilor oraşe (cele care în 1910 aveau peste 500.000 de locuitori) creşte între 1870 şi 1910 cu o rată anuală de 2%, faţă de 0,9% în perioada 1910-1940. Se poate însă ca şi alţi factori să-şi fi adus o contribuţie negativă: marea recesiune nu numai că a provocat o reacţie protecţionistă generală, dar a şi plasat bariere solide în calea mobilităţii în interiorul continentului (despre migraţiile intercontinentale am discutat mai sus), precum şi

a mişcărilor interne în numeroase cazuri (legile împotriva migraţiei la oraş pe care le-am amintit deja), introducând restricţii puternice pe piaţa muncii. Şi aceasta e o schimbare radicală faţă de perioada anterioară primului război mondial, caracterizată printr-o mare libertate de mişcare. În sfârşit, modificările geo-demografice au avut de asemenea o oarecare influenţă asupra organizării politico-economice a spaţiului european. Dacă excludem Rusia, înaintea primului război mondial cinci ţări mari (Marea Britanie, Franţa, Germania, Austro-Ungaria şi Italia) domină scena continentală cu trei sferturi din populaţia ei; în afara acestor state şi a Spaniei, restul populaţiei este fragmentat într-o duzină de ţări minore cu mai puţin de 6 milioane de locuitori. Ca urmare a tratatelor de la Versailles, teritoriul Europei a fost împărţit în 22 de entităţi naţionale, iar statele mari se reduc de la cinci la patru, prin dezmembrarea Imperiului Austro-Ungar. Gradul de fragmentare a continentului sporeşte considerabil, agravând efectele negative ale barierelor ridicate în calea mobilităţii internaţionale a oamenilor şi mărfurilor.

De la reconstrucţie la criza energetică

Sfertul de secol dintre perioada ulterioară celui de-al doilea război mondial şi începutul anilor '70, caracterizat prin ieşirea întregii Europe de Est din economia de piaţă, a adus cu sine un puternic avânt în restul continentului. Din punct de vedere demografic, are loc o sporire considerabilă a numărului naşterilor ce culminează la jumătatea anilor '60, o deschidere a frontierelor în faţa emigrării (foarte intensă mai ales în sudul Europei) şi o mobilitate puternică în general. Efortul reconstrucţiei e susţinut de o ofertă de muncă nelimitată care a menţinut la un nivel moderat costul mâinii de lucru şi preţurile bunurilor. În ţările mai puternice, imigrarea va fi favorizat autofinanţarea afacerilor, competitivitatea internaţională şi mobilitatea între sectoare. În cazul statelor mai mici (Italia, Spania, Portugalia şi Grecia), emigraţia a redus şomajul, iar producţiile lor au contribuit la ameliorarea nivelului de trai şi, în definitiv, la dezvoltare. Acelaşi proces a fost declanşat şi în interiorul ţărilor „duale" precum Italia şi Spania, care au cunoscut ample migraţii de la sud la nord.

În această perioadă, structura pe categorii de vârstă a permis crearea sistemului de pensii şi al protecţiei sociale, din ce în ce mai

extins şi guvernat de reguli tot mai generoase: era într-adevăr mare numărul contribuabililor activi şi foarte restrâns cel al bătrânilor care beneficiau de resurse financiare, servicii şi pensii.

Ultimul sfert de secol

Etapa cea mai apropiată de zilele noastre este caracterizată într-adevăr de ritmuri demografice lente, dar – în acelaşi timp – şi de atingerea vârstei apte de muncă pentru generaţiile crescute în bunăstare, ce au venit pe lume până la sfârşitul anilor '60; se accelerează procesul de îmbătrânire a populaţiei, iar Europa îşi închide porţile imigraţiei. Influenţa specifică a demografiei asupra economiei poate fi văzută sub două aspecte. Cel dintâi priveşte rata ridicată a şomajului juvenil, interpretată de unii drept consecinţă a intrării pe piaţa muncii a generaţiilor numeroase despre care am discutat, cu o ofertă de muncă ridicată, căreia îi corespunde o cerere insuficientă. Există totuşi o problemă în ceea ce priveşte această interpretare: în America de Nord, unde aşa-numitul *baby boom* a fost mult mai intens decât în Europa, şomajul s-a menţinut la un nivel scăzut, deşi competiţia pe piaţa muncii a fost foarte acerbă între generaţiile născute în anii '50 şi '60. Explicaţia ar fi că în America de Nord ajustarea s-a realizat prin scăderea (relativă) a costului mâinii de lucru şi, în definitiv, a standardului de viaţă al tinerilor muncitori. În Europa, unde salariile au fost protejate şi au rămas fixe, echilibrarea cererii şi ofertei s-a rezolvat prin rate sporite ale şomajului.

Totuşi, proiectele generoase de *welfare* sunt victimele principale ale schimbărilor demografice din ultimele decenii. În cazul sistemelor de pensii, în mod normal, ca la orice distribuire, s-a diminuat puternic raportul între grupul persoanelor active (de la care se extrag sumele de transfer) şi cel al beneficiarilor acestor transferuri financiare (pensionarii). Ajustările neplăcute în desfăşurare – prin diverse combinaţii între ridicarea vârstei la pensionare, reducerea veniturilor şi creşterea impozitelor – reprezintă consecinţa adoptării în perioada postbelică a unor sisteme care nu fac faţă modificărilor demografice.

Valori

Individul, cuplurile, familiile şi motivaţiile lor, comportamentele, relaţiile interpersonale şi valorile au fost sacrificate în această carte, care a acordat atenţie maximă marilor tendinţe colective din mileniul al II-lea. În concluzia discuţiei noastre, merită poate să reflectăm asupra influenţei pe care schimbările demografice, manifestate atât în secolul XX, cât şi în cel precedent, au exercitat-o asupra valorilor individuale legate de naştere şi moarte, de boală şi singurătate, de familie şi societate. Ciclul demografic care a însoţit întemeierea societăţii industriale a modificat profund existenţa indivizilor de la naştere şi până la moarte. Deoarece populaţia a crescut, s-a mărit şi numărul parcursurilor vieţii, iar durata lor s-a prelungit considerabil, distanţa medie între naştere şi moarte devenind mai mult decât dublă. Ele au sărăcit însă în experienţe de viaţă: părinţii noştri se năşteau şi creşteau în familii numeroase, cu multe grade de rudenie. Aduşi pe lume într-un context bogat în raporturi familiale, strămoşii oamenilor de astăzi mureau separându-se, precum frunzele dintr-un copac mereu verde, de o deasă reţea de legături de sânge, spre deosebire de ceea ce se petrece în vremea noastră, când indivizii sunt din ce în ce mai singuri atât la naştere, cât şi la moarte. Mai mult: în cazul persoanelor care supravieţuiau până la vârsta maturităţii, ori chiar a bătrâneţii, repetata exerienţă a deceselor şi naşterilor crea un gen de familiaritate – dureroasă sau plăcută – cu evenimentele esenţiale ale vieţii; în timp, ea s-a transformat într-o alienare plină de anxietate.

Cert este că aceste transformări şi-au pus decisiv amprenta asupra modului de a concepe viaţa şi moartea şi, în consecinţă, asupra felului în care îi percepem pe ceilalţi – ne temem fie ca aceştia să nu crească prea mult, fie să nu scadă drastic. Câteva reflecţii în acest sens ne vor permite să dăm viaţă fenomenelor colective şi prezentării lor numerice.

De la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi până la începutul secolului XX, lumea occidentală a trecut de la un regim caracterizat prin lipsă de randament şi dezordine la unul complet opus. O populaţie se poate menţine astăzi în fază stagnantă cu un maximum de eficienţă şi un minimum de risipă a vieţilor umane; se atenuează şi apoi dispar crizele de mortalitate, iar decesele sunt mai puţin

frecvente, întâmplătoare sau „variabile". Treptat, societatea se eliberează de teama că ceva grav, ineluctabil şi imprevizibil se poate ivi oricând în anul de faţă ori în cei care au să vină. În final, lipsa de ordine se ameliorează şi dispare. Trecerea la o mai bună organizare are şi un alt aspect, poate chiar mai semnificativ. În vechiul regim demografic, se întâmpla frecvent ca moartea să răstoarne rânduiala firească a lucrurilor, potrivit căreia bătrânii îşi dau sufletul înaintea tinerilor, tatăl mai devreme decât fiul, iar fratele mai mare decât sora cea mai mică. Inversarea ordinii ierarhico-cronologice era cu atât mai gravă cu cât mortalitatea era mai ridicată şi crizele acesteia mai frecvente. În Europa secolului al XVIII-lea, o mamă de 30 de ani cu un copil nou-născut atingea vârsta de 50 de ani, supravieţuindu-i fiului în patru cazuri din zece; în cazul unei mame de 50 de ani cu un copil de 20, probabilitatea ca ea să-i supravieţuiască până la cea de-a 70-a aniversare era de 1 la 5. În condiţiile mortalităţii din zilele noastre, aceste situaţii sunt foarte rare. Exemplele oferite creează o imagine clară despre frecvenţa răsturnării ordinii ierarhice din pricina „nedreptăţilor capricioase şi imprevizibile" ale morţii.

Iată aşadar o constatare asupra căreia merită să meditäm. Societăţile europene au evoluat de la caracterul capricios şi imprevizibil al morţii, ce putea oricând să dea peste cap ierarhia cronologică, la un regim în care ordinea şi caracterul previzibil al evenimentelor sunt rareori violate. Există două consecinţe ale acestui fapt; într-adevăr, societăţile moderne s-au eliberat de spaima haosului şi a imposibilităţii de a anticipa decesele, o condiţie necesară progresului care presupune, între altele, stabilitatea raporturilor umane. „Personne ne sera jamais libre tant qu'il y aura des fléaux"[4], scria Camus. Însă, pe de altă parte, raritatea evenimentelor ce tulbură ordinea firească a lucrurilor (de exemplu, cazul fiului ce moare înaintea tatălui) le face să devină insuportabile şi iremediabile, constituind în zilele noastre o sursă de noi anxietăţi şi temeri de o deosebită intensitate. Cu mai mult de un veac în urmă, Cehov scria: „Krilov şi nevastă-sa tăceau şi nu plângeau, ca şi cum pe lângă gravitatea pierderii [micuţului Andrei ucis de curând de tifos] simţeau tot patetismul situaţiei: după cum odată, la vremea sa, le trecuse tinereţea, tot astfel şi acum, împreună cu acest băiat, se ducea

4. „Nimeni nu va fi niciodată liber atâta vreme cât vor exista flageluri" (n.t.).

pentru totdeauna dreptul lor de a avea copii! Doctorul era deja cărunt la patruzeci şi patru de ani şi părea un bătrân, iar soţia, ofilită şi bolnavă, avea treizeci şi cinci de ani. Andrei nu era doar unicul lor fiu, ci şi ultimul".

Viziunea modernă asupra morţii – eveniment rar, îndepărtat şi tardiv – i-a schimbat profund natura şi imaginea. Nu mai este vorba de acea moarte *apprivoisée* medievală, descrisă de Ariès, la revenirea căreia muribundul prezidează aproape o ceremonie colectivă, publică, la care participă rude, părinţi, prieteni şi chiar copii, ci de una ascunsă şi îndepărtată. „Cei apropiaţi bolnavului încearcă să-l cruţe şi să-i ascundă gravitatea stării sale. [...] Primul motiv al minciunii a fost dorinţa de a menaja persoana aflată în agonie, de a duce pe umerii proprii povara acesteia. Foarte curând însă, [...] acest sentiment [...] este înlocuit de o altă atitudine, tipică pentru epoca modernă: încercarea de a ascunde nu în faţa muribundului, ci a societăţii [...] tulburarea şi emoţiile prea puternice, uneori insuportabile, determinate de oroarea agoniei şi de simpla prezenţă a morţii în mijlocul vieţii fericite, căci este de acum un fapt acceptat că viaţa e întotdeauna fericită ori trebuie să ia această înfăţişare." Moartea va trebui să fie demnă, răvăşind cât mai puţin posibil echilibrul rudelor, al cunoscuţilor şi al societăţii. Ritualul morţii, guvernat odinioară de muribund, iar apoi de familie, trece în mâinile instituţiilor impersonale reprezentate de medici şi spitale, unde aceasta devine un fapt tehnic.

Controlul demografic al morţii – frecvenţa sa redusă, întârzierea ei şi respectarea ierarhiilor cronologice – este însoţit de îndepărtarea acesteia în sens atât tehnic şi fizic (decesele din spitale, departe de privirile rudelor şi prietenilor), cât şi psihologic (moartea ascunsă muribundului). Pe măsură ce evenimentul trecerii devine tot mai puţin familiar, creşte efortul de a-l îndepărta, de a-l da uitării, datorită caracterului său excepţional şi iremediabil. Ideea morţii, altădată prezentă în orice act sau moment, este azi asociată unor stadii precise şi bine delimitate ale existenţei.

Haosul morţii era însoţit în vechiul regim demografic de bolile imprevizibile şi ineluctabile; despre epidemii am discutat pe larg, dar şi celelalte cauze „normale" ale deceselor erau în bună parte imposibil de anticipat, dominate fiind de bolile infecţioase. Supunerea lor treptată şi noţiunea de vindecare – prin priceperea şi ştiinţa umană – au revoluţionat cu siguranţă raporturile cu boala şi cu

moartea. Afecţiunile degenerative, precum cele cardiovasculare şi tumorale, care domină astăzi scena medicală, sunt acele boli adesea „depistate" şi cu evoluţie relativ lentă. Bolnavii de cancer trataţi chirurgical ori persoanele cu probleme de circulaţie se tem de o anume acţiune a bolii respective, care nu se va manifesta poate deloc ori nu va lovi timp de ani sau chiar decenii. Susan Sontag atribuie valoarea de metaforă „noii" maladii a veacului al XIX-lea, tuberculoza, ca şi celei tipice pentru secolul XX, cancerul. „Spre deosebire de marile epidemii ale trecutului (ciuma bubonică, tifosul, holera), care lovesc pe fiecare om dintr-o comunitate contaminată, TBC-ul era boala ce izola individul de grup. Cu toate că frecvenţa sa era mare în rândul populaţiei, TBC-ul, ca şi cancerul în zilele noastre, rămânea totuşi o misterioasă afecţiune individuală, un flagel fatal ce putea lovi pe oricine, alegându-şi victimele una câte una."

Desigur că boala, ale cărei efecte mortale au fost anulate, apare în lumea modernă drept o înfrângere cumplită. Şi, poate legată de încercarea de a justifica eşecul, apare tendinţa de a atribui atacurile sale caracteristicilor sau comportamentului individual. Aceasta este teza susţinută de Sontag, care îi combate în mod eficient implicaţiile: „În cazul bolilor moderne (odinioară TBC-ul şi astăzi cancerul), ideea romantică potrivit căreia boala exprimă caracterul este extinsă inevitabil într-atât încât se ajunge la afirmaţia că tocmai caracterul este cel care provoacă boala, din cauză că nu se poate exprima". Atât mitul tuberculozei, cât şi cel actual al cancerului îl consideră pe individ responsabil de propria boală, iar dacă prima este maladia sensibilităţii şi a pasiunii, cea de-a doua este cauzată de reprimare şi dificultăţile de exprimare. În acelaşi mod, se aruncă pe umerii pacientului povara bolii, atunci când se atribuie un risc mai mare de infarct unor anumite configuraţii psihologice ale personalităţii ori stilului de viaţă frenetic şi stresant; transferând responsabilitatea asupra individului, ştiinţa se eliberează de povara eşecurilor sale sau de ineficacitatea propriilor mijloace. Tot astfel, SIDA reprezintă metafora cea mai sumbră a catastrofei, într-o măsură mult mai mare decât a fost odată sifilisul: făcându-i pe suferinzi culpabili de un comportament sexual anormal ori de consumul de droguri; origine descoperită dar prelungită în timp, indisolubil legată de moarte.

Dezvoltarea medicinei a atenuat caracterul imprevizibil şi letal al bolilor, prelungindu-le evoluţia; însă progresul insuficient a mai contribuit şi la particularizarea bolilor în funcţie de persoana

afectată, la transferul responsabilităţii asupra bolnavului şi la izolarea socială a acestuia.

Cucerirea ordinii şi a ierarhiei în ceea ce priveşte supravieţuirea a avut totuşi un preţ: singurătatea. Să ne gândim la o persoană din vechiul regim demografic care a trecut de pragul vârstei a treia. Ea îşi pierduse poate soţul, dar avea doi, trei sau patru descendenţi în viaţă, căsătoriţi, însuraţi şi cu copii. Nepoţii de gradul trei – fii ai fraţilor şi surorilor –, ca şi numeroasele rude prin alianţă, îmbogăţeau compoziţia familială. Această ţesătură a familiei a fost sporită ori sărăcită în timp de multe naşteri sau morţi. Migraţia populaţiei a dispersat poate o parte a rudelor, care totuşi nu trăiau departe una de alta.

În cazul bătrânului din zilele noastre care a avut doi copii, e foarte probabil ca aceştia din urmă să fie încă în viaţă, împreună cu soţii, soţiile sau tovarăşii lor de existenţă, şi cu doi, trei sau patru descendenţi; poate că el are şi o soră ori un frate care mai trăieşte, cu propriii copii. Rudele din partea consortului sunt, de asemenea, reduse ca număr; aşadar densitatea raporturilor familiale este limitată. În plus, mobilitatea mult mai intensă faţă de trecut va fi împrăştiat probabil în alte zone o parte a rudelor, într-o măsură mai mare decât pe timpul străbunilor – interpunând o distanţă pe care rapiditatea comunicaţiilor o poate atenua doar în parte. Să adăugăm, în fine, că această reţea de raporturi la distanţă suferă în timp puţine modificări datorate naşterilor sau morţilor.

Ajuns în ultima etapă a existenţei sale, individul e cu mult mai singur decât în trecut: vieţile paralele de care se simte unit prin legături de sânge sunt relativ puţine, iar pactul de solidaritate între generaţii are toate motivele să nu fie respectat. Singurătatea şi conştiinţa unei stări de vulnerabilitate îndelungată sunt elementele care afectează vârsta bătrâneţii – preţul plătit pentru prelungirea vieţii.

S-au modificat şi semnificaţia, şi valoarea naşterii: începând cu societăţile europene ale secolului al XIX-lea, copilul începe să-şi câştige, în cadrul familiei, locul în centrul atenţiei. Într-adevăr, istoria declinului fertilităţii despre care am discutat pe larg implică investiţii sporite din partea părinţilor, familiei şi societăţii, substituind numărului de copii calitatea descedentului, ale cărei parametri sunt bunăstarea, nutriţia, sănătatea şi educaţia. Naşterea e din ce în ce mai premeditată şi planificată, în funcţie de resursele familiei, de

aşteptări şi de numărul dorit de descendenţi. Data concepţiei e programată ţinându-se seama de planurile de viaţă – chiar ziua şi ora naşterii sunt hotărâte după programul medicului şi al spitalului. Caracteristicile bio-fizice şi sexul fătului se cunosc înaintea naşterii. Medicaţia excesivă din timpul sarcinii şi al naşterii riscă să depăşească măsura cuvenită şi să determine efecte anxiogene dăunătoare. Până la sfârşitul anilor '60, deşi se înregistrau rate foarte scăzute ale fertilităţii, cuplurile exercitau un control contraceptiv relativ imperfect, aşa încât o bună parte a naşterilor nu era planificată: într-un anumit sens, părinţii lăsau porţile deschise întâmplării şi neprevăzutului. Însă din anii '60 şi '70, răspândirea metodelor contraceptive sigure permite controlarea perfectă a concepţiilor, iar întreruperile de sarcină repară eventualele erori. Naşterea este premeditată şi programată în zilele noastre; unele caracteristici ale copilului sunt cunoscute din timpul sarcinii; iar medicaţia joacă un rol esenţial. O investiţie atât de însemnată – înainte chiar ca bebeluşul să se fi născut – produce aşteptări la fel de mari, ca şi puternice frustrări când acestea sunt înşelate.

Am ajuns la finalul ciclului, nu doar pentru că sporul natural de mai multe secole a intrat într-o fază de stopare la sfârşitul secolului XX. S-a încheiat, de asemenea, un important proces de transformare, care a făcut posibilă controlarea comportamentelor demografice în funcţie de alegerile individuale. Calitatea materială a factorilor coercitivi – spaţiu, alimente, boli – proprie vechiului regim, cu influenţă directă asupra demografiei, a lăsat locul uneia imateriale şi mai puţin imediate. Factorii electivi, extrem de limitaţi în trecut, au câştigat partida în bună măsură. Posibilităţi de alegere multiple, o conştiinţă sporită şi un spaţiu mai redus, dar pe de altă parte responsabilităţi mai numeroase, temeri şi anxietăţi mai mari.

Note

1. Cifre

Exemplul acelor *baillages* din Caux, Rouen şi Gisors este preluat de la J. Dupâquier, „L'autorégulation de la population française (XVIe-XVIIIe siècle)", in *Histoire de la Population Française*, coordonată de J. Dupâquier, vol. II, *De la Renaissance à 1789*, PUF, Paris, 1988, pp. 415-417. Despre aşa-numitele *Kreise* industriale germane, A.E. Wrigley, *Industrial Growth and Population Change*, Cambridge University Press, Cambridge, 1961, p. 64. Pentru Prato, E. Fiumi, *Demografia, movimento urbanistico e classi sociali in Prato dall'età comunale ai tempi moderni*, Olschki, Florenţa, 1968. În general, despre evoluţia populaţiei din Toscana secolelor XIV-XV, vezi D. Herlihy şi Ch. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1978.

E cert faptul că potenţialul de creştere la diverse grupuri este – după cât se ştie – invariabil, atât în timp, cât şi în spaţiu. Diferenţele care se întâlnesc sunt în esenţă culturale: chiar durata alăptării şi frecvenţa raporturilor sexuale, ce influenţează intervalul dintre naşteri şi deci fecunditatea, sunt elemente strâns legate de factori culturali. În ceea ce priveşte durata vieţii, experienţa contemporană arată că grupuri relativ „îndepărtate" în ceea ce priveşte patrimoniul genetic (să ne amintim însă că distanţa genetică este foarte mică, chiar în cazuri extreme) prezintă şanse de supravieţuire practic identice.

Nu ţine de adaptare preţul plătit la creşterea mortalităţii, ci de selecţie, căci sunt eliminaţi indivizii mai slabi şi cruţaţi cei mai puternici („slab" şi „puternic" sunt termeni înţeleşi în sens general), astfel încât trăsăturile de bază ale celor din urmă se transmit generaţiilor următoare, crescând şansele de supravieţuire.

Despre imunitate şi mecanismele de apărare împotriva bolilor infecţioase în general, *cf.* Sir F. Macfarlane Burnet, *Natural History of Infectious Diseases*, Cambridge University Press, Cambridge, 1962.

Pentru estimarea populaţiei potrivit acelei *Domesday Book*, vezi J.C. Russell, *British Medieval Population*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1948. Estimările lui Russell se bazează pe atribuirea unui număr mediu de 3,5 indivizi unităţii de bază (căminul), în vreme ce alţii consideră că nivelul este mult mai ridicat (5 sau 6), ceea ce implică estimări

ale populaţiei cu 40-70% mai mari. Graficul evoluţiei populaţiei europene (figura 1.1) se bazează pe estimările lui J.-N. Biraben, „Essai sur le nombre des hommes", *Population*, I, 1979. Este plauzibil să considerăm că evaluările populaţiei din anul 1000 pot avea o marjă de eroare în jur de 50%; cele din 1500, de aproximativ 20%, şi cele din 1700, de circa 10%. Nu ar fi exagerat să considerăm că, pentru 1800, 1900 şi 2000, marjele de eroare sunt de 5%, 2% şi, respectiv, 1%. J. Durand („Historical estimates of world population: An evaluation", *Population and Development Review*, III, 1977) indică pentru Europa, inclusiv Uniunea Sovietică, următoarele limite în cadrul cărora poate accepta o estimare: anul 1000, 36-55 milioane; 1500, 70-88; 1750, 150-175; 1900, 425-435. Intervalele sunt cu mult mai mici decât cele pe care le propun eu, echivalând cu aproximativ 20% (anul 1000); aproximativ 11% (1500); aproximativ 8% (1750) şi aproximativ 1% (1900). În limitele acestor intervale, Durand ar accepta orice estimare fără să aibă vreo preferinţă.

Despre ciumă şi dispariţia ei de pe continent, *cf.* capitolul 4 şi notele aferente.

Chestiunea migraţiilor intercontinentale ar trebui mai precis studiată şi definită. Consider aici – cu mare aproximaţie – drept non-europeană nu doar imigrarea arabilor în Spania ori Sicilia sau cea a turcilor înspre Balcani, ci şi valurile migratorii provenite din stepele Caucazului şi Urali, porţi tradiţionale ale unor schimburi între Est şi Vest. În secolul al XIX-lea, consider drept emigrare în afara Europei nu doar pe cea bine documentată înspre Americi, Africa de Sud sau Oceania, ci şi pe cea rusă dincolo de Urali.

C.M. Cipolla, *Uomini, tecniche, economie*, Feltrinelli, Milano, 1966, p. 51. Despre productivitatea agricolă, *cf.* B.H. Slicher van Bath, „Agriculture in the vital revolution", in E.E. Rich şi C.H. Wilson (coord.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. V, *The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, p. 81. D. Grigg, *Storia dell'agricoltura in occidente*, Il Mulino, Bologna, 1992. A. De Maddalena, „Rural Europe, 1500-1750", in C.M. Cipolla (coord.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. II, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Collins, Glasgow, 1974. Citatul din Slicher van Bath este preluat din cartea *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500-1850*, Arnold, Londra, 1963 [trad. italiană *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)*, Einaudi, Torino, 1972], p. 106.

Pentru Crulai, *cf.* E. Gautier şi L. Henry, *La population de Crulai, paroisse normande*, INED-PUF, Paris, 1958. Despre paradigmele la nivel macro şi micro, *cf.* M. Livi Bacci, „Macro *versus* micro", in J. Adams, A. Hermalin, D. Lam, P. Smouse (coord.), *Convergent Issues in Genetics and Demography*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

2. Spaţiu

Citatul din Malthus este preluat din prima ediţie a cunoscutului său eseu *An Essay on the Principle of Population*, Penguin, Harmondsworth, 1970 [ed. originală Londra, 1798], p. 104.

În ceea ce priveşte procesele de ocupare a teritoriului, nu abordez teme ce ţin direct de istoria agriculturii, precum evoluţia preţurilor, diversele combinaţii de terenuri cultivate şi păşuni, regimurile de proprietate a pământului ori progresul tehnicilor. Aceste teme nu sunt ignorate, însă nu-şi găsesc locul în prezentarea mea orientativă a legăturilor între populaţie şi spaţiu. Pentru aceste fenomene, un ghid esenţial este B.H. Slicher van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)*, Einaudi, Torino, 1972 [ed. originală *De agrarische geschiedenis van West Europa (500-1850)*, Het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1962].

Citatul din C.M. Cipolla este extras din *Uomini, tecniche, economie*, Feltrinelli, Milano, 1990, p. 50 [ed. originală *The Economic History of World Population*, Penguin, Harmondsworth, 1962].

Cu privire la caracteristicile geografice ale continentului: *World Atlas of Agriculture*, vol. I, De Agostini, Novara, 1969. T. Vidal Bendido, *Europa. Soporte humano privilegiado ?*, textul conferinţei ţinute la seminarul de la Universidad Internacional Menéndez y Pelayo, Santander, iulie 1992.

Unele texte de geografie istorică sunt indispensabile pentru o cunoaştere generală a proceselor de sedentarizare şi populare a continentului. N.J.C. Pounds, *A Historical and Political Geography of Europe*, G.G. Harrap, Londra, 1947; C.T. Smith, *A Historical Geography of Western Europe before 1800*, Longmans, Green and Co., Londra, 1967 [trad. italiană *Geografia storica d'Europa*, Laterza, Roma-Bari, 1974]; N.J.C. Pounds, *A Historical Geography of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990; H.C. Darby, „The clearing of woodland in Europe", in W.L. Thomas (coordonator), *Man's Changing the Face of the Earth*, University of Chicago Press, Chicago, 1956.

Pentru marea migrare germană către est, m-am folosit de eseurile lui H. Aubin, „German colonisation eastwards", in *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1966; W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, 2 vol., Köln, 1955; Ch. Higounet, *Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Age*, Aubier, Paris, 1989. Despre *reconquista*, S. de Moxó, *Repoblación y sociedad en la España cristiana medieval*, Madrid, 1979; D.W. Lomax, *La Reconquista*, Editorial Crítica, Barcelona, 1984. Despre temele generale, vezi şi R. Koebner, „The settlement and colonisation of Europe", in *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. I, ed.cit. Nu am abordat tema pământurilor şi satelor abandonate ca urmare a epidemiilor

de ciumă ori a altor tulburări majore, pentru care trimit la volumul colectiv *Villages désertés et histoire économique XIe-XVIIIe siècles*, SEVPEN, Paris, 1965.

Despre migraţiile germane din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, G. Schmoller, *Die preussische Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts*, Leipzig, 1886; o sinteză a migraţiilor germane se găseşte în H. Fenske, „International migration: Germany in the eighteenth century", *Central European History*, XIII, 4, decembrie 1980, pp. 332-347. Referitor la politica împărătesei Ecaterina cu privire la noile teritorii din sudul Rusiei, I. De Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Yale University Press, New Haven-Londra, 1981. Pentru datele asupra populaţiei germane din Rusia în 1897, *Premier Recensement Général de la Population de l'Empire de Russie. Relevé général pour tout l'Empire des résultats du dépouillement des donnés du premier recensement de la population en 1897*, vol. II, Sankt-Petersburg, 1905. Expansiunea şi popularea teritoriilor de la sudul frontierei politice a Rusiei şi Austriei reprezintă obiectul extraordinarei cărţi a lui W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, University of Chicago Press, Chicago, 1964. Pentru datele asupra populaţiei din Noul Sud între 1724 şi 1859, F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, League of Nations, Geneva, 1946, p. 10. Rapida creştere a populaţiei canadiene de limbă franceză este prezentată în H. Charbonneau, A. Guillemette, J. Légaré, B. Desjardins, Y. Landry, F. Nault, *Naissance d'une population*, INED-Presses de l'Université de Montréal, Paris-Montréal, 1987.

Despre aspectele intensificării procesului de populare în Evul Mediu, o carte de bază este M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1931. În afară de aceasta, vezi şi H. Dubois, „L'essor médiéval", in *Histoire de la Population Française*, coordonată de J. Dupâquier, vol. I, *Des origines à la Renaissance*, PUF, Paris, 1988; G. Pinto, „Dalla tarda antichità alla metà del XVI secolo", in L. Del Panta, M. Livi Bacci, G. Pinto şi E. Sonnino, *La popolazione italiana dal Medioevo a oggi*, Laterza, Roma-Bari, 1996; E. Sereni, „Agricoltura e mondo rurale", in *Storia d'Italia*, vol. I, Einaudi, Torino, 1972; G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Médiéval*, 2 vol., Éditions Montaigne, Paris, 1962. Pentru epoca modernă, o carte extrem de utilă este D. Grigg, *Population Growth and Agrarian Change: A Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, care analizează diverse aspecte ale legăturilor între pământul disponibil şi populaţie în unele ţări din Europa Occidentală. Despre întemeierea satelor din Sicilia secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, T. Davies, „La colonizzazione feudale della Sicilia nella prima età moderna", in *Storia d'Italia, Annali*, vol. VIII, *Insediamenti e territorio*, ediţie îngrijită de C. De Seta, Einaudi, Torino, 1985.

Cu privire la activităţile de asanare, pe lângă cartea lui Grigg pe care am amintit-o, vezi şi H.C. Darby (coord.), *A Historical Geography of England*

before A.D. 1800, Cambridge University Press, Cambridge, 1963, şi, în special, de acelaşi H.C. Darby, eseul *The draining of the Fens, a.d. 1600-1800. Id.*, *A New Historical Geography of England after 1600*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976. L. Gambi, „Una «Patria artificiale» nata governando razionalmente le acque", in Fondazione Basso, *L'ambiente nella storia d'Italia*, Marsilio, Veneţia, 1980. M. Aymard, „La fragilità di un'economia avanzata : l'Italia e la trasformazione dell'economia europea", in R. Romano (coord.), *Storia dell'economia italiana*, vol. II, *L'età moderna : verso la crisi*, Einaudi, Torino, 1991. P. Wagret, *Polderlands*, Methuen, Londra, 1968.

Despre dezvoltarea oraşelor şi deplasarea populaţiei înspre zonele urbane există numeroase opere importante de anvergură europeană. Între acestea, R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 vol., Duculot & Gembloux, Louvain, 1954-1956. Pentru o sistematizare a datelor cantitative, am utilizat J. De Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1984, şi P. Bairoch, J. Batou şi P. Chèvre, *La population des villes européennes de 800 à 1850*, Droz, Geneva, 1988. Vezi şi P. Bairoch, *De Jéricho à Mexico*, Gallimard, Paris, 1985. Calculul latitudinilor ori longitudinilor medii ale oraşelor cu peste 50.000 de locuitori se bazează pe datele adunate în cartea citată a lui Bairoch, Batou şi Chèvre, din care au fost eliminate totuşi cifrele referitoare la Rusia şi Balcani, din pricina calităţii îndoielnice a datelor dinaintea secolului al XVIII-lea.

3. Alimente

Tezele susţinute în acest capitol şi tipurile de argumentare sunt o reluare a celor conţinute deja în cartea mea, *Popolazione e alimentazione*, Il Mulino, Bologna, 1993. Dintre economiştii clasici, A. Smith, *The Wealth of Nations*, Dent & Sons, Londra, 1964 [ed. originală 1776] ; T.R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, Penguin, Harmondsworth, 1979 [ed. originală 1798] ; D. Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation*, Dent & Sons, Londra, 1965 [ed. originală 1817]. Susţinători fervenţi ai legăturii între nutriţie şi mortalitate în explicarea tendinţelor demografice sunt T. McKeown, *The Modern Rise of Population*, Academic Press, New York, 1976, şi R. Fogel, „New sources and new techniques for the study of secular trends in nutritional status, health, mortality and the process of aging", *Historical Methods*, XXVI, 1, 1993.

Cu privire la standardele nutritive şi la nivelul de calorii : National Academy of Sciences, *Recommended Daily Allowances*, NAS, Washington, 1980 ; World Health Organization, „Energy and Protein Requirements", *Technical Report Series*, nr. 724, WHO, Geneva, 1985. Despre legăturile între nutriţie, boli infecţioase şi mortalitate : R.K. Chandra şi P.M. Newberne,

Nutrition, Immunity and Infection, Plenum Press, New York, 1977; N.S. Scrimshaw, C.E. Taylor şi J.E. Gordon, „Interaction of Nutrition and Infection", *Monograph Series*, nr. 57, WHO, Geneva, 1968.

Lucrări generale despre problema alimentaţiei sunt cele ale lui J.C. Drummond şi A. Wilbraham, *The Englishman's Food. A History of Five Centuries of English Diet*, Jonathan Cape, Londra, 1939; A. Maurizio, *Histoire de l'alimentation végétale*, Paris, 1932; J.-J. Hémardinquer (coord.), „Pour une histoire de l'alimentation", *Cahier des Annales*, nr. 28, Paris, 1970; fascicolul dedicat acelei *Histoire de la consommation*, *Annales Esc*, XXX, 2-3, 1975; H. Neveux, „L'alimentation du XIVe au XVIIIe siècle", *Revue d'Histoire Economique et Sociale*, LI, 3, 1973; M. Morineau, „Révolution agricole, révolution alimentaire, révolution démographique", *Annales de Démographie Historique*, 1974; W. Abel, *Congiuntura agraria e crisi agrarie*, Einaudi, Torino, 1976; F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, vol. I, *Les structures du quotidien : le possible et l'impossible*, Armand Colin, Paris, 1979; M.S. Mazzi, „Note per una storia dell'alimentazione medievale", in *Studi di storia medievale e moderna per Ernesto Sestan*, vol. I, Olschki, Florenţa, 1980; M. Montanari, *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa*, Laterza, Roma-Bari, 1994; R.M. Smith, „Periods of «feast and famine»: food supply and long term changes in European mortality, 1200 to 1800", in *XVIII giornata di studi dell'Istituto F. Datini di Prato su „Alimentazione e nutrizione, secoli XIII-XVIII"*, Prato, aprilie 1996. Nu am abordat teme de legislaţie şi politică a sistemelor de distribuţie ori cele privitoare la impunerea restricţiilor asupra comerţului cu cereale, care încep să-şi slăbească ritmul în secolul al XVIII-lea, influenţând cu siguranţă standardele alimentare. Vezi A.M. Pult Quaglia, *„Per provvedere ai popoli". Il sistema annonario nella Toscana dei Medici*, Olschki, Florenţa, 1990.

Datele despre bilanţurile consumului de calorii la care ne referim în text sunt redate în Livi Bacci, *Popolazione*, ed.cit., pp. 130-132.

G.B. Segni, *Trattato sopra la carestia e fame, sue cause, accidenti, previsioni e reggimenti*, Bologna, 1602; J.W. Goethe, *Viaggio in Italia (1786-1788)*, Sansoni, Florenţa, 1988.

Este foarte vastă literatura referitoare la crizele agrare, lipsurile alimentare şi mortalitate. Între atâtea altele, vezi A.B. Appleby, „Grain prices and subsistence crises in England and France 1590-1740", *The Journal of Economic History*, XXXIX, 4, 1979; F. Lebrun, „Les crises de démographie en France aux XVIIème et XVIIIème siècles", *Annales Esc*, XXXV, 2, 1980; W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Verlag Paul Parey, Hamburg, 1974; L. Del Panta, „Cronologia e diffusione delle crisi di mortalità dalla fine del XIV all'inizio del XIX secolo", *Ricerche storiche*, VII, 2, 1977; V. Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España interior, siglos XVI-XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1980.

Comparaţia între mortalitatea în rândul pairilor englezi şi cea a restului populaţiei Angliei se bazează pe reconstituirile realizate de T.H. Hollingsworth, „Mortality in the British peerage families since 1600", *Population*, XXXII, 1997 pentru cei dintâi, şi de A.E. Wrigley şi R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Arnold, Londra, 1981 pentru cei din urmă. Despre mortalitate şi speranţa de viaţă la alte grupuri selectate pentru cercetare, vezi şi T.H. Hollingsworth, „A demographic study of the British ducal families", *Population Studies*, XI, 1, 1957; S. Peller, „Births and deaths among Europe's ruling families since 1500", in D.V. Glass şi D.E.C. Eversley (coord.), *Population in History*, Arnold, Londra, 1965; L. Henry, *Anciennes familles genevoises*, INED, Paris, 1956; L. Henry şi C. Levy, „Ducs et Pairs sous l'ancien régime: caracteristiques démographiques d'une caste", *Population*, XV, 5, 1960; S. Salvini, *La mortalità dei gesuiti in Italia nei secoli XVI e XVII*, Dipartimento statistico, Florenţa, 1979. Confirmă teza relativei independenţe a mortalităţii de nivelul alimentaţiei speranţa de viaţă scăzută din ţările recent colonizate, nu cu mult diferită de cea europeană, în ciuda abundenţei pământului şi a nutriţiei satisfăcătoare.

În ceea ce priveşte confruntarea salariilor nete cu speranţa de viaţă din Anglia, vezi Livi Bacci, *Popolazione*, ed.cit., p. 153 şi figura 17. Pentru crizele din Italia Centrală şi de Nord, L. Del Panta, *Le epidemie nella storia demorafica italiana*, Loescher, Torino, 1980, iar pentru salariile nete ale muncitorilor în construcţii, G. Vigo, „Real wages of the working class in Italy: Building worker's wages (14th to 18th century)", *Journal of European Economic History*, III, 2, 1974.

4. Microbi şi boli

Epistolario di Coluccio Salutati, îngrijit de F. Novati, 4 vol., Roma, 1891-1905. În ceea ce priveşte durata vieţii, elaborarea acelor „inquisitions post mortem" referitoare la bărbaţi, realizată pentru Anglia de J.C. Russell, „Late Ancient and Medieval Populations", in *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, 48, partea III, Philadelphia, 1958, p. 31, indică o speranţă de viaţă de 35,3 ani pentru cei născuţi înainte de 1276; 31,3 ani pentru 1276-1300; 29,8 pentru 1301-1325; 27,2 pentru 1326-1350; 17,3 pentru 1351-1375; 20,5 pentru 1376-1400; 23,8 pentru 1401-1425 şi 32,8 pentru 1426-1450.

Referitor la durata vieţii în Anglia, vezi A.E. Wrigley şi R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Arnold, Londra, 1981, p. 230. Despre speranţa de viaţă în secolul al XIX-lea, L.-I. Dublin, A.J. Lotka şi M. Spiegelman, *Length of Life*, Ronald Press, New York, 1949. Până în 1897, speranţa de viaţă la naştere în Rusia era de 32,4 ani.

Despre apariţia bolilor contagioase în Anglia şi Italia în 1871 şi 1881, G. Caselli, „Health transition and cause-specific mortality", in R. Schofield, D. Reher şi A. Bideau (coord.), *The Decline of Mortality in Europe*, Clarendon Press, Oxford, 1991. Comparaţii mai extinse se găsesc şi în S.H. Preston, N. Keyfitz şi R. Schoen, *Causes of Death : Life Tables for National Populations*, Seminar Press, New York, 1972. Referitor la problemele identificării cauzelor decesului, mai ales în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea şi al XIX-lea, vezi comunicările conferinţei *The History of Registration of Causes of Death*, Bloomington, Indiana, 1993. Datele din acele *Bills of Mortality* din Londra, grupate în funcţie de cauzele deceselor pentru perioada 1629-1636 şi 1647-1659, sunt redate de J. Graunt, „Observations on the bills of mortality", in C.H. Hull (coord.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, vol. II, Kelley, New York, 1964 [ed. originală 1899], tabelul din afara textului, p. 406.

Pentru legăturile între poziţia geografică a Europei şi răspândirea microbilor şi a bolilor, vezi mai ales W.H. McNeill, *Plagues and People*, Anchor, Garden City (N.Y.), 1976 ; E. Le Roy Ladurie, „Un concept : l'unification microbienne du monde (XIVe-XVIIe siècles)", in *Id.*, *Le territoire de l'historien*, vol. II, Paris, 1978 ; A.W. Crosby, *The Columbian Exchange : Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood, Westport (Conn.), 1972.

Citatul din Zinsser este extras din H. Zinsser, *Rats, Lice and History*, Bantam, New York, 1971 [ed. originală 1935], p. 210.

Pentru relaţiile între creşterea demografică şi, pe de altă parte, densitatea şi răspândirea bolilor contagioase, M.N. Cohen, *Health and the Rise of Civilization*, Yale University Press, New Haven, 1988. Succesul bolii infecţioase în rândul unei populaţii în care nimeni nu este imun depinde – în ultimă instanţă – de numărul cazurilor de boală secundare produse de un caz primar ; atunci când raportul cazuri secundare/caz primar este suprauunitar, infecţia tinde să se extindă, iar dacă este subunitar, ea va dispărea. Acest raport este exprimat de epidemiologi prin notaţia $R(0)$, cunoscută demografilor drept rata netă a reproductivităţii. Se poate spune că $R(0) = bND$, unde b reprezintă frecvenţa relativă a contactului între indivizi, N este creşterea populaţiei, iar D, durata medie a incubaţiei bolii la un individ. Rezultă că valoarea $R(0)$, deci viteza de răspândire a infecţiei, este, printre altele, dependentă de dimensiunile populaţiei şi mai ales de densitatea acesteia, căci există o probabilitate mai mare ca un individ să intre în contact cu altul în cadrul grupurilor numeroase şi cu densitate mare, decât în cele reduse ca număr şi cu densitate mică. Aceste principii teoretice sunt relevante pentru problemele tratate în acest capitol. Vezi, pe această temă, R.M. Anderson şi R.M. May (coord.), *Population Biology of Infectious Diseases*, Springer-Verlag, Berlin, 1982, pp. 121-147.

Clasificarea modurilor de transmitere a bolilor infecţioase este preluată de la Sir F. Macfarlane Burnet, *Natural History of Infectious Diseases*,

Cambridge University Press, Cambridge, 1962, pp. 166-175. Citatele sunt extrase din eseul pe care tocmai l-am amintit, p. 41, din Zinsser, *op.cit.*, p. 44, şi din J. Lederberg, R.E. Shope şi S.C. Oaks (coord.), *Emerging Infections*, National Academy Press, Washington, 1992, p. 84. În această ultimă carte se găsesc mai ales discuţii cu privire la condiţiile apariţiei noilor boli. Cât despre adaptarea reciprocă între microbi şi gazde, această tendinţă cunoaşte şi excepţii: în cazul în care microbul este transportat de un vector, contează prea puţin dacă gazda este ucisă, atâta vreme cât există posibilitatea transmiterii microbului la alt vector: vezi P.W. Ewald, „L'evoluzione della virulenza", *Le Scienze*, nr. 298, iunie 1993.

Despre originea sifilisului, M.D. Grmek, *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Payot, Paris, 1983 [trad. italiană Il Mulino, Bologna, 1985], pp. 199-226; Zinsser, *op.cit.*, pp. 51-55. Descrierea lui Marcello Cumano este redată de A. Corradi, *Annali delle epidemie occorse in Italia dalle prime memorie fino al 1850*, vol. I, Forni, Bologna, 1973 [ed. originală Bologna, 1865-1894], p. 351. Fracastoro a scris poezia *Syphilis sive de morbo gallico* în 1530, iar consideraţii asupra evoluţiei sifilisului şi a originii tifosului se găsesc în opera sa *De contagione et contagiosis morbis*, din 1546. O bogată expunere istorică referitoare la sifilisul din Europa se găseşte în C. Creighton, *A History of Epidemics in Britain*, vol. I, Frank Cass, Londra, 1965 [ed. originală 1894], pp. 423-438; de asemenea, Zinsser, *op.cit.*, pp. 51-56. Despre acea *sweating sickness*, tot Creighton, *op.cit.*, vol. I, pp. 237-281.

Istoriei tifosului îi este dedicată cartea lui Zinsser, amintită de mai multe ori; despre originea sa europeană, vezi Corradi, *op.cit.*, vol. I, pp. 370-374. Referitor la aspectele epidemiologico-demografice, L. Del Panta, *Le epidemie nella storia demografica italiana*, Loescher, Torino, 1980, pp. 54-62. Citatul din Macfarlane Burnet despre evoluţia recentă a tifosului se află în *op.cit.*, p. 191.

Literatura referitoare la ciumă e vastă. Pe lângă bine documentatele lucrări istorice ale lui Corradi şi Creighton şi cărţile lui Del Panta, McNeill şi Zinsser, toate amintite deja, esenţială este cartea lui J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, 2 vol., Mouton, Paris, 1975, din care am folosit numeroase informaţii şi consideraţii. Din punct de vedere epidemiologic, Wu Lien-Teh, *A Treatise on Pneumonic Plague*, League of Nations, Geneva, 1926; Wu Lien-Teh, J.W.H. Chun, R. Pollitzer şi C.Y. Wu, *Plague. A Manual for Medical and Public Health Workers*, Shanghai, 1936. Wu Lien-Teh este medicul şi microbiologul care a coordonat acţiunea sanitară în timpul ciumei din Manciuria din 1910. R. Pollitzer, *Plague*, WHO, Geneva, 1953. Vezi şi J.V.D. Shrewsbury, *A History of Bubonic Plague in the British Isles*, Cambridge, 1970. O examinare critică excelentă a cercetărilor istorice cu privire la ciumă se găseşte în eseurile conţinute în suplimentul la *Local Population Studies*, „The Plague Reconsidered", 1977.

Citatul epistolar din Campeggio se află în Creighton, *op.cit.*, vol. I, p. 292. Pentru cronologia şi răspândirea ciumei, am apelat la operele lui Biraben, Creighton şi Del Panta. În plus: J.T. Alexander, *Bubonic Plague in Early Modern Russia*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1980; E.-A. Eckert, „Boundary formation and diffusion of plague: Swiss epidemics from 1562 to 1669", *Annales de Démographie Historique*, 1978; V. Pérez Moreda, *Las crisis de mortalidad en la España interior, siglos XVI-XIX*, Siglo XXI, Madrid, 1980. Despre retragerea ciumei din zona mediteraneană, G. Restifo, *Le ultime piaghe*, Selene, Milano, 1994.

Referitor la cauzele dispariţiei ciumei din Europa, aproape toate lucrările amintite mai sus exprimă consideraţii utile, deşi în bună parte ipotetice. Alte scrieri pe tema retragerii ciumei sunt cele ale lui A.B. Appleby, „The disappearance of the plague: A continuing puzzle", *The Economic History Review*, serie nouă, XXXIII, 2, mai 1980, şi P. Slack, *The Impact of the Plague in Tudor and Stuart England*, Londra, 1985. Cu privire la organizarea şi rolul serviciilor de sănătate, C.M. Cipolla, *Fighting the Plague in the Seventeenth Century Italy*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1981; *Id.*, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976. Activităţile Serviciului de Sănătate din Florenţa sunt deduse din documentele Arhivei de Stat din Florenţa, Sănătate, dosarele 191-194.

Pentru pierderile demografice din secolul ulterior ciumei, trimitem la literatura referitoare la demografia Evului Mediu târziu. De curând, Shrewsbury a susţinut, în *op.cit.*, că astfel de pierderi nu s-au datorat, poate, exclusiv ciumei, o teză cât se poate de verosimilă. Pentru pierderile din Italia, L. Del Panta, M. Livi Bacci, G. Pinto şi E. Sonnino, *La popolazione italiana dal Medioevo a oggi*, Laterza, Roma-Bari, 1996; pentru Franţa, H. Dubois, „La dépression (XIVe et XVe siècles)", in *Histoire de la Population Française*, îngrijită de J. Dupâquier, vol. I, *Des origines à la Renaissance*, PUF, Paris, 1988; pentru Anglia, J.C. Russell, „The preplague population of England", *Journal of British Studies*, V, 2, 1966; pentru Norvegia şi ţările scandinave, vezi O.J. Benedictow, *Plague in the Late Medieval Nordic Countries*, Middelalderforlaget, Oslo, 1992. Despre reproductivitatea insuficientă a populaţiei engleze între secolele al XIV-lea şi al XV-lea, vezi consideraţiile lui T.H. Hollingsworth, *Historical Demography*, Sources of History Limited, Londra, 1969.

Despre frecvenţa şi intensitatea crizelor în Toscana, Del Panta, *op.cit.*, p. 132; M. Livi Bacci, *La société italienne devant les crises de mortalité*, Dipartimento statistico, Florenţa, 1978, pp. 37-42. Estimările pierderilor demografice din pricina ciumei în Franţa secolului al XVII-lea sunt preluate de la Biraben, *op.cit.*, pp. 306-310; cele pentru Regatul Neapolelui, de la Corradi, *op.cit.*, vol. II, p. 185; cele pentru Italia Centrală şi de Nord, de la Cipolla, citat în Del Panta, *op.cit.*, p. 151.

Pierderile demografice urbane sunt preluate, pentru Moscova, de la Alexander, *op.cit.*, p. 327; pentru Marsilia, Aix, Toulon şi Barcelona, de la Biraben, *op.cit.*, vol. I; pentru Augsburg, de la Eckert, *op.cit.*, p. 55.

Consideraţiile cu privire la dezvoltarea unei rezistenţe a organismului şoarecilor sunt preluate de la Pollitzer, *op.cit.*, cap. 9.

Despre originea „orientală" a tifosului, Zinsser, *op.cit.*, pp. 201-202. Despre epidemiile de tifos din Italia, pe lângă Corradi, *op.cit.*, de asemenea, Del Panta, *op.cit.*, pp. 147-150, 163-166, 211-219. Cu privire la lipsuri alimentare, nutriţie şi epidemii, J.D. Post, „Food shortage, nutrition, and epidemic disease in the subsistence crises of preindustrial Europe", in *Food and Foodways*, I, 1987. Despre vărsat, C.W. Dixon, *Smallpox*, Churchill, Londra, 1962; Creighton, *op.cit.*, vol. I, pp. 466-469; Del Panta, *op.cit.*, pp. 63-73, 219-225; A. Mercer, *Disease, Mobility and Population in Transition*, Leicester University Press, Londra, 1990. Pentru consideraţiile lui Bernoulli asupra vărsatului, S. Peller, *Quantitative Research in Human Biology and Medicine*, John Wright, Bristol, 1967, p. 55. Despre nivelul speranţei de viaţă pe perioade îndelungate din Anglia, Wrigley şi Schofield, *op.cit.*, în Franţa, J. Vallin, „Mortality in Europe from 1720 to 1914", in R. Schofield, D. Reher şi A. Bideau (coord.), *The Decline of Mortality in Europe*, Clarendon Press, Oxford, 1991; în Italia, M. Breschi, L. Pozzi şi R. Rettaroli, „Analogie e differenze nella crescita della popolazione italiana, 1750-1911", *Bollettino di Demografia storica*, XX, 1994.

Despre frecvenţa crizelor, M.W. Flinn, „The stabilization of mortality in pre-industrial western Europe", *Journal of European Economic History*, III, 1974; Del Panta, *op.cit.*; Pérez Moreda, *op.cit.*; A. Perrenoud, „The attenuation of mortality crises and the decline of mortality", in Schofield, Reher, Bideau (coord.), *op.cit.*

Referitor la legăturile între gravitatea crizelor şi capacitatea de recuperare reproductivă a generaţiilor ce nu au atins încă vârsta fertilităţii, L. Del Panta şi M. Livi Bacci, „Chronique, diffusion et intensité des crises de mortalité en Italie, 1600-1850", *Population*, număr special, decembrie 1977.

5. Sisteme

O ilustrare a modelului de „sistem" prezentat în text şi în tabelul 5.1 în versiune simplificată se găseşte în G. De Santis şi M. Livi Bacci, „La reproduction des populations", *Population*, 5, 1997.

Datele empirice utilizate în tabel sunt preluate din următoarele surse: pentru Franţa, datele sunt deduse din numeroasele articole publicate în urma anchetei INED şi în special din L. Henry, „Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829", partea I, *Annales Esc*, 3, 1972; partea II, *Annales Esc*, 4-5, 1972; L. Henry şi J. Houdaille, „La fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670

à 1829", *Population*, 4-5, 1973; J. Houdaille, „La fécondité des mariages de 1670 à 1829 dans le quart nord-est de la France", *Annales de Démographie Historique*, 1976; L. Henry, „Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829", *Population*, 4-5, 1978; L. Henry şi J. Houdaille, „Célibat et âge au mariage aux XVIIIe et XIXe siècles en France", partea I, *Population*, 1, 1978; partea II, *Population*, 2, 1979; Y. Blayo, „La mortalité en France de 1740 à 1829", *Population*, număr special, noiembrie 1975. Pentru Crulai, E. Gautier şi L. Henry, *La population de Crulai, paroisse normande*, INED-PUF, Paris, 1958. Pentru Rouen, J.-P. Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles*, SEDES, Paris, 1983.

Pentru Anglia, A.E. Wrigley şi R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871*, Arnold, Londra, 1981; *Id.*, „English population history from family reconstitution: Summary results 1600-1799", *Population Studies*, XXXVII, 1983, pp. 157-184.

Pentru Germania, J. Knodel, „Demographic transitions in German villages", in A.J. Coale şi S. Cotts Watkins (coord.), *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1986.

Privitor la varietatea sistemelor demografice, pe lângă lucrările deja citate, vezi pentru Rusia A.J. Coale, B. Anderson şi E. Harm, *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, 1979; despre Italia, L. Del Panta, „Dalla metà del Settecento ai nostri giorni", in L. Del Panta, M. Livi Bacci, G. Pinto şi E. Sonnino, *La popolazione italiana dal Medioevo a oggi*, Laterza, Roma-Bari, 1996, pp. 137-143. O prezentare a sistemului demografic predominant în Florenţa secolului al XV-lea este cea a lui C.A. Corsini, „La demografia fiorentina nell'età di Lorenzo il Magnifico", in *La Toscana al tempo di Lorenzo il Magnifico*, vol. III, Pacini, Pisa, 1992. Citatul din Della Pergola este extras din S. Della Pergola, *La trasformazione demografica della diaspora ebraica*, Loescher, Torino, 1983, p. 61.

Citatul lui Malthus este preluat din T.R. Malthus, *A Summary View of the Principle of Population*, John Murray, Londra, 1830. Citatul din Cantillon datează din anul 1755 şi este preluat din F. Lebrun, „Le mariage et la famille", in *Histoire de la Population Française*, coordonată de J. Dupâquier, vol. II, *De la Renaissance à 1789*, PUF, Paris, 1988, p. 303. Despre regimurile matrimoniale din Europa, lucrarea de bază este J. Hajnal, „European marriage pattern in historical perspective", in D.V. Glass şi D.E.C. Eversley (coord.), *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, precum şi lucrarea ulterioară a lui Hajnal, „Two kinds of preindustrial household formation system", *Population and Development Review*, VIII, 3, 1982. Pentru o sinteză, M.W. Flinn, *The European Demographic System 1500-1820*, Harvester Press, Brighton, 1981. Lucrările locale referitoare la epoca modernă sunt foarte numeroase; mult mai puţine sunt însă cele care iau în calcul grupuri mai largi ori perioade de timp îndelungate.

Între acestea, pentru Anglia, vezi Wrigley şi Schofield, *op.cit.*; pentru Franţa, Henry şi Houdaille, *Célibat et âge au mariage*, ed.cit., pe lângă eseul deja amintit al lui F. Lebrun; pentru Spania şi Portugalia, R. Rowland, „Sistemas matrimoniales en la Península Ibérica (siglos XVI-XIX). Una perspectiva regional", in V. Pérez Moreda şi D. Reher (coord.), *Demografía Histórica en España*, El Arquero, Madrid, s.d.; D. Reher, *Town and Country in Pre-Industrial Spain*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990. Pentru Italia, R. Rettaroli, „L'età al matrimonio", in M. Barbagli şi D.I. Kertzer (coord.), *Storia della famiglia italiana 1750-1950*, Il Mulino, Bologna, 1992. Pentru Toscana şi pentru perioade îndelungate, vezi M. Breschi şi R. Rettaroli, „La nuzialità in Toscana, secoli XIV-XIX", in *Le Italie demografiche. Saggi di demografia storica*, Udine, 1995. Pentru Germania, Knodel, *op.cit.* Pentru Flandra, Ch. Vandenbroeke, „Le cas Flamand: évolution sociale et comportements démographiques aux XVIIe-XIXe siècles", *Annales Esc*, XXXIX, 5, 1984. Printre alte lucrări mai specifice, G. Delille, *Famille et propriété dans le Royaume de Naples (XVe-XIXe siècle)*, Ecole Française de Rome-EHESS, Roma-Paris, 1985. Datele referitoare la Ungaria sunt preluate dintr-o comunicare personală a lui R. Andorka. L. Del Panta şi M. Livi Bacci, „Le componenti naturali dell'evoluzione demografica nell'Italia del Settecento", in Società italiana di demografia storica, *La Popolazione italiana nel Settecento*, CLUEB, Bologna, 1980. J. Schlumbohm, „Social differences in age at marriage: examples from rural Germany during the XVIIIth and XIXth centuries", in *Historiens et population. Liber Amicorum Etienne Hélin*, Société Belge de Démographie, Louvain-la-Neuve, 1991. W. Lutz, *Finnish Fertility since 1722*, The Population Research Institute, Helsinki, 1987.

În ceea ce priveşte nupţialitatea în perioada medievală, pe lângă articolul lui Hajnal, „European marriage", art.cit., a se vedea şi observaţiile critice avansate de R.M. Smith, „The people of Tuscany amd their families in the fifteenth century: Medieval or mediterranean?", *Journal of Family History*, primăvara 1981. Privitor la Toscana, de bază este lucrarea lui D. Herlihy şi Ch. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1978. F. Leverotti, *Popolazione, famiglie, insediamento. Le Sei miglia lucchesi nel XIV e XV secolo*, Pacini, Pisa, 1992. Pentru Franţa, tot Ch. Klapisch-Zuber, „Parenté et mariage", in *Histoire de la Population Française*, ed.cit., vol. I.

Despre fertilitatea nelegitimă şi concepţiile înaintea căsătoriei, vezi Flinn, *op.cit.* Despre conceptul de fertilitate naturală, E. van de Walle, „De la nature à la fécondité naturelle", *Annales de Démographie Historique*, 1988; H. Leridon, „Fécondité naturelle et espacement des naissances", *ibid.* Referitor la fertilitatea legitimă, pe lângă sinteza conţinută în cartea lui Flinn amintită acum, trimit la studiile despre Anglia, Franţa şi Germania menţionate mai sus. Tot pentru Franţa, *cf.* în plus A. Bideau şi J.-P. Bardet, „Une géographie très contrastée", in *Histoire de la Population Française*,

ed.cit., vol. II, pp. 366-367. Pentru Italia, M. Breschi şi Livi Bacci, „Italian fertility: A historical account", *Journal of Family History*, XV, 4, 1990; pentru Suedia, E. Hofsten şi H. Lundström, *Swedish Population History*, National Central Bureau of Statistics, Stockholm, 1976; pentru Flandra, Ch. Vandenbroeke, „Caractéristiques de la nuptialité et de la fécondité en Flandre et en Brabant au XVIIe-XIXe siècles", *Annales de Démographie Historique*, 1977. În ceea ce priveşte fertilitatea în Spania, observaţia lui Reher se află în Reher, *Town and Country*, ed.cit., p. 91. Vezi, de acelaşi autor, şi *La familia en España. Pasado y presente*, Alianza Editorial, Madrid, 1996.

Consideraţiile dezvoltate aici pe tema mortalităţii infantile sunt în parte preluate din M. Livi Bacci, *Popolazione e alimentazione*, Il Mulino, Bologna, 1993, pp. 112-119, la care trimit şi pentru bibliografia citată. Pentru mortalitatea în diverse regiuni din Franţa, J. Houdaille, „La mortalité des enfants dans la France rurale de 1690 à 1799", *Population*, XXXIX, 1, 1984. Pentru Anglia, Wrigley şi Schofield, *op.cit.*; pentru Germania, A.E. Imhof, „The amazing simultaneousness of the big differences and the boom in the 19th century", in T. Bengtsson, G. Fridlizius şi R. Ohlsson (coord.), *Pre-Industrial Population Change*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1984; pentru Finlanda, O. Turpeinen, „Infectious diseases and regional differences in Finnish death rates 1749-1973", *Population Studies*, XXXII, 3, 1978.

Despre focarele de migraţii, J. Lucassen, *Migrant Labour in Europe 1600-1900: The Drift to the North*, Croom Helm, Londra, 1987; C.A. Corsini, „Le migrazioni stagionali dei lavoratori italiani del periodo napoleonico (1810-1812)", in AA.VV., *Saggi di demografia storica*, Dipartimento statistico, Florenţa, 1969. Colecţia de eseuri conţinute în A. Eiras Roel şi O. Rey Castelao (coord.), *Les migrations internes et à moyenne distance en Europe*, 2 vol., Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1994, oferă o cantitate mare de informaţii. Vezi şi L. Page Moch, *Moving Europeans*, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis, 1992.

Despre migraţiile pe distanţe lungi, vezi comunicările prezentate la al XVII-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice, Madrid, 1990, şi comunicările de la *Settimana Datini*, în special J. Dupâquier, *Macro-migrations en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Pentru Italia, G. Pizzorusso şi M. Sanfilippo (coord.), „Rassegna storiografica sui fenomeni migratori a lungo raggio in Italia dal basso medioevo al secondo dopoguerra", *Bollettino di Demografia storica*, XIII, 1990. Pentru expulzările moriscilor şi evreilor, V. Pérez Moreda, „La Población Española", in M. Artola (coord.), *Enciclopedia de Historia de España*, vol. I, *Economía y sociedad*, Alianza Editorial, Madrid, 1988, pp. 396-398; J. Nadal, *La población española, siglos XVI a XX*, Ariel, Barcelona, 1984, p. 49. Despre estimările numerice ale expulzării hughenoţilor, J.-P. Poussou, „Mobilité et migrations", in *Histoire de la Population Française*, vol. II, pp. 129-132.

Referitor la migraţiile peste Ocean, pentru Spania, vezi tot Nadal, *op.cit.*, pp. 54-64; A.M. Macias Hernández (coord.), *La emigración española a América. Actas del II Congreso de la ADEH*, vol. I, Instituto de Cultura Gil Albert, Alicante, 1990; pentru Portugalia, R. Rowland, „Emigración, estructura y región en Portugal (siglos XVI-XIX)", in Macias Hernández (coord.), *op.cit.*; pentru Anglia, Wrigley şi Schofield, *op.cit.*, pp. 219-229; pentru Franţa, Poussou, *op.cit.*, pp. 124-129; pentru Olanda, J. Lucassen, *Dutch migrations (1500-1900)*, comunicare la al XVII-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice, Madrid, 1990; pentru Germania, H. Fenske, „International migration: Germany in the eighteenth century", *Central European History*, XIII, 4, decembrie 1980. Evaluările populaţiei de origine europeană în America la sfârşitul secolului al XVIII-lea îi aparţin lui C. McEvedy şi R. Jones, *Atlas of World Population History*, Penguin, Harmondsworth, 1980, p. 279.

Pentru Irlanda, K.H. Connell, *The Population of Ireland (1745-1845)*, Clarendon Press, Oxford, 1950; L.A. Clarkson, „Irish population revisited", in *Irish Population, Economy and Society: Essays in Honour of the Late K.H. Connell*, Clarendon Press, Oxford, 1981; J. Mokyr şi C. O'Grada, „New developments in Irish population history, 1700-1850", *The Economic History Review*, serie nouă, XXVII, 1984; C. O'Grada, *Ireland before and after the Famine*, Manchester University Press, Manchester, 1993. Pentru ceea ce s-a petrecut în Olanda, consideraţiile exprimate şi citatele provin din cartea lui J. De Vries şi A. van der Woude, *The First Modern Economy. Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, în curs de publicare; vezi şi J. De Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age*, Yale University Press, New Haven, 1974; *Id.*, „The population and economy of pre-industrial Netherlands", *Journal of Interdisciplinary History*, XV, 1985.

Pentru Spania, V. Pérez Moreda, *La evolución demográfica española en el siglo XVII*, lucrare prezentată la Conferinţa Societăţii italiene de demografie istorică *La popolazione italiana nel Seicento*, Florenţa, noiembrie 1996; pentru Italia, M. Breschi şi L. Del Panta, *I meccanismi dell'evoluzione demografica del Seicento: mortalità e fecondità*, lucrare prezentată la aceeaşi conferinţă.

6. Marea transformare (1800-1914)

Cu privire la resursele de energie, C.M. Cipolla, *Uomini, tecniche, economie*, Feltrinelli, Milano, 1966. Estimările venitului pe cap de locuitor sunt preluate de la A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris, 1995; acestea se bazează pe convertirea produsului în unităţi monetare (dolari 1990) cu paritate la puterea de cumpărare (PPP sau *Purchasing power parity*), făcând astfel comparabile valori din ţări şi timpuri diferite.

Despre procentul populaţiei active în agricultură, vezi tot Cipolla, *op.cit.* ; P. Bairoch, „Agriculture and the industrial revolution", in C.M. Cipolla (coord.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. III, *The Industrial Revolution*, Collins, Glasgow, 1973 ; B.R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750-1975*, Macmillan, Londra, 1980.

Despre dezvoltarea şi productivitatea în agricultură şi revoluţia agricolă, vezi F. Dovring, „The transformation of European agriculture", in H. Habakkuk şi M. Postan (coord.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VI, *The Industrial Revolutions and After*, Cambridge, 1965 ; Bairoch, *Agriculture*, ed.cit. ; *Id.*, „The impact of crop yelds, agricultural productivity and transport costs on urban growth between 1800 and 1910", in A. van der Woude, J. De Vries şi A. Hayami (coord.), *Urbanization in History*, Oxford University Press, Oxford, 1990. D. Grigg, *The Transformation of Agriculture in the West*, Basil Blackwell, Oxford, 1992.

Măsura fertilităţii, denumită rată a fertilităţii totale (RFT) şi redată în tabelul 6.5, reprezintă numărul mediu de copii pe care o generaţie de femei îi aduce pe lume în cursul vieţii fertile şi în absenţa mortalităţii – în ipoteza că nici un element al generaţiei nu va muri înainte de a împlini 50 de ani. Deoarece această măsură nu ţine cont de mortalitate, se fac comparaţii în privinţa nivelului fertilităţii la populaţii diferite.

Estimările pierderilor efective de populaţie datorate emigrării au valoare orientativă şi se bazează pe evaluările făcute de G. Sundbärg, *Aperçus statistiques internationaux*, Imprimerie Royale, Stockholm, 1908.

Despre tranziţia demografică, vezi M. Reinhard, A. Armengaud şi J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Montchrestien, Paris, 1968 ; A. Armengaud, „Population in Europe 1700-1914", in Cipolla (coord.), *op.cit.*, vol. III. Dintre lucrările mai specializate, J.-C. Chesnais, *La transition démographique*, PUF, Paris, 1985 ; o formulare clasică datorată lui F. Notestein, „Population, the long view", in T.W. Schultz (coord.), *Food for the World*, University of Chicago Press, Chicago, 1945 ; o revizuire mai recentă îi aparţine lui A.J. Coale, „The demographic transition reconsidered", in *International Population Conference*, IUSSP, Liège, 1973, iar o revizuire critică a lui S. Szreter, „The idea of the demographic transition and the study of fertility change : A critical intellectual history", *Population and Development Review*, XIX, 4, 1993.

Citatul de Ph. Ariès este extras din *Histoire des populations françaises*, Seuil, Paris, 1971, pp. 378-379. Despre modificările mortalităţii în cursul secolului al XIX-lea, se pot consulta R. Schofield, D. Reher şi A. Bideau (coord.), *The Decline of Mortality in Europe*, Clarendon Press, Oxford, 1991 ; J. Stolnitz, „A century of international mortality trends", *Population Studies*, IX, 1955 ; L.-I. Dublin, A.J. Lotka şi M. Spiegelman, *Length of Life*, Ronald Press, New York, 1949.

Despre criza de subzistenţă din 1816-1817, J.D. Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*, The Johns Hopkins University

Press, Baltimore-Londra, 1977. Datele despre comerţul cu grâne sunt preluate de la Mitchell, *op.cit.* Despre Marea Foamete irlandeză, R.D. Edward şi T.D. Williams, *The Great Famine*, New York University Press, New York, 1957; J. Mokyr, *Why Ireland Starved: A Quantitative and Analytical History of the Irish Economy, 1800-1850*, Allen and Unwin, Londra, 1983. Criza finlandeză a anilor '60 este descrisă de K.J. Pitkanen, *Deprivation and Disease*, Finnish Demographic Society, Helsinki, 1993. Pentru Rusia, A. Blum, *Naître, vivre et mourir en Union Soviétique*, Plon, Paris, 1994.

Ipoteza alimentară se află în T. McKeown, *The Modern Rise of Population*, Arnold, Londra, 1976. Pentru o discuţie despre aceasta, M. Livi Bacci, *Popolazione e alimentazione*, Il Mulino, Bologna, 1993. Vezi şi W. Michinton, „Patterns of demand 1750-1914", in Cipolla (coord.), *op.cit.*

Asupra cadrului epidemiologic din secolul al XIX-lea, vezi cele două eseuri din cartea amintită coordonată de Schofield, Reher şi Bideau, care tratează despre holeră (P. Bourdelais, *Cholera : A victory for medicine ?*) şi despre tuberculoză (B. Puranen, *Tubercolosis and the decline of mortality in Sweden*). Despre clasificarea deceselor în funcţie de cauzele lor, vezi S.H. Preston, N. Keyfitz şi R. Schoen, *Causes of Death : Life Tables for National Populations*, Seminar Press, New York, 1973. Despre malarie, citatul din F. Bonelli este extras din lucrarea „La malaria en Italie", *Actes du Colloque international de démograhie historique, Liège, 1963*, Éditions M.Th. Gémin, Paris, 1965. Pentru un cadru european general, L.J. Bruce-Chwatt şi J. de Zulueta, *The Rise and Fall of Malaria in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1980. Despre diferenţele de mortalitate în zonele contaminate de malarie şi în cele necontaminate, M.J. Dobson, „Malaria in England: A geographical and historical perspective", *Parassitologia*, XXXVI, 1994, pp. 35-60. Pentru pelagră, Ministerul Agriculturii, Industriei şi Comerţului, „La pellagra in Italia", *Annali di Agricoltura*, XVIII, 1879; M. Livi Bacci, „Fertility, nutrition and pellagra: Italy during the vital revolution", *Journal of Interdisciplinary History*, XVI, 3, 1986.

Despre rolul medicinei în declinul mortalităţii în secolul al XIX-lea, vezi McKeown, *op.cit.*; R.H. Shryock, *The Development of Modern Medicine*, Knopf, New York, 1947 [trad. italiană *Storia della medicina nella società moderna*, ISEDI, Milano, 1977]; B.-P. Lécuyer şi J.-N. Biraben, „L'hygiène publique et la révolution pastorienne", in *Histoire de la Population Française*, coordonată de J. Dupâquier, vol. III, *De 1789 à 1914*, PUF, Paris, 1988.

Studii de ansamblu asupra tendinţelor mortalităţii infantile se găsesc în P.-M. Boulanger şi D. Tabutin (coord.), *La mortalité des enfants dans le monde et dans l'histoire*, Ordina, Liège, 1980; C.A. Corsini şi P. Viazzo (coord.), *The Decline of Infant Mortality in Europe - 1800-1950 - Four national case studies*, UNICEF/ICDC, Florenţa, 1993; *Id.*, *The Decline of Infant and Child Mortality*, Nijhof, Den Haag, 1997. Despre

legăturile între mortalitate şi fertilitate, S.H. Preston (coord.), *The Effects of Infant and Child Mortality on Fertility*, Academic Press, New York, 1981.

Datele cu privire la mortalitatea infantilă sunt preluate de la Mitchell, *op.cit.* Despre mortalitatea infantilă ridicată din oraşele engleze, pe lângă lucrările lui W. Farr (*Vital statistics : A memorial volume of selections from the reports and writings of William Farr*, îngrijită de N.A. Humpreys, Londra, 1885), vezi R. Woods, N. Williams şi C. Galley, „Infant mortality in England, 1550-1950", in Corsini şi Viazzo, *The Decline of Infant Mortality*, ed.cit. Despre etapele luptei împotriva mortalităţii, C. Rollet, „La lutte contre la mortalité infantile dans le passé : essai de comparaison internationale", lucrare prezentată la *Séminaire sur la mortalité des enfants dans le passé*, Montréal, 1992. Acest seminar conţine o serie de contribuţii importante.

Despre declinul fertilităţii în Europa, vezi P. Festy, *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*, PUF, Paris, 1979 ; Chesnais, *op.cit.* Un studiu comparativ al fiecărei ţări în parte, conţinând detalii geografice de nivel subnaţional, este cel numit European Fertility Project (EFP), realizat cu criterii omogene care permit comparaţiile internaţionale. Condus de A.J. Coale de la Universitatea Princeton, acest proiect a produs o serie de monografii naţionale şi un volum de sinteză al lui A.J. Coale şi S. Cotts Watkins (coord.), *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1986. Monografiile, publicate toate de Princeton University Press din Princeton, îi aparţin lui A.J. Coale, B. Anderson şi E. Harm, *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century* (1979) ; J. Knodel, *The Decline of Fertility in Germany, 1871-1939* (1974) ; R.J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (1977) ; M. Livi Bacci, *A Century of Portuguese Fertility* (1971) ; *Id.*, *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries* (1977) [trad. italiană *Donna, fecondità e figli*, Il Mulino, Bologna, 1980] ; M. Teitelbaum, *The British Fertility Decline : Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution* (1984) ; E. van der Walle, *The Female Population of France in the Nineteenth Century* (1974).

Pentru controlul fertilităţii pe grupuri sociale, M. Livi Bacci, „Social-group forerunners of fertility control in Europe", in Coale şi Cotts Watkins (coord.), *op.cit.*

Referitor la istoria contracepţiei şi la interogatoriile de la Tribunalul bisericesc din Roma, J.T. Noonan, *Contraception*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1965.

Despre evoluţia nupţialităţii şi a celibatului în secolul al XIX-lea şi legăturile acestora cu fertilitatea, vezi Festy, *op.cit.*, dar în special J. Hajnal, „European marriage patterns in perspective", in D.V. Glass şi D.E.C. Eversley (coord.), *Population in History*, Arnold, Londra, 1965. La lucrarea lui Hajnal s-au făcut numeroase referiri în capitolul 5.

Măsura fertilităţii matrimoniale la care se fac referiri a fost introdusă, împreună cu alte măsuri ale fertilităţii legitime şi nupţialităţii, de A.J. Coale în EFP. Nivelul maxim al fertilităţii matrimoniale înregistrat vreodată este cel al huteriţilor (căsătoriile din 1921-1930) din Canada, anabaptişti agricultori, care se declarau împotriva contracepţiei ; mamele alăptau la sân un timp limitat, iar condiţiile sanitare erau optime.

Datele privitoare la fertilitatea urbană şi rurală din Italia sunt preluate de la Livi Bacci, *A History*, ed.cit. Vezi şi A. Sharlin, „Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition", in Coale şi Cotts Watkins (coord.), *op.cit.*

Despre fertilitatea în Franţa şi interpretările scăderii sale, vezi J.-P. Bardet, „Le constat ; Les incertitudes de l'explication", in *Histoire de la Population Française*, ed.cit., vol. III. Cu privire la comparaţia Anglia-Franţa, A.E. Wrigley, „The fall of marital fertility in nineteenth century France. Exemplar or exception ?", *European Journal of Population*, partea 1, I, 1, 1985 ; partea 2, I, 2-3, 1985.

O lucrare fundamentală despre statisticile migraţiilor internaţionale îi aparţine lui I. Ferenczi şi W.F. Wilcox, *International migrations*, 2 vol., NBER, New York, 1929-1931 ; M.R. Davie, *World Immigration*, MacMillan, New York, 1936 ; T.J. Hatton şi J.G. Williamson, „International Migration and World Development : A Historical Perspective", *Historical paper*, nr. 41, NBER, Cambridge (Mass.), 1992 ; *Id.*, „What Drove the Mass Migrations from Europe in the Late Nineteenth Century ?", *Historical paper*, nr. 43, NBER, Cambridge (Mass.), 1992. Despre emigrarea din Marea Britanie, S.S. Johnson, *A History of Emigration from the United Kingdom to North America, 1763-1912*, F. Cass, Londra, 1913 [1966] ; din Germania, K.J. Bade, „German emigration to the United States and continental immigration to Germany in the late nineteenth and early twentieth century", *Central European History*, XIII, 4, decembrie 1980 ; din Italia, F. Coletti, *Dell'emigrazione italiana*, Hoepli, Milano, 1911 ; din Rusia, V.V. Obolensky-Ossinsky, „Emigration from and immigration into Russia", in Ferenczi şi Wilcox, *op.cit.* Despre cucerirea frontierei, R.A. Billington, *Westward Expansion. A History of the American Frontier*, MacMillan, New York, 1967.

Datele referitoare la creşterea productivităţii muncii în agricultură sunt preluate de la Bairoch, *The impact*, ed.cit. Datele despre populaţia marilor oraşe sunt elaborate de Mitchell, *op.cit.* Sporirea suprafeţei cultivate din Rusia în 1883-1887 şi 1904-1909 a fost de 41%. *Cf.* F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union : History and Prospects*, League of Nations, Geneva, 1946, p. 211.

7. Sfârşitul unui ciclu

Despre demografia secolului XX, opere de referinţă sunt: D. Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, League of Nations, Princeton University Press, Princeton, 1946; M. Reinhard, A. Armengaud şi J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Montchrestien, Paris, 1968; M. Livi Bacci, *La trasformazione demografica delle società europee*, Loescher, Torino, 1977; J.-C. Chesnais, *La transition démographique*, PUF, Paris, 1985; D. Noin şi R. Woods (coord.), *The Changing Population of Europe*, Basil Blackwell, Oxford, 1993. O bază de date completă a principalelor variabile demografice în diverse ţări europene din 1950 până în 1995 este conţinută în United Nations, *World Population Prospects. The 1996 Revision*, New York, 1997. În ceea ce priveşte mortalitatea, fertilitatea şi migraţiile internaţionale, trimit la operele generale citate în capitolul 6, multe dintre ele acoperind şi secolul XX.

Despre caracteristicile tranziţiei recente, mai ales în ceea ce priveşte concubinajul, naşterile în afara căsătoriei, instabilitatea familială şi divorţul, amintesc, printre altele: D. van de Kaa, „The second demographic transition revisited: theories and expectations", lucrare prezentată la conferinţa *Population Change and European Society*, Istituto universitario europeo, Florenţa, 1988; R.J. Lesthaeghe, „The second demographic transition in western countries: an interpretation", lucrare prezentată la conferinţa *Gender and Family Change*, IRP-IUSSP, Roma, 1992; L. Roussel, *La famille incertaine*, Odile Jacob, Paris, 1989.

Datele referitoare la pierderile de populaţie în primul război mondial sunt estimări ale Organizaţiei internaţionale a muncii, preluate de la A. Landry, *Traité de démographie*, Payot, Paris, 1949, p. 202. Pentru Rusia şi Uniunea Sovietică, F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, League of Nations, Geneva, 1946; A. Blum, *Naître, vivre et mourir en Union Soviétique*, Plon, Paris, 1994. Despre efectele culturale şi politice ale începutului ritmului demografic în Europa, M. Teitelbaum şi J. Winter, *La paura del declino demografico*, Il Mulino, Bologna [ed. originală *The Fear of Population Decline*, Academic Press, Orlando, 1985]. J. Spengler, *France Faces Depopulation*, Duke University Press, Durham, 1938. Despre politicile demografice din Europa, D.V. Glass, *Population Policies and Movements in Europe*, Clarendon Press, Oxford, 1940. Despre Italia, C. Ipsen, *Demografia totalitaria*, Il Mulino, Bologna, 1997 [ed. originală *Dictating Demography*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996]; ISTAT, „L'azione promossa dal Governo nazionale in favore dell'incremento demografico", *Annali di Statistica*, seria a şaptea, VII, Roma, 1943. Despre Germania, Reinhard, Armengaud şi Dupâquier, *op.cit.* Despre Uniunea Sovietică, Blum, *op.cit.* Despre penuria alimentară din 1932-1933, cauze şi

efecte demografice, M. Livi Bacci, „On the human cost of collectivization in the Soviet Union", *Population and Development Review*, XIX, 4, 1993.

Despre raporturile între populaţie şi economie, A. Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, OECD, Paris, 1995; S. Kuznets, *Modern Economic Growth*, Yale University Press, New Haven, 1966; *Id.*, *Population, Capital and Growth: Selected Essays*, Norton, New York, 1973; C.P. Kindleberger, *Europe's Postwar Growth*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1967. Multe dintre consideraţiile elaborate aici se găsesc în M. Livi Bacci, *Storia minima della popolazione del mondo*, Il Mulino, Bologna, 1998. Citatul din J.M. Keynes este preluat din „Some economic consequences of a declining population", *Eugenics Review*, XIX, aprilie 1937. Pentru o periodizare: G. Tapinos, *La démographie*, Fallois, Paris, 1996.

Raporturile între schimbarea demografică şi valori au fost tratate de mine într-o lucrare pe care o reiau aici în detaliu, intitulată „Demografia della paura", in S. Ricossa (coord.), *Le paure del mondo industriale*, Laterza, Roma-Bari, 1990. Citatele sunt, în ordine, luate din A. Camus, *La peste*, Gallimard, Paris, 1947, p. 42; expresia „nedreptăţile capricioase şi imprevizibile" ale morţii îi aparţine lui Thomas Mann, *I Buddenbrook*, trad. italiană a lui E. Pocar, Mondadori, Milano, 1953, p. 902; A. Cehov, „Nemici", in *Novelle e Racconti*, vol. I, Sansoni, Florenţa, 1953, p. 944; Ph. Ariès, *Essai sur l'histoire de la mort en Occident*, Seuil, Paris, 1975, pp. 61-62; S. Sontag, *Malattia come metafora*, Einaudi, Torino, 1979, pp. 31 şi 38. Vezi şi S. Sontag, *L'Aids e le sue metafore*, Einaudi, Torino, 1989; J. Delumeau, *La peur en Occident*, Fayard, Paris, 1978.

Index de nume proprii şi locuri

A

Abel, W. 33, 62, 224
Adams, J. 220
Adriatică, mare 49, 127
Africa 197, 220
Aisne 131
Aix-en-Provence 99
Alentejo 124
Alexander, J.T. 228
Algarve 124
Alpi, munţi 55, 83, 127, 138
Alsacia 140
America 14, 21, 50, 52, 83, 113, 141-143, 146, 183, 198, 212, 233, 237
America Latină 141
Amsterdam 90, 147
Ancona 93
Andaluzia 89, 121, 123, 141
Andersen, O. 134
Anderson, B. 230, 236
Anderson, R.M. 226
Andorka, R. 231
Andreev, E. 196
Anglia 8, 15, 18-19, 21, 37, 40, 42, 44-45, 47, 50, 59-60, 62, 65-71, 75-76, 83, 88, 90, 94, 97-98, 102, 105, 107, 112-117, 123-125, 127, 128, 131-132, 134, 140, 153-154, 157, 159, 163, 169-170, 173, 176, 179, 181, 183, 194, 196, 225-226, 228-233, 237
Antile 143
Anvers 60
Apenini, munţi 138
Appleby, A.B. 224, 228
Aquisgrana 8
Aquitania 41
Aragón 89, 140
Arctic, ocean 28
Ardeni 131
Arezzo 97
Argentina 184, 188
Ariès, Ph. 164, 215, 234, 239
Arles 69
Armengaud, A. 234, 238
Arnseberg 8
Artola, M. 232
Asia 30, 90-91, 141
Asturia 123, 170
Athis 124
Atlantic, ocean 7, 15, 28, 143, 188
Aubin, H. 221
Augsburg 229
Augusta 99
Australia 184, 197
Austria 20, 31, 38-39, 47, 83, 88, 90, 132, 153-154, 158, 172, 222
Austro-Ungaria 184, 211
Aymard, M. 223
Azov 38

B

Bade, K.J. 237
Baden 116
Bairoch, P. 48, 153-154, 186, 223, 234, 237

Balcani, munţi 31, 47, 89-90, 92, 105, 160, 170, 195, 220, 223
Baltică, mare 29, 88, 90, 117
Banbury 135
Barbagli, M. 231
Barcelona 18, 34, 95, 99, 221, 229, 232
Bardet, J.-P. 230-231, 237
Basilicata 124
Bas Quercy 117
Batou, J. 48, 223
Bavaria 116-117, 132-133, 172
Bayonne 176
Bălţile San Giovanni 45
Beauvaisis 67
Bedford Level 44
Beira 123, 141
Belgia 90, 135, 151, 153, 173, 176, 179, 187
Benedictow, O.J. 228
Benelux 152
Bengtsson, T. 134, 232
Bergen 29
Berlin 104, 226
Bernoulli, D. 103, 229
Beveridge, Lord W.H. 67
Bideau, A. 226, 229, 231, 234
Bielorusia 192
Billington, R.A. 237
Biraben, J.-N. 89, 98, 220, 227, 235
Birmingham 173
Blayo, Y. 134, 230
Bloch, M. 222
Blum, A. 159, 235, 238
Boemia 20, 32, 47, 90
Bologna 61, 65, 75, 93, 220, 223, 224, 227, 231-232, 235-236, 238, 239
Bonelli, F. 235
Bosworth Field 83
Boulanger, P.-M. 235
Bourdelais, P. 235
Bourg-en-Bresse 124
Brandenburg 32, 38
Braudel, F. 224
Brazilia 141, 184, 197
Bremen 168
Breschi, M. 106, 126, 159, 229, 231-233
Bruce-Chwatt, L.J. 235
Bug, fluviu 38

C

Caen 58
Cagliari 93
Calabria 88, 90, 124
Calais 83
Caltanissetta 63
Cambridge 33, 46, 112, 219-223, 227-228, 231, 233-234, 236-239
Cambridgeshire 45
Campeggio, L. 85, 228
Camus, A. 239
Canada 37, 143, 184, 186, 188, 237
Canterbury 70
Cantillon, R. 120, 230
Canton 87
Caraibe 142
Carol al VIII-lea, rege al Franţei 82, 89
Carpaţi, munţi 55
Casal, G. 170
Caselli, G. 226
Caspică, mare 28
Castilia 132, 138, 141
Castilia Veche 132
Catalonia 45, 89, 138, 140, 179
Caucaz 28, 205, 220
Caux 7, 219
Cehov, A. 239
Chandra, R.K. 223
Charbonneau, H. 222
Chesnais, J.-C. 160, 234, 238
Chèvre, P. 48, 223
China 28
Chun, J.W.H. 227
Cipolla, C.M. 21, 28, 89, 98, 220, 221, 228, 233, 234

Cipru, insulă 84, 101
Cisleithania 158
Civitavecchia 94
Clarkson, L.A. 233
Coale, A.J. 179, 230, 234, 236-237
Coasta de Aur 131
Cohen, M.N. 226
Coletti, F. 237
Connell, K.H. 18, 233
Copenhaga 90
Córdoba 49
Corradi, A. 227
Corsica 138
Corsini, C.A. 230, 232, 235
Cotts Watkins, S. 179, 230, 236
Creighton, C. 227
Cremona 93
Crimeea 39
Crosby, A.W. 226
Crulai 24, 116, 220, 230
Cuba 184
Cumano, M. 82, 227

D

Danemarca 63, 83, 134, 151, 153, 154-155, 172-173
Danzig 90
Darby, H.C. 221-222
Darskij, L. 196
Dauphiné 97
Davenant, Ch. 50
Davie, M.R. 237
Davies, T. 222
Delille, G. 231
Della Pergola, S. 118, 230
Del Panta, L. 18, 97, 106, 222, 224-225, 227-231, 233
Delumeau, J. 239
De Madariaga, I. 222
De Maddalena, M. 220
De Moxó, S. 221
De Santis, G. 229
De Seta, C. 222
Desjardins, B. 222
Devon 135
De Vries, J. 46-47, 146, 223, 233, 234
De Zulueta, J. 235
Dixon, C.W. 229
Dobson, M.J. 235
Don, fluviu 39
Doneţ, râu 38
Dovring, F. 234
Drummond, J.C. 224
Dublin 194
Dublin, L.-I. 159, 225, 234
Dubois, H. 222, 228
Duby, G. 222
Dunărea, fluviu 29, 31, 39, 170
Dupâquier, J. 18, 219, 222, 228, 230, 232, 234-235, 238
Durand, J. 220
Düsseldorf 8
Dyrvik, S. 18

E

Ecaterina a II-a, împărătească a Rusiei 38, 222
Eckert, E.-A. 228
Edward, R.D. 235
Eiras Roel, A. 232
Elba, fluviu 12, 32, 35, 44
Elveţia 63, 83, 88, 90, 152, 154, 187
Emilia 41, 44
Eric, rege al Suediei 58, 69
Essex 44, 170
Este, familia 45
Estonia 192
Estremadura 123, 141
Eurasia 77
Europa 12, 21-23, 29, 31, 33, 44, 47, 52, 54, 59, 61, 64-65, 68, 70, 77, 81-82, 84-85, 87-92, 94-95, 97-98, 100, 105, 117-119, 121, 122, 124, 127, 139-140, 149,

151, 154-155, 157, 160, 163, 166-168, 173, 176, 179, 182-183, 185-186, 188, 191-192, 195, 197, 198, 201, 203, 212, 214, 220-222, 224, 227-228, 230, 236, 238
Eversley, D.E.C. 225, 230, 236
Ewald, P.W. 227

F

Fairhair, H. 34
Farr, W. 236
Federaţia Rusă 192, 196
Felicini, J. 94
Fenland 44
Fenske, H. 38, 222, 233
Ferdinand al III-lea Sfântul, rege al Spaniei 32
Ferenczi, I. 185, 237
Ferrara 45, 93
Festy, P. 236
Finlanda 20, 123, 128, 152, 160, 165, 169, 232
Fiumi, E. 219
Flandra 30, 62, 94, 126, 131, 139, 140, 231-232
Flinn, M.W. 106, 229-231
Florenţa 2, 67, 75, 93, 97, 106, 175-176, 224-225, 228, 230, 232, 233, 235, 238-239
Floridablanca, Moñino y Redondo, conte de 126
Fogel, R. 223
Fortescue, J. 62
Fracastoro, G. 82, 84, 227
François, E. 104
Franţa 15, 18-20, 22, 29, 37, 40-41, 44-45, 47, 50-51, 59, 63, 66-67, 83, 88, 90, 97-98, 101, 105, 112, 114, 116-117, 123-125, 127-128, 131-134, 143, 152-154, 163, 167, 168, 170, 172-173, 175-176, 179, 181, 183, 194, 198-199, 202-204, 211, 228-229, 231-233, 237
Franz, G. 102
Fridlizius, G. 134, 232
Friedrich al II-lea, rege al Prusiei 38
Frisia 116-117, 131-132

G

Gainsborough 135
Galiani, F. 61
Galiţia 123, 141
Galley, C. 236
Gambi, L. 223
Gand 176
Gautier, E. 24, 220, 230
Genova 70, 88, 93, 176
Germania 8, 15, 18, 37, 40, 42, 44-45, 47, 51, 59, 62, 66, 94, 112, 114, 116, 123, 126, 128, 131-132, 135, 139-140, 143, 151, 153-154, 158-159, 165, 168, 174, 175, 179, 184-185, 187, 194, 196, 198-199, 201-204, 206, 211, 230-233, 237-238
Gisors 7, 219
Glass, D.V. 225, 230, 236, 238
Goethe, J.W. 63, 224
Gordon, J.E. 224
Goubert, P. 67
Granada 32, 49, 84
Graunt, J. 54, 82, 95, 99, 226
Grecia 160, 170, 211
Grigg, D. 186, 220, 222, 234
Grmek, M.D. 227
Groenlanda 34
Guadalquivir, fluviu 32
Guillemette, A. 222

H

Habakkuk, H. 234
Hajnal, J. 121-124, 127-128, 230, 231, 236
Hamburg 29, 40, 168, 224
Harm, E. 230, 236
Hatton, T.J. 237

Hayami, A. 234
Hebride 186
Hémardinquer, J.-J. 224
Henry, L. 24, 220, 225, 229-230
Herlihy, D. 219, 231
Hermalin, A. 220
Higounet, Ch. 221
Hofsten, E. 232
Hollingsworth, T.H. 225, 228
Holstein 32, 45, 158
Homer 60
Hong Kong 85, 87
Hopkins, S.V. 71, 228, 234
Houdaille, J. 229-230, 232
Hull, C.H. 226
Humber, fluviu 45
Humpreys, N.A. 236
Huntingtonshire 45

I

Iacob I, rege al Angliei 102
Iberia 123
Île de France 97
Imhof, A.E. 232
India 87, 91, 168
Ipsen, C. 238
Irlanda 15, 18, 20, 45, 49, 65, 90, 103-104, 117, 123, 126, 138, 140, 145, 147, 152, 163, 179, 183, 184, 233
Islanda 34
Italia 15-18, 22, 40, 42, 44-47, 49, 60, 62-63, 66, 72, 76-77, 83-84, 87-90, 93-94, 98, 101-103, 106, 107, 118, 121, 123-124, 126-128, 130-132, 135, 140, 147, 151-154, 156-160, 165, 168-170, 173-174, 176, 178-180, 183-184, 187, 194, 196, 198-199, 203-204, 208, 211
Iustinian 87

J

Japonia 203
Jenner, E. 103-104, 166
Johnson, S.S. 186, 237
Jones, R. 88, 233

K

Kent 170
Kerson 39
Kertzer, D.I. 231
Keyfitz, N. 226, 235
Keynes, J.M. 210, 239
Kharkova, T. 196
Kindleberger, C.P. 239
King, G. 50, 63
Kirk, D. 238
Klapisch-Zuber, Ch. 127, 219, 231
Knodel, J. 116-117, 230-231, 236
Koch, R. 164, 168, 171
Koebner, R. 221
Köln 221
Königsberg 31, 104
Kuhn, W. 221
Kuznets, S. 239

L

Lam, D. 220
Lancashire 44
Landry, A. 238
Landry, Y. 222
Languedoc 41, 45, 59, 94, 100
Lausitz 32, 102
Lazio 138
Lebrun, F. 224, 230-231
Lécuyer, B.-P. 235
Lederberg, J. 227
Légaré, J. 222
León 141
Leonforte 42
Lepetit, B. 18
Leridon, H. 231
Le Roy Ladurie, E. 226
Lesthaeghe, R.J. 236, 238
Letonia 192
Leverotti, F. 231
Levy, C. 225

Liguria 93, 179
Lincolnshire 44-45
Lituania 83, 192
Liverpool 173
Livi Bacci, M. 18, 61, 220, 222, 228-232, 235-236, 238-239
Livonia 83
Livorno 93, 104, 176
Loara 131
Lomax, D.W. 34, 221
Lombardia 42, 44, 105, 158-159, 175, 183
Londra 18, 43, 67, 76, 82, 85, 90, 95, 99-100, 138-139, 173, 175, 220-230, 232, 234-237
Lorena 37, 158
Lorimer, F. 18, 222, 238
Lotka, A.J. 159, 225, 234
Lowlands 40
Lucassen, J. 139, 232-233
Lucca 93
Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei 59, 66
Ludovic Filip I d'Orléans, rege al Franţei 59
Lundström 232
Lutz, W. 231
Lyon 29

M

Macfarlane Burnet, Sir F. 80, 219, 226-227
Macias Hernández, A.M. 233
Maddison, A. 151, 233, 239
Madrid 159, 174, 221, 224, 228, 231-233
Magnus, duce 58
Malta 90
Malthus, T.R. 27, 51-52, 119-120, 123, 221, 223, 230
Manchester 173, 233
Manciuria 87, 227
Mann, Th. 239
Mantova 45, 93
Marcigny 69
Marea Britanie 103-104, 123, 152, 153, 160, 184-185, 187, 194, 196, 198-199, 211, 237
Marea Neagră 28-29, 38-39, 88, 170
Marea Nordului 88, 90, 138, 147
Maremma 37, 45, 93, 118
Mareşalul de Saxa 25
Maria Tereza, împărăteasă 39
Marna 131
Marsilia 90, 99, 229
Masivul Central 138
Maurizio, A. 224
Maximilian I de Habsburg, împărat 82
May, R.M. 226
Mazzi, M.S. 224
McEvedy, C. 88, 233
McKeown, T. 223, 235
McNeill, W.H. 222, 226
Mecklenburg 32
Mediterana, mare 28-29, 87, 118, 168, 198
Meissen 32
Mercer, A. 104, 229
Messina 88, 90, 94
Meurthe-et-Moselle 131
Meuvret, J. 64
Michinton, W. 235
Midlands 40
Milano 93, 175-176, 220-221, 228, 233, 235, 237, 239
Minho 124, 141
Mirabeau, H.-G. 25
Mitchell, B.R. 234-237
Modena 93, 176
Mokyr, J. 233, 235
Moldova 63, 192
Molotov, pseudonimul lui V.M. Skriabin 205
Mols, R. 223
Montanari, M. 224
Montesquieu, Ch.-L. de Secondat, baron de La Brède 25

Moravia 32
Morea 90
Morineau, M. 224
Moscova 90, 99, 134, 159, 229
Moselle 131
Münster 8
Muntenia 63
Munţii Stâncoşi 87
Murcia 123, 140
Mussolini, B. 203

N

Nadal, J. 18, 232
Nantes 140
Nault, F. 222
Neapole 82, 93-94, 175
Neapole, Regatul 61, 93, 98, 105, 175, 228
Neveux, H. 224
Newberne, P.M. 223
Nikolaev 39
Noin, D. 238
Noonan, J.T. 236
Norfolk 44, 59
Normandia 41, 97, 116-117, 182
Norvegia 15, 18, 29, 97, 100, 139, 140, 152, 184, 187, 228
Notestein, F. 234
Noua Rusie (Noul Sud) 38-39, 143, 222
Noua Zeelandă 184, 197
Novara 45, 221
Novati, F. 225

O

Oaks, S.C. 227
Obolensky-Ossinsky, V.V. 237
Oceania 220
Oder, fluviu 12, 35, 45
Odessa 39
O'Grada, C. 233
Ohlsson, R. 134, 232
Olanda 15, 21, 37, 43, 60, 123, 138, 140, 142, 147, 159, 170, 187, 233
Orcade, insule 34

P

Pacific, ocean 188
Pad, fluviu 30, 44-45, 138
Page Moch, L. 232
Palatinat 140
Palermo 49
Palma di Montechiaro 42
Parenti, G. 67
Paris 18, 49, 67, 151, 160, 174-175, 219-228, 230-231, 233-236, 238, 239
Parma 93
Parma, ducat 45
Pasteur, L. 164
Pavia 58, 69
Peller, S. 70, 225, 229
Pepys, S. 92
Pérez Moreda, V. 224, 228, 231, 232-233
Périgueux 127
Perrenoud, A. 229
Phelps Brown, E.H. 71
Piemont 42, 45, 60, 179
Pinto, G. 18, 42, 222, 228, 230
Piombino 93
Pirinei, munţi 83, 127, 131, 138
Pisa 75, 93, 230-231
Pitkanen, K.J. 235
Pius al XI-lea (Achille Ratti), papă 204
Pizzorusso, G. 232
Podolia 63
Poitou 45
Pollitzer, R. 227
Polonia 38, 45, 47, 62, 83, 88, 184, 201
Pomerania 31-32, 35, 38
Porţile de Fier 39

Porto Ercole 93
Portugalia 20, 123, 140-141, 180, 183-184, 211, 231, 233
Post, J.D. 229, 234
Postan, M. 234
Potemkin, G.A. 38
Pounds, N.J.C. 33, 221
Poussou, J.-P. 232
Pozzi, L. 159, 229
Prato 8, 126-127, 219, 224
Preston, S.H. 226, 235-236
Princeton 179, 230, 236, 238
Proveņa 44, 90, 94, 97, 100, 138
Prusia 32, 38, 83, 94, 132
Puglia 124, 126
Pult Quaglia, A.M. 224
Puranen, B. 235

R

Raimundo, episcop de Segovia 32
Rebaudo, D. 67
Reggio, ducat 45
Reggio Calabria 88, 90
Reher, D. 159, 226, 229, 231, 234
Reinhard, M. 234, 238
Restifo, G. 228
Rettaroli, R. 126, 159, 229, 231
Rey Castelao, O. 232
Ricardo, D. 52, 223
Rich, E.E. 220
Richard al III-lea, rege al Angliei 83
Ricossa, S. 239
Rin, fluviu 8, 14, 29, 90, 132, 202
Rollet, C. 236
Roma 18, 93, 138-139, 174, 177, 221-222, 224-225, 228, 230-231, 236, 238-239
Romano, R. 223
România 170
Ross, Sir R. 171
Rostock 31
Rouen 7, 116, 181, 219, 230
Roussel, L. 238
Rowland, R. 231, 233
Rum, insulă 186
Rusia (*vezi şi* Federaţia Rusă) 15, 18-20, 31, 39, 47, 83, 88-90, 92, 105, 123, 132, 151-154, 157-160, 165-166, 168, 179-180, 184, 186, 187-188, 194-195, 198, 201, 209, 211, 222-223, 225, 230, 235, 237, 238
Russell, J.C. 219, 225, 228

S

Saale, fluviu 32, 35
Saint Laurent, râu 37
Salutati, C. 75, 225
Salvini, S. 225
Samara 38
Sanfilippo, M. 232
Sankt-Petersburg 121, 123, 127, 177
Sansepolcro 97
Santa Ninfa 42
Saratov 38
Sardinia 93, 123-124
Sava, râu 39
Saxonia 31
Scandinavia 42, 47, 49, 104, 123, 147, 175
Scania 34
Schleswig-Holstein 45
Schlumbohm, J. 231
Schmoller, G. 62, 222
Schoen, R. 226, 235
Schofield, R. 18, 67, 134, 142, 144, 225-226, 229-230, 234
Schultz, T.W. 234
Scoţia 19, 49, 88, 90, 94, 140
Scrimshaw, N.S. 224
Segni, G.B. 65, 224
Segovia 32
Seine-et-Marne 131
Sereni, E. 42, 222

Sevilia 32, 49
Sharlin, A. 237
Sheenan, J.J. 18
Sheffield 173
Shetland, insule 34
Shope, R.E. 227
Shrewsbury, J.V.D. 227
Shryock, R.H. 235
Siberia 50, 160
Sicilia 42, 63, 98, 124, 163, 220, 222
Siena 67, 93, 97
Sierra Morena 37
Silezia 31-32, 35, 38, 132
Siria 90
Slack, P. 228
Slicher van Bath, B.H. 18, 21-22, 41, 220-221
Smirna 90
Smith, A. 223
Smith, C.T. 221
Smith, R.M. 224, 231
Smouse, P. 220
Sonnino, E. 18, 222, 228, 230
Sontag, S. 216, 239
Sorano 136
Spania 15, 18, 20, 22, 45, 47, 49, 66, 84, 88-89, 101, 123-124, 126, 128, 132, 135, 147, 152-154, 157, 159, 170, 179, 183-184, 187, 194, 198, 211, 220, 231, 232-233
Spengler, J. 238
Spiegelman, M. 159, 225, 234
Stalin, I. Visarionovici Djugaşvili, zis 205-206
Statele Unite 20, 42, 142, 184, 188, 197
Statul pontifical 93
Stettino 49
Stockholm 18, 90, 134, 169, 174, 232, 234
Stolnitz, J. 234
Suedia 15, 18, 20, 59, 62, 105, 128, 131, 134-135, 153-155, 157, 159, 169, 173, 184, 187, 194, 232
Suffolk 45
Sundbärg, G. 18, 156, 158, 234
Sussex 44, 170
Svennilson, I. 156
Szreter, S. 234

T

Tabutin, D. 235
Tamisa, fluviu 170
Tapinos, G. 239
Taylor, C.E. 224
Teitelbaum, M. 236, 238
Territoire-de-Belfort 131
Thomas, D.S. 18
Thomas, W.L. 221
Tirol 63, 132
Toscana 41, 66-68, 71, 93, 97, 105, 106-107, 126, 138, 159, 170, 175, 179, 219, 224, 228, 230-231
Toulon 229
Toulouse 127
Tours 127
Toutain, J.-C. 59, 63
Transilvania 31
Trent, fluviu 45
Trieste 121, 123, 127, 157, 177
Troitskaja, I. 159
Turingia 31
Turpeinen, O. 232

Ţ

Ţara Galilor 196
Ţările de Jos 42, 45, 47, 62, 83

U

Ucraina 31, 89, 192, 205
Ungaria 20, 31, 38, 63, 101, 143, 160, 183, 231
Uniunea Sovietică 170, 194, 196, 201, 203, 220, 238

Urali, munţi 7-8, 14-15, 143, 153, 155, 189, 220
Uruguay 184

V

Val di Chiana 45
Valencia 89, 140
Vallin, J. 229
Van de Kaa, D. 238
Vandenbroeke, Ch. 231-232
Van der Woude, A. 146, 233-234
Van de Walle, E. 231, 236
Veneto 41, 44, 158-159
Veneţia 29, 40, 49, 93, 105
Vercelli 45
Verona 93, 104
Versailles 211
Vexin 182
Viareggio 93
Viazzo, P. 235
Vichy 203, 205
Vidal Bendido, T. 221
Vigo, G. 225
Vistula, fluviu 8, 32, 45
Viterbo 75
Volga, fluviu 29, 38, 91, 170, 205
Volinia 31
Volterra 93
Vorarlberg 132

W

Wagret, P. 43, 223
Waldeck 116
Westfalia 132, 138
Wilbraham, A. 224
Wilcox, W.F. 185, 237
Williams, N. 236
Williams, T.D. 235
Williamson, J.G. 237
Wilson, C.H. 220
Winchester 68
Winter, J. 238
Woods, R. 236, 238
Wrigley, A.E. 18, 67, 112, 134, 142, 144, 219, 225, 229-233, 237
Wu, C.Y. 227
Wu Lien-Teh 227
Württemberg 116

Y

Yersin, A.J.-E. 85
Yonne 131
Young, A. 146

Z

Zinsser, H. 77, 80-81, 101, 226-227, 229

Lista tabelelor, graficelor şi figurilor

Capitolul 1

Figura 1.1. *Populaţia europeană, 1000-2000* 13
Tabelul 1.1. *Populaţia câtorva ţări europene, 1500-1900* 16-17
Tabelul 1.2. *Dublarea şi durata dublării populaţiei în câteva ţări europene, 1550, 1700 şi 1800* 18
Figura 1.2. *Perioada în care se dublează populaţia atinsă în 1800* 20
Figura 1.3. *Populaţia şi preţurile grâului în Europa, 1200-1800 (1721-45 = 100)* 23

Capitolul 2

Figura 2.1. *Întemeierea oraşelor în Europa Centrală* 33
Figura 2.2. *Etape ale „reconquistei" în Peninsula Iberică, 900-1500* 34
Figura 2.3. *Suprafeţe asanate, arii de coastă şi lacuri interne din Olanda, 1100-1950* 43
Tabelul 2.1. *Procentul populaţiei urbane pe ţări şi regiuni, 1500-1800* 46
Figura 2.4. *Oraşe cu 12.000 de locuitori sau mai mult, 1500-1800* 48

Capitolul 3

Figura 3.1. *Consumul zilnic de pâine şi cereale pe cap de locuitor în anumite zone din Europa, secolele XIV-XX* 61
Figura 3.2. *Indici (1704-14 = 100) ai preţurilor grâului şi ai deceselor în Anglia, Franţa şi Toscana* 67

Capitolul 4

Figura 4.1. *Răspândirea ciumei în Europa, 1347-1353* 88
Figura 4.2. *Evoluţia anuală a deceselor la Siena (serie parţială) în secolele al XIV-lea şi al XV-lea (media perioadei = 1.000)* 97
Figura 4.3. *Variaţii numerice ale populaţiei în Sfântul Imperiu Roman în timpul războiului de treizeci de ani* 102
Tabelul 4.1. *Procentul deceselor cauzate de vărsat, populaţii europene ale secolului al XVIII-lea* 104
Figura 4.4. *Intensitatea crizelor în Italia de Nord, central-meridională şi în Toscana, 1590-1769* 106

Capitolul 5

Tabelul 5.1. *Anglia, Germania şi Franţa : sisteme comparate* 114-115
Figura 5.1. *Europa cu nupţialitate scăzută, Europa cu nupţialitate ridicată şi linia lui Hajnal, sfârşitul secolului al XVIII-lea* 122
Figura 5.2. *Vârsta la prima căsătorie, Anglia şi Franţa, secolele XVII-XIX* 125
Figura 5.3. *Vârsta la prima căsătorie a femeilor toscane, 1350-1800* 126
Tabelul 5.2. *Ratele fertilităţii legitime (la mie) în unele ţări europene, secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea* 130
Tabelul 5.3. *Mortalitatea infantilă şi juvenilă în unele ţări europene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea* 134
Figura 5.4. *Evoluţia migraţiilor temporare în Europa Occidentală, la sfârşitul secolului al XVIII-lea* 138
Figura 5.5. *Câteva fluxuri de emigraţie în afara Europei în epoca modernă* 142

Capitolul 6

Tabelul 6.1. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în câteva ţări europene, 1820-1913 (dolari 1990)* 151
Tabelul 6.2. *Populaţia celor mai mari ţări europene şi creşterea medie anuală, 1800-1913* 156
Tabelul 6.3. *Indicatori demografici în câteva ţări europene, 1800-1913* 158
Tabelul 6.4. *Speranţa de viaţă la naştere în câteva ţări europene, 1750-1915* 159
Tabelul 6.5. *Numărul mediu de copii pe femeie (rata fecundităţii totale) în câteva ţări europene, 1800-1910* 160
Tabelul 6.6. *Fertilitatea matrimonială în ţările europene* 178-179
Figura 6.1. *Distribuirea provinciilor europene în funcţie de data la care începe declinul fertilităţii matrimoniale* 180
Figura 6.2. *Emigrarea din Europa, 1846-1924 (medii la cinci ani)* 185

Capitolul 7

Tabelul 7.1. *Populaţia câtorva ţări europene, 1920-2000* 192
Tabelul 7.2. *Speranţa de viaţă (bărbaţi şi femei) în cele mai mari ţări europene, 1920-1994* 194
Tabelul 7.3. *Numărul mediu de copii pe femeie în câteva ţări europene, 1921-1995* 196
Tabelul 7.4. *Produsul intern brut pe cap de locuitor în ţările europene, 1913-1992 (dolari 1990)* 208

Cuprins

Cuvânt înainte de Jacques Le Goff 5

CAPITOLUL 1 – **Cifre** 7
Factori coercitivi şi factori electivi 7
Un mileniu de dezvoltare demografică 12
Lentele transformări ale vechiului regim 19
Opţiuni interpretative 24

CAPITOLUL 2 – **Spaţiu** 27
Geografia şi mediul 27
Cucerirea spaţiului până la marea ciumă 30
Tot spre est şi spre sud 37
Intensificarea sedentarizării şi îmbunătăţirea solului 40
Consolidarea 45

CAPITOLUL 3 – **Alimente** 51
Populaţia şi alimentaţia 51
Nutriţia, bolile infecţioase şi mortalitatea 54
Pâinea şi bucatele care o însoţesc 57
Lipsuri şi foamete 64
Alimentaţia şi mortalitatea pe perioade lungi 68
Paradoxuri şi realităţi 72

CAPITOLUL 4 – **Microbi şi boli** 75
Precaritatea vieţii 75
O lume în mişcare 78
Ciuma : un joc în patru 85
Finalul jocului 90

Pierderile demografice 96
Alţi protagonişti şi calea spre normalitate 100

CAPITOLUL 5 – **Sisteme** 109
Sisteme demografice 109
Anglia, Franţa, Germania 112
Căsătoria 119
Fertilitatea 128
Tot despre mortalitatea infantilă 133
Migraţiile 137
Echilibru şi schimbări 144

CAPITOLUL 6 – **Marea transformare (1800-1914)** 149
Cadrul de referinţă 149
Cifre şi interpretări ale expansiunii demografice 155
Două luni pe an: prelungirea vieţii 164
Atenuarea crizelor de subzistenţă 164
Îmbunătăţirea alimentaţiei 166
Schimbarea cadrului epidemiologic 168
Impactul medicinei 171
Mortalitatea infantilă 172
Apariţia controlului naşterilor 176
În afara Europei 183

CAPITOLUL 7 – **Sfârşitul unui ciclu** 191
Demografia secolului XX: mortalitate şi fertilitate 191
Demografia secolului XX: migraţii, structuri, modele 197
Politici 200
Economie 207
Perioada interbelică 210
De la reconstrucţie la criza energetică 211
Ultimul sfert de secol 212
Valori 213

Note 219
Index de nume proprii şi locuri 241
Lista tabelelor, graficelor şi figurilor 251

O mie de ani de istorie a populaţiei europene, pe baza unei analize punctuale a principalilor factori care au determinat perioadele de expansiune, de stagnare sau de criză.

După ce ilustrează şi comentează datele numerice sub aspectul cărora poate fi privită o astfel de istorie (de la câteva zeci de milioane de locuitori la începutul mileniului, la şapte sute de milioane în prezent), Livi Bacci cercetează condiţionările spaţiale, alimentare, cele operate de microbi şi epidemii, de ciumă şi holeră. O secţiune este dedicată funcţionării sistemului demografic dinaintea revoluţiei industriale – o atenţie specială acordându-se rolului regulator al căsătoriilor şi migraţiilor –, autorul analizând în finalul lucrării marea turnură demografică a secolului al XIX-lea şi tendinţele finale ce marchează sfârşitul unui ciclu.

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres.

Construcţia Europei *urmăreşte să arunce lumină asupra istoriei Europei, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această colecţie nu le va ascunde; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre.*

Jacques Le Goff
coordonatorul colecţiei

În pregătire :

- Aaron Gurjewitsch – ***Individul în Evul Mediu european***
- Leonardo Benevolo – ***Oraşul în istoria Europei***
- Josep Fontana – ***Europa în faţa oglinzii***
- Ulrich Im Hof – ***Europa Luminilor***

ISBN 973-681-149-2
9 789736 811494
www.polirom.ro

CONSTRUCŢIA EUROPEI

POLIROM

Pe coperta: Canaletto, *Cortegiul dogelui la Biserica San Rocco* (detaliu), 1735, Galeria Naţională, Londra